

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૩૧૫ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ભગવદ્ગીતા

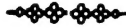
વિષય બદ્ધ: ૬:૯

॥ श्रीहरिः ॥

श्रीमद्भगवद्गीता.

भगवद्भयोधिनी टीका

रचनार

पं० रमानाथ शास्त्री

—:०:—

कर्नाटक प्रेस मुंबई.

—
म्योछावर १॥

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાત કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
પુસ્તક મલવાના ઠેકાણા—

ભટ્ટ શ્રીમજનાથ શર્મા

કૃષ્ણનિકેતન બડામંદિર, બમ્બઇ.

પં. ભટ્ટ ગૌરગોપાલ શર્મા—શ્રીબાલકૃષ્ણ પુસ્તકાલય—બમ્બઇ.

પં. ચુન્નીલાલ કૃષ્ણાશંકર, બુક્સેલરબડા, મંદિર—બમ્બઇ.

પં. ત્રિમનલાલ શાસ્ત્રીજી—લાલબાવાનું મંદિર—બમ્બઇ.

મુખિયાજી શ્રીગોકુલદાસજી શાસ્ત્રીજી

શ્રીમથુરેશ પાઠશાળા—કોટા.

પં. ઉદ્ધવજી કાન્હજી શાસ્ત્રી

શ્રીગોકુલનાથ પાઠશાળા—સાહકાર પેઠ મદન મોહનજી

મંદિર—મદ્રાસ.

મકાલકઃ—રમણનાથ શર્મા શ્રીબાલકૃષ્ણ પાઠશાળા

આપક મુંબઇ ૨.

પ્રિન્ટર:—મંગેશ નારાયણ કુળકર્ણી, કર્નાટક પ્રેસ,

૪૩૪ ધકુરદ્વાર, મુંબઇ.

॥ श्रीहरिः ॥

२५.

वेदો वेદોક્તઃ।।ન્યમરપરિવૃદ્ધારાધનં જ્ઞાનપૂર્વં
તચ્ચ બ્રહ્મૈવ સર્વં ન ચલુ પુનરસત્કર્મણાં યત્ફલં ચ ।
इत्थं कृष्णास्य । यत्ते मतमतिसुलभं त्वपदप्रेमभाजां
न्यस्तं वस्तु त्वदीयं तव पदकमले तद् गृहाण प्रसीद॥१॥

છ અંગ અને ઉપનિષદ સાથે ચારે વેદો, ત્રૈવર્ણિક વૈષ્ણુ-
વાને જાણવા જોઈએ અને નિત્ય જ્ઞાનપૂર્વક પ્રભુની નવધા
ભક્તિ અથવા તનુજ્ઞ સેવા કરવી જોઈએ. સેવાના અનવસરમાં
વેદોક્ત કર્મો પણ જ્ઞાનપૂર્વક કરવાં જોઈએ. કારણ કે વેદ કર્મ
સેવા વિગેરે અને તેનું ફલ એ બધું બ્રહ્મરૂપ છે, સત્ય છે,
અસત્ય નથી. હે શ્રીકૃષ્ણમુખારવિન્દ સ્વરૂપ શ્રીવલ્લભાચાર્ય
આ બધું આપનું મત છે, પણ તે આપના ચરણમાં શ્રદ્ધા અને
સ્નેહ રાખનારને સુલભ છે અને તે આ બધું આપનું મત મેં
આ ‘ભગવદ્ધર્મોદ્ધિની’ ગીતાની ટીકામાં પ્રકાશિત કર્યું છે.
આપની વસ્તુ આપનેજ ભેટ કરી છે, એને ગ્રહણ કરીને મહારા
ઉપર એવી કૃપા કરો કે આપના ચરણની ગુણાનુરકિત કાલ-
વિક્ષેપોથી હટે નહીં.

रमानाथ शर्मा.

श्रीबालकृष्ण पाठशालाध्यापक-मुम्बई.

॥ श्रीહરિઃ ॥

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું તાત્પર્ય !!

કોઇ પણ અંથમાં પ્રતિપાદ્ય વિષયને જાણવા માટે શાસ્ત્ર-
કારોએ કેટલાક નિયમો બતાવ્યા છે.

ઉપક્રમોપસંહારાવમ્યાસોઽપૂર્વતાફલે ।

અર્થવાદોપપત્તી ચ લિઙ્ગં તાત્પર્યનિર્ણયે ॥

ઉપક્રમોપસંહાર—જે વાતને લખતે અંથનો પ્રારંભ કર્યો હોય, અને તેજ વાતને લખતે જે સમાપ્તિ કરી હોય તો જાણવું જોઇએ કે અંથનું તાત્પર્ય તેજ વિષય ઉપર છે.

અવ્યાસ—અંથમાં જે વિષયને વારંવાર ચર્ચ્યો હોય, તો નિશ્ચય છે કે અંથનું તાત્પર્ય તેજ વિષયમાં છે.

અપૂર્વતા—અંથમાં જે વાત નવીન હોય તો જાણી લેવું કે અંથનો ઉદ્દેશ તેજ છે.

ફલ—જે વાત અંથમાં કહી હોય તેના અનુસારે જે ફલ પણ થાય તો સમજીલેવું કે તેજ અંથનું તાત્પર્ય છે.

અર્થવાદ--ઇતિહાસ પણ તેજ વિષયને ટેકા આપતો હોય તો જાણવું કે ગ્રંથમાં તેજ વિષય છે.

ઉપપત્તિ--યુક્તિઓથી પણ તેજ વાત સિદ્ધ થતી હોય તો સમજવું કે તેજ વિષય ગ્રંથનો છે.

ઉપક્રમ--ભગવદ્ગીતાનો પ્રારંભ ભક્તિમાર્ગથી થાય છે. ગુરુને અથવા પ્રભુને શરણે જવું તે ભક્તિમાર્ગનો પણ પ્રારંભ છે. દ્વિતીયાધ્યાયના સાતમાં શ્લોકમાં અર્જુને શિષ્યભાવથી શ્રીકૃષ્ણનું શરણુ ગ્રહણ કર્યું છે, માટે ગીતાનો ઉપક્રમ ભક્તિમાર્ગથી થાય છે.

ઉપસંહાર--ભક્તિમાર્ગના સિદ્ધાન્તના અનુસારેજ ભગવદ્ગીતાની સમાપ્તિ થાય છે. પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું તે ભક્તનું કર્તવ્ય છે, આ ભક્તિમાર્ગનો સિદ્ધાન્ત છે. અને તેના અનુસારે અર્જુને છેલીવાર શ્રીકૃષ્ણને હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરી છે કે ‘ કરિષ્યે વચ્ચનં તવ ’ ‘ આપની આજ્ઞા પ્રમાણે હવે કરીશ. ’

અથવા, સર્વ ધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને પ્રભુનું શરણુ લેવું તે ભક્તિમાર્ગનો ખરો સિદ્ધાન્ત છે, અને ગીતાના અન્તમાં પ્રભુએ અર્જુનને ‘ સર્વધર્માન્ ’ આ શ્લોકથી તેજ ઉપદેશ કર્યો છે, માટે ઉપસંહાર પણ ભક્તિમાર્ગમાંજ છે.

અભ્યાસ—દરેક અધ્યાયમાં શબ્દોથી અથવા તાત્પર્યથી ગીતામાં પુનઃપુનઃ ભક્તિમાર્ગનું જ નિરૂપણ છે. માટે ભક્તિ માર્ગનો અભ્યાસ હોવાથી ગીતાનું તાત્પર્ય ભક્તિમાર્ગમાં જ છે.

જેમકે--અધ્યા--૨--શ્લો० ૪૫, ૫૫, ૬૧, ૬૪, ૭૦, ૭૨, અ-૩-૯, ૧૩, ૧૫, ૧૭, ૩૦, અ-૪- ૧૦, ૧૧, ૨૩, અ-૫-૧૦ ૧૭, ૨૦, ૨૪, ૨૯-અ-૬-૬, ૧૪, ૧૮, ૨૦ ૩૦, ૩૧-અ-૭-આખો અ-૮- ૯, ૧૦, ૧૧, અથવા આખો-અ-૯-આખો. અ-૧૦-આખો. અ-૧૧-આખો. અ-૧૨-આખો. અ-૧૩-૧ થી ૧૮ સુધી, ૩૧, અ-૧૪-૨, ૨૬, ૨૭, અ-૧૫-આખો. અ-૧૬-૧થી, ૩ સુધી-અ-૧૭-૪, ૧૪, અ-૧૮-૨૦, ૫૨, ૫૪ થી સમાપ્તિ સુધી. આવી રીતે ગીતામાં અભ્યાસ પણ ભક્તિનું જ છે.

અપૂર્વતા—વેદ અને વેદાનુસાર શાસ્ત્રોમાં કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ આ ત્રણેનું વર્ણન બુદ્ધું બુદ્ધું અને સ્પષ્ટ છે કયાંક કયાંક ત્રણેનું એકય પણ સૂચન કર્યું છે. પણ ગીતામાં ખાસ ત્રણેનું એકય સ્પષ્ટરીતે વર્ણવ્યું છે. બધાશાસ્ત્રની સંગતિ એવી જાય તેવી રીતે કર્મ, અને જ્ઞાન, બન્ને ભક્તિના અંગ થઈ જાય છે કેવલ ભક્તિનું જ પ્રાધાન્ય ગીતામાં નવીન છે. આવી રીતે પૂર્વમાં કોઈ શાસ્ત્રમાં કશું નથી. માટે

અપૂર્વતાને લક્ષને પણ ગીતાનું તાત્પર્ય ભક્તિમાર્ગમાંજ આવે છે.

ફલ—પ્રભુએ અનુનતે અસુરસંહારરૂપ યુદ્ધની આજ્ઞા કરી, તે પ્રમાણેજ અર્જુને અસુરોનો સંહાર કરી પ્રભુની આજ્ઞા પાળી. અને પ્રભુની આજ્ઞાથી રાજ્યનો ભોગ પણ કર્યો. ભગવદ્દીયને પ્રભુની આજ્ઞા શિવાય કશું કરવાનું હોયજ નહીં. માટે ફલ પણ પ્રભુની આજ્ઞાનું પાલન રૂપ, ભક્તિમાર્ગ આવ્યું, તેથી ગીતાનું તાત્પર્ય ભક્તિમાર્ગ છે.

અર્થવાદ—જનક આદિ રાજર્ષિઓએ પણ પ્રભુને આધીન થઈ; શ્રીકૃષ્ણમાં અનુરક્ત થઈને કર્મો કર્યા છે. અને આ વાત ગીતામાં સ્પષ્ટરીતે કહી છે, માટે ઇતિહાસથી પણ તાત્પર્ય ભક્તિમાર્ગમાંજ રહે છે.

ઉપપત્તિ (યુક્તિ)—ભગવદ્દીતામાં યુક્તિઓથી પણ ભક્તિમાર્ગનુંજ નિરૂપણ છે તે એમ—

દેહ ઇન્દ્રિય અન્તઃકરણ વાગ્યા આ ઊવને કર્મ કર્યા વિના ચાલતું નથી અને કર્મનો સ્વભાવ છે કે તે બન્ધન કર્યા શિવાય રહેતાં નથી, ત્યારે શું કરવું એમ જ્યારે મુંઝવણ પડે છે ત્યારે પ્રભુ ગીતામાં ત્હેની યુક્તિ બતાવે છે કે કર્મોને ભગવદ્ધર્મ કરીને કરો એટલે તે બન્ધન કરશે નહીં. અર્થાત્
'ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः लिप्यते न स

પાપેન પદ્મપત્રમિવામ્મસા ' બધા કર્મેનું પ્રભુમાં અર્પણ કરીને, આસક્તિ મુક્તિને, જે કર્મ કરે છે તે માણસ કર્મના ફલ પાપ પુણ્યથી બંધાતો નથી ' આવી યુક્તિ ગીતામાં ઘણે ઠેકાણે કહી છે માટે ગીતામાં ભક્તિમાર્ગનુંજ વર્ણન છે.

આવી રીતે ગીતામાં ભગવદ્ધર્મેનું નિરૂપણ છે આ વાત સ્પષ્ટરીતે જણાઇ આવે છે. ભગવદ્ગીતામાં ભક્તિના શિવાય કશું છેજ નહીં એમ કહેવાનું અમારું તાત્પર્ય નથી, કિન્તુ જ્ઞાન, કર્મ, અને અષ્ટાંગ યોગ વિગેરે ભક્તિનાજ અન્ગ છે અને પ્રધાનતાથી ગીતા ભગવદ્ધર્મરૂપ ભક્તિનું પ્રતિપાદન કરે છે, એમ કહેવાનું છે. અને તે વાતની કોઇથી ના પડાયજ નહીં.

‘કેટલાક સંન્યાસમાગિયો કહે છે કે ગીતાનું તાત્પર્ય સંન્યાસમાં છે. અથવા કેટલાક એમ કહેછે કે સંન્યાસ જેમાં છે તેવા માર્ગને ગીતા કહેછે.’ પણ આ કહેવું તે લોગોનું ભુલ-ભરેલું છે. કોઇ ઠેકાણે ગીતામાં કર્મભાગ કહ્યોજ નથી. ભક્તિમાર્ગમાં પણ કર્મનો સ્વરૂપતઃ ભાગ થઇ શકતો નથી. તેથી જે ભક્તિમાર્ગમાં સાધનરૂપે સંન્યાસને રાખ્યો છે તે ભક્તિમાર્ગ ગીતામાં નથી, કિન્તુ જે ભક્તિમાર્ગમાં પ્રભુ-પ્રીત્યથે, પ્રભુની આજ્ઞા માનીને, પ્રભુને પોહોંચે તેવી રીતે, પ્રભુને સુખ થવા માટે, ફલાશા છોડીને શાસ્ત્રોક્તકર્મો કરવામાં આવે છે, અથવા જ્ઞાન થવા બાદ કિંવા પ્રભુભક્તિ

થયા બાદ પણ લોકને ઉત્તમ માર્ગે ચલાવવા માટે લોકસંઘ-
હની ઇચ્છાથી અનાસક્ત થઈને જીવનપર્યન્ત કર્મ કરવાનું
કહ્યું છે તે ભક્તિમાર્ગ ભગવત્ગીતામાં નિરૂપિત છે. મોક્ષના
સાધન તરીકે લેવાતા સંન્યાસની જે દુર્દશા છે તે લોકોનાં
જાણવામાં છે એટલે તે વિષયમાં અમારે કંઈ કહેવાનું નથી.
દેહેન્દ્રિયાદિ જેને છે તે મનુષ્ય કર્મનું સ્વરૂપતઃ ત્યાગ કરી
શકેજ નહીં, પણ તેને પ્રભુમય બનાવી શકે છે. દેહેન્દ્રિયાદિને
પણ પ્રભુમય બનાવી શકાય છે. કર્મભાજને પ્રભુમય બનાવી
દેવું તેજ ભક્તિમાર્ગ અને પોતાનું કર્તવ્ય છે.

એક જનસમૂહ એમ માની ઐઠો છે કે ગીતાના છ છ
અધ્યાયના ત્રણ ભાગ છે. એક એક ભાગમાં એક એક નિઠાનું
વર્ણન છે. પહેલા છ અધ્યાયના ભાગમાં કર્મનિઠાનું વર્ણન
છે. દ્વિતીય ભાગમાં ભક્તિનિઠાનું નિરૂપણ છે. અને તૃતીય
ભાગમાં જ્ઞાનનિઠાનું વર્ણન છે. બીજા કેટલાક કહે છે કે આ
ત્રણ ભાગોમાં ‘તત્ત્વમસિ’ મહાવાક્યનો અર્થ કહેવા છે. પ્રથમ
ભાગમાં ‘ત્વ’ પદનું નિરૂપણ છે. બીજામાં ‘તત્’ પદનું વર્ણન
છે. અને ત્રીજામાં અન્તેનું એકય કહીને ગીતાની સમાપ્તિ કરી
છે. પણ ગીતામાં એવું કશું દેખાતું નથી. આવી કલ્પનાઓ
ખિલકુલ નિર્મૂલ છે. અજ્ઞાનનો વારંવાર એવોજ પ્રશ્ન છે કે
‘હે પ્રભુ મને એક નિશ્ચિત માર્ગ બતાવો જેનાથી મારું

કહ્યાણુ થાય.' જ્યારે અર્જુન એક નિશ્ચયાત્મક માર્ગને ચાહે છે ત્યારે તેના ઉત્તરમાં ચતુર શિરોમણિ પ્રભુ તેના મૂલ-પ્રશ્નની દરકાર કર્યા શિવાય અપ્રાસંગિક ત્રણ સ્વતન્ત્ર નિષ્ઠાઓનું નિરૂપણ કરવા બેસે ? કદી નહીં. બીજા અધ્યાયમાં સંક્ષેપમાં સમગ્ર ગીતાનું તાત્પર્ય કહીને પછીના અધ્યાયોમાં વારંવાર દરેક ઠેકાણે ભગવદ્ધર્મોનું જ નિરૂપણ છે. અને અદ્વારમાં અધ્યાયમાં કહેલા સિદ્ધાન્તનો પુનરવલોકન છે. નિગમન છે. દરેક ઠેકાણે સમબુદ્ધિ, નિષ્કામકર્મ, સર્વ પદાર્થનું બ્રહ્માત્મકપણું આદિ જ્ઞાનકર્મનું નિરૂપણ પણ ભગવદ્ધર્મના પોપણુ તરીકે છે. માટે અંગ પ્રત્યંગ સહિત એક ભગવદ્ધર્મનું જ ગીતામાં પ્રતિપાદન છે. યદ્યપિ કેટલાક ઠેકાણે શુદ્ધ પ્રેમાત્મક ભક્તિનું પણ સૂચન કર્યું છે તો પણ સ્ફુટ રીતિથી તો આરાધનાત્મક ભગવદ્ધર્મોનું જ પ્રતિપાદન છે. ક્ષણાત્મક ઉત્તમ ભક્તિ અનુગ્રહલબ્ધ છે. સાધનોથી પ્રાપ્ત કરી શકાય એવી નથી, માટે તેવી ભક્તિ, શાસ્ત્રમાં આવી શકતી નથી. શુદ્ધ ભક્તિને માટે વિધિની જરૂર હોયજ નહીં. તેનો ઉદ્દેશ માત્ર થઈ શકે. અનુવાદ માત્ર થઈ શકે. આજ્ઞા કે હુકમની પ્રેમમાં અપેક્ષા હોય નહીં. પ્રેમનું સ્વરૂપજ તેવું છે. માટે ગીતામાં સ્ફુટ રીતે સાંગોપાંગ ભગવદ્ધર્મોનું જ પ્રતિપાદન છે.

ગીતામાં ઘણું ઠેકાણું પ્રભુને ઠેકાણું બ્રહ્મશબ્દ અને આત્મા-શબ્દ આવે છે, તેથી જ્ઞાનમાર્ગની ભ્રમણામાં પડતું નહીં.

ઉપનિષત્પ્રતિપાદ્ય પ્રભુને બ્રહ્મઆદિ શબ્દોથી ઓળખાવ્યા છે. ગીતા ઉપનિષત્ છે માટે તેમાં પ્રભુની જગ્યાએ બ્રહ્મ અને આત્માજ શબ્દ આવે તે ઠીકજ છે. પ્રભુ અનન્તમૂર્તિ છે, વિરુદ્ધ ધર્મોના આધાર છે, માટે તેમનું નામ બ્રહ્મ અને આત્મા થઈ શકે. માટે એક ભગવદ્ધર્મોનુંજ પ્રતિપાદન કરનારી શ્રીગીતા છે આ વાતને ધ્યાનમાં રાખીને ગીતાને ભણવું અને તેનો પાઠ કરવો.

‘ભગવદ્ધર્મ એટલે શું’ એમ જો કોઈને પ્રશ્ન થાય તો તેનું ઉત્તર એટલુંજ કે વેદની આજ્ઞાથી અથવા વેદ જેવા શાસ્ત્રની આજ્ઞાથી કરવામાં આવતું જે સત્કર્મ તેને ધર્મ કહે છે. અને જો તે ભગવત્સંબંધી થાય તો તે ભગવદ્ધર્મ કહેવાય છે. વેદની આજ્ઞા દરેક ત્રૈવર્ણિક (બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય)ને માન્ય છે. અને વેદ કહે તે સર્વને માનવુંજ જોઈયે. વેદોના સાધનો દ્વારા ત્રૈવર્ણિકનો ઉદ્ધાર થઈ શકે પણ ખીજા બધાનો ઉધ્ધાર થઈ શકે તેમ નથી. કારણ કે વેદ ભણવામાં ત્રણ વર્ણનોજ અધિકાર છે. માટે પ્રભુએ ખાસ અનુગ્રહ કરીને જીવ માત્રના ઉધ્ધાર થવા માટે પોતાની જ્ઞાનક્રિયાના અવતાર શ્રીચાસ દ્વારા શ્રીમદ્ભાગવત અને ગીતાનો પ્રાદુર્ભાવ કરાવ્યો. વેદમાં જેમ શ્રવણ આદિ નવધા ભક્તિ કહેલ છે, તેમ શ્રીમદ્ભાગવત અને ગીતામાં પણ કહી છે. તદ્વાચત એટલુંજ કે વેદોક્ત શ્રવણ-

દિને ત્રૈવર્ણિકજ કરી શકે પણ ભગવદ્ગ્રંથ (ભા. ગી.) માં કહેલા શ્રવણાદિને બ્રાહ્મણથી લઇને શૂદ્રપર્યન્ત સર્વ વર્ણ કરી શકે છે. માટેજ પ્રભુએ ગીતામાં આજ્ઞા કરી છે કે (કિં પુનર્બ્રાહ્મણાઃ પુણ્યા ભક્ત્યા 'બ્રહ્મણસ્તથા') તો પછી પવિત્ર બ્રાહ્મણો અને ભકત રાજર્ષિઓ હોય તો શું કહેવું ?

ભકિતશબ્દ, અસલમાં શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રગટ પ્રેમ થયા બાદ પોતાના સ્વભાવથી કરવામાં આવતી નવધા ભકિત અથવા તનુજ સેવાને કહેનાર છે. માટેજ કહ્યું છે કે ' સ્નેહોત્પત્ત્યનન્તરં સ્વવ્યસનતઃ સ્વતન્ત્રપુરુષાર્થત્વેન ક્રિયામાણ ઉત્તમઃ પુષ્ટિભક્તિરૂપઃ શ્રવણાદિઃ ' । મ. હં.

પ્રભુમાં પ્રેમ થયાની પહેલાં સ્નેહ થવા માટે કરવામાં આવતી ભકિતમાર્ગીય (ભાગવત ગીતામાં કહેલા) શ્રવણ કીર્તન આદિ નવધા ભકિત, કિંવા તનુજ સેવા પણ પ્રેમનું સાધન હોવાથી ભકિતશબ્દથી કહેવાય છે. સાધનરૂપે કરેલું શ્રવણાદિ પણ સાધ્ય સાધનનું એકય લઇને ભકિત કહી શકાય છે.

મુખ્યપથી કોઇ પોતાના દેશ જતો હોય તો કહે છે કે 'ઘેરે જઇયે છીયે' અહિયાં સાધ્ય છે ઘરમાં પ્રવેશ, તે જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાંસુધી વિકટોરિયામાં બેસવું ટિકિટ ખરીદવો વિગેરે ઘણાં સાધનો કરવા પડે છે અને બાકી છે, તો પણ

સાધ્ય સાધનનું ઐક્ય કરીનેજ કહેવામાં આવે છે કે ‘ધેર જમ્મયે છીયે’. તેવી રીતે ભક્તિનાં સાધનમાં પણ ભક્તિશબ્દ વપરાય છે. પ્રભુપ્રેમના માટે કરવામાં આવતા ભક્તિ શાસ્ત્રોક્ત શ્રવણ કીર્તન આદિનેજ મુખ્ય ભગવદ્ધર્મ કહે છે. અને આખી ભગવત્ગીતામાં પ્રભુને માટે કરવામાં આવતા આવા ભગવદ્ધર્મોનુંજ વિવેચન છે. તેનાજ અંગ તરીકે યોગ આદિનું પણ વર્ણન છે. ભક્તિ અથવા ભગવદ્ધર્મને જે મુખ્યત્વે કરીને વર્ણવે તેને ભક્તિશાસ્ત્ર કહે છે. તેથી ગીતા ભક્તિ શાસ્ત્ર છે.

લો. મા. શ્રીમાન્ મિલક મહાશય જોકે એમ કહે છે કે ‘ગીતામાં કેવલ ભક્તિનું નિરૂપણ નથી’ તોપણ ખીજ બધા ઠેકાણે એમ પણ કહે છે કે ‘ભક્તિપ્રધાન જ્ઞાનમૂલક કર્મયોગ પ્રતિપાદક ગીતા શાસ્ત્ર છે’. આ વાક્ય પણ ખરી રીતે જોષયે તો એમજ કહે છે કે ‘ગીતામાં ભક્તિનું અથવા ભગવદ્ધર્મનું પ્રધાન નિરૂપણ છે.’

ભક્તિમાર્ગીય શાસ્ત્રમાં કહેલા શ્રવણ કીર્તન આદિ ભક્તિ જો પ્રભુ માટે કરવામાં આવે તો તે ભગવદ્ધર્મ કહેવાય છે, એટલુંજ નહીં પણ વેદોક્ત શ્રવણ આદિ, યોગ આદિ, યજ્ઞ-આદિ વ્રતઆદિ, અને વળી ખાવું પીવું સોવું શત્રુને મરવું વિગેરે લૌકિક કર્મો પણ જો પ્રભુને માટે કરવામાં આવતા

હોય તો તે ભગવદ્ધર્મ થઇ જાય છે. અને તે વાતને પ્રભુ
પોતે શ્રીમુખથી કહી છે.

**‘યત્કરોષિ યદશ્નાસિ યજ્ઞહોષિ દદાસિ યત્ । યત્ત-
પસ્યસિ કૌન્તેય તત્કુરુષ્વ મદ્વ૦**

અદ્વારમાં અધ્યાયમાં અનુને ત્યાગ અને સંન્યાસનું તત્વ
જાણવા માટે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે ૪૯ શ્લોક સુધી તેનું ઉત્તર
આપ્યું. અને એમ પણ કહ્યું કે ‘આવા સંન્યાસથીજ નૈષ્કર્મ્યે
સિદ્ધિ મેલે છે, કર્મને સ્વરૂપતઃ છોડવાથી નહીં. તેની પછી
૫૦ માં શ્લોકથી ૫૫ શ્લોક સુધી ભક્તિ મેલવવાના સાધનો
અને ભક્તિદ્વારા સાયુજ્યનું નિરૂપણ કર્યું. અને તે પછી ૬૨
શ્લોક સુધી મધ્યમ કક્ષાના લોકોને માટે ઉદ્ધારનો ઉપાય અને
ફલ કહ્યું. અને છેલ્લીવખતે ૬૬ શ્લોક સુધી અન્તિમ કક્ષાના
લોકો, જે કોઇ જાતના સાધન કરવાને સમર્થ નથી તેઓના
માટે સરલ ઉપાય શરણાગતિ કહીને ઉપદેશની સમાપ્તિ કરી
છે, તેથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે ગીતામાં ભગવદ્ધર્મોનું જ નિરૂ-
પણ છે, અને ગીતા ભક્તિશાસ્ત્ર છે.

શ્રીમદ્વેદાનકાચાર્ય શ્રીના ભાષ્ય વિદ્વાન્મણ્ડન નિયન્ધ આદિ
ગ્રંથોના આધારથી આ ટીકા અને આવું તાત્પર્ય મેં મહારી
બુદ્ધિ પ્રમાણે લખ્યું છે. આ તાત્પર્યથી મધ્યમ કક્ષાના પુરુ-
ષોની પેઠે વિદ્વાનોને પણ એકત્ર ગીતાનું તાત્પર્ય જાણવાને

મલશે એવી આશા છે. આમાં મનુષ્ય સુલભ બૂલ રહી ગઇ
હોય તો સુજન લોગ કૃપા કરી સુધારીને વાંચશે એવી આશા છે.

गच्छतः स्खलनं क्वापि भवेदेव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥

ભટ્ટ શ્રીરમાનાથશાસ્ત્રી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

મંત્રના ઋષિ ઇત્યાદિ.

ૐ અસ્ય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાલામંત્રસ્ય ભગવાન્વે-
દવ્યાસ ઋષિઃ ॥ અનુષ્ટુપ્ છંદઃ ॥ શ્રીકૃષ્ણઃપરમા-
ત્મા દેવતા ॥ અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ
ભાષસ્યેતિ વીજમ્ ॥ સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં
શરણં વ્રજેતિ શક્તિઃ ॥ અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મો-
ક્ષયિષ્યામિ મા શુચિત્વમિતિ કીલકમ્ ॥

ૐ આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના મંત્રના ઋષિ ભગવાન્ વેદ-
વ્યાસ છે. છંદ અનુષ્ટુપ્ છે. પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ તેના દેવતા છે.
“ શોક કરવા યોગ્ય નહીં તેનો તું શોક કરે છે અને પંડિ-
તાઈના શબ્દો બોલે છે, ” આ બીજ મંત્ર છે. “ સત્ત્વનાં
કર્તવ્યકર્મનો ત્યાગ કરીને મહારા એકલાનેજ શરણે આવ, ”
આ શક્તિ છે. “ હું ત્હને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ, તું
શોક કર મા, ” આ કીલક (સ્થંભ) છે.

અથ કરન્યાસઃ । કરન્યાસ.

નૈનં હિંદંતિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવક इत्यंगु-
 ણ્ઘ્યાં નમઃ ॥ ન ચૈનં ક્લેદયંત્યાપો ન શોષયતિ
 મારુત इति तर्जनीभ्यां નમઃ ॥ અચ્છેદ્યોઽયમદાહ્યોઽ
 યમક્લેદ્યોઽશોષ્ય એવ ચેતિ મધ્યમાભ્યાં નમઃ ॥ નિ-
 ત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચલોઽયં સનાતન इत्यनामिका-
 ભ્યાં નમઃ ॥ પશ્ય મે પાર્થ રૂપાણિ શતશોઽથ સહ
 સ્રશ इति कनिष्ठिकाभ्यां નમઃ ॥ નાનાવિધાનિ
 દિવ્યાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિચેતિ કરતલકરપૃષ્ઠાભ્યાં
 નમઃ ॥ इति करन्यासः ॥

“ એને (આત્માને) રાસ્ટ્રો છેદતાં નથી, અને અગ્નિ
 બાળતો નથી, ” આમ બોલીને બે અંગુઠાને નમસ્કાર કરવા.
 “ એને પાણી ભીનો કરતું નથી, પવન સૂકવતો નથી,
 આમ બોલીને બન્ને તર્જની (અંગુઠા પાસેની આંગળી)
 ને નમસ્કાર કરવા. “ આ (આત્મા) છેદી ન શકાય તેવો,
 બાળી ન શકાય તેવો, ભીંજવી ન શકાય તેવો, સૂકવી ન
 શકાય તેવો છે, ” આમ બોલીને બન્ને વચ્ચેની આંગળીએને
 નમસ્કાર કરવા. “ આ (આત્મા) નિત્ય, સર્વવ્યાપી, સ્થિર,

અચળ અને સનાતન છે, ” આમ બોલીને બન્ને અનામિકા (ટચડી આંગળીની પાસેની આંગળીઓ) ને નમસ્કાર કરવા. “ હે પાર્થ ! મારાં સેંકડો અને હજારો રૂપોને જો, ” આમ બોલીને બન્ને ટચડી આંગળીઓને નમસ્કાર કરવા. “ અનેક પ્રકારના દિવ્ય, અનેક વર્ણ અને આકારના, ” આમ બોલીને બન્ને હાથની હથેળીઓને તથા પાછળના ભાગોને નમસ્કાર કરવા. આ પ્રમાણે કરન્યાસ સંપૂર્ણ થાય છે.

અથ હૃદયાદિન્યાસઃ । હૃદયાદિ ન્યાસ.

નૈન છિદંતિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવક ઇતિ
 હૃદયાય નમઃ ॥ ન ચૈનં ક્લેદયંત્યાપો ન શોષયતિ
 મારુત ઇતિ શિરસે સ્વાહા ॥ અચ્છેદ્યોઽયમદાહ્યોઽય-
 મક્લેદ્યોઽશોષ્ય એવ ચેતિ શિશ્વાયૈ વષટ્ ॥ નિત્યઃ
 સર્વગતઃ સ્થાનુરચલોઽયં સનાતન ઇતિ કવચાય હુમ્ ॥
 પશ્ય મે પાર્થ રૂપાણિ શતશોઽથ સહસ્રશ ઇતિ નેત્ર-
 ત્રયાય વૌષટ્ ॥ નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણા-
 કૃતીનિ ચેતિ અસ્ત્રાય ફટ્ ॥ ઇતિ હૃદયાદિન્યાસઃ ॥

“ એને (આત્માને) શસ્ત્રો છેદતાં નથી, એને અગ્નિ
 બાળતો નથી, ” આમ બોલીને હૃદયને નમસ્કાર કરવા.
 “ એને પાણી બીનો કરતું નથી, પવન સૂકવતો નથી, ”
 આમ બોલીને શિરને નમસ્કાર કરી ‘ સ્વાહા ’ એવો ઉચ્ચાર
 કરવો. “ આ (આત્મા) છેદી ન શકાય તેવો, બાળી ન
 શકાય તેવો, ભીંજી ન શકાય તેવો, સૂકી ન શકાય તેવો
 છે, ” આમ બોલીને શિખાને નમસ્કાર કરી ‘ વષટ્ ’ એવો
 ઉચ્ચાર કરવો. “ આ (આત્મા) નિત્ય, સર્વવ્યાપી, સ્થિર,
 અચળ અને સનાતન છે, ” આમ બોલી કવચ (શરીર) ને
 નમસ્કાર કરી, ‘ હુમ્ ’ એવો ઉચ્ચાર કરવો. “ હે પાર્થ !
 મહારાં સેંકડો અને હજારો રૂપોને જો, ” આમ બોલીને
 નેત્રત્રયને નમસ્કાર કરી, ‘ વૌષટ્ ’ એવો ઉચ્ચાર કરવો.
 “ અનેક પ્રકારના દિવ્ય, અનેક વર્ણ અને આકારના ”
 આમ બોલીને અસ્ત્રને નમસ્કાર કરીને ‘ ક્રટ્ ’ શબ્દનો
 ઉચ્ચાર કરવો. આ પ્રમાણે હૃદયાદિ ન્યાસ સંપૂર્ણ થાય છે.

વિનિયોગ.

શ્રીકૃષ્ણપ્રીત્યર્થે પાઠે વિનિયોગઃ ॥

શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની પ્રીતિના અર્થેજ આ પાઠનો ઉપયોગ
 છે.

અથ ધ્યાનનું । ધ્યાન.

ૐ પાર્થાય પ્રતિબોધિતાં ભગવતા નારાયણેન
સ્વયં વ્યાસેન ગ્રથિતાં પુરાણમુનિના મધ્યેમહાભાર-
તમ્ ॥ અદૈત્યાદ્યુત્તરવિંશતિમગવતીમષ્ટાદશાધ્યાયિની-
મંત્રત્વામનુસંદધામિ ભગવદ્ગીતે ભવદ્વેષિણીમ્ ॥ ૧ ॥

ૐ ભગવાન નારાયણે પોતે અનુનને શિખવેલી, મહા-
ભારતના મધ્યમાં પ્રાચીન મુનિ વ્યાસે રચેલી, કૃષ્ણાદૈત્યપી
અમૃતને વર્ષાવનારી, અશ્વર્થવાળા અઠાર અધ્યાયવાળી,
જન્મમરણને ટાળનારી (એવી) હે માતા ! હે ભગવદ્ગીતા !
હું ત્હારું ધ્યાન ધરું છું. ૧

નમોઽસ્તુ તે વ્યાસ વિશાલબુદ્ધે ફુલ્લારવિંદાયતપત્ર-
નેત્ર ॥ યેન ત્વયા ભારતતૈલપૂર્ણઃ પ્રજ્વાલિતો જ્ઞાન-
મયઃ પ્રદીપઃ ॥ ૨ ॥

વિશાળ બુદ્ધિવાળા, ઉધડેલા કમળના પત્રની જેવા નેત્રવા-
ળા હે વ્યાસ ! તમને નમસ્કાર હો. (કારણ) તમે મહાભા-
રતરૂપ તેલ પુરીને જ્ઞાનરૂપી દીવો પ્રકટાવ્યો છે. ૨

પ્રપન્નપારિજાતાય તોત્રવેત્રૈકપાણયે ॥

ભક્તિમુદ્રાય કૃષ્ણાય ગીતામૃતદુહે નમઃ ॥ ૩ ॥

શરણાગતને પારિજાતક સમાન, હાથમાં નેતર અને ચાણુક રાખનાર, ભક્તિના સ્વરૂપને ધારણ કરનાર, ગીતા૩૫ અમૃતને દોહોનાર, એવા હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમને નમસ્કાર હો. ૩

સર્વોપનિષદો ગાવો દોઘા ગોપાલનંદનઃ ॥

પાર્થો વત્સઃ સુધીર્ભોક્તા દુઘં ગીતામૃતં મહત્ ૪

સર્વ ઉપનિષદો ગાયો છે, ગોવાળોને આનંદ પમાડનાર (શ્રીકૃષ્ણ) દોહાનાર છે, પાર્થ (અર્જુન) વાછરડો છે, શુદ્ધિમાન પુરૂષો ઉપભોગ કરનાર છે, ગીતા૩૫ ઉત્તમ અમૃત દુધ છે. ૪

વસુદેવસુતં દેવં કંસચાણ્મરમર્દનમ્ ॥

દેવકીપરમાનંદં કૃષ્ણં વંદે જગદ્ગુરુમ્ ॥ ૫ ॥

વસુદેવના દેવ૩૫ પુત્ર, કંસ અને ચણુરને મારનાર, દેવકીને પરમ આનંદ આપનારા, જગતના ગુરુ, એવા હે શ્રીકૃષ્ણ ! હું આપને વદું છું. ૫

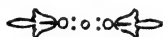
**भीष्मद्रोणतटा जयद्रथजलागांधाग्नीलोत्पला शल्य-
ग्राहवती कृपेण वहनी कर्णेन वेलाकुला अश्वत्था-
मविकर्णघोरमकरा दुर्योधनावर्तिनी ॥ सोत्तीर्णा खलु
पांडवै रणनदी कैवर्तकः केशवः ॥ ६ ॥**

ભીષ્મ અને દ્રોણ જેના તટ છે, જ્યદ્રથ જેનું જગ છે, ગાંધાર
 જેમાં નીલવર્ણનું કમળ છે, શલ્ય જેમાં શુક છે, કૃપાચાર્ય
 જેના પ્રવાહ છે, કર્ણ જેમાં મોઝા છે, અશ્વત્થામા અને વિ-
 કર્ણ જેમાં લયંકર મગર છે, દુર્યોધન જેમાં ધ્રુમરી છે, એવી
 યુદ્ધ નદીને સુકાની શ્રીકૃષ્ણની સહાયથી પાંડવો ખરેખર તરી
 ગયા. ૬

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત.

અધ્યાય ૧ લો. અર્જુનવિષાદયોગ.

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઓલ્યા:—

ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવઃ ।

મામકાઃ પાંડવાશ્ચૈવ કિમકુર્વત સંજય ॥ ૧ ॥

હે સંજય ! ધર્મક્ષેત્ર એવા કુરુક્ષેત્રમાં (પાનીપત) યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી એકઠા થએલા મહારા પુત્રો તથા પાંડવોએ શું કયું ? ૧

૧—ધર્મભૂમિ વિશેષણ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કદાચ ધર્મ-ભૂમિમાં જવાથી મહારા પુત્રોનું મન ફરી જાય અને તેથી પાણ્ડવોને તેઓનું રાજ્ય આપી દે તો અમારી વાત જતી રહે.

સંજય ઉવાચ । સંજય બોલ્યા:—

દૃષ્ટ્વા તુ પાંડવાનીકં વ્યૂઠં દુર્યોધનસ્તદા ।

આચાર્યમુપસંગમ્ય રાજા વચનમબ્રવીત્ ॥ ૨ ॥

પાંડવોના સૈન્યને વ્યૂઠ રચનામાં ગોઠવાયેલું જોયું ત્યારે
રાજા દુર્યોધન દ્રોણાચાર્ય પાસે જઈને આ પ્રમાણે બોલ્યા:—૨

પश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ૩ ॥

હે આચાર્ય ! પાંડુપુત્રોનું આ મહોતું સૈન્ય તમે જુઓ;
તમારા શુદ્ધિશાળી શિષ્ય દ્રુપદપુત્રે તેને વ્યૂઠરચનામાં ગોઠ-
વેલું છે. ૩

૧—ભીષ્મ સેનાપતિની પાસે નહિ જઈને દ્રોણાચાર્યની પાસે જવામાં
દુર્યોધનનું તાત્પર્ય એમ જણાય છે કે ભીષ્મ સેનાપતિ પદ ઉપર છે
એટલે પોતાની મેળે યુદ્ધ કરવામાં કસર નહીં રાખે પણ ભીષ્મ
સેનાપતિ પદ ઉપર હોવાથી દ્રોણાચાર્ય પોતાનું અપમાન સમજે
અથવા અર્જુન ઉપર પ્રેમ હોવાથી યુદ્ધ કરવામાં ઉપેક્ષા કરે તો
હારવાની સંભાવના છે માટે એમને ઉત્સાહ આપવાની જરૂર છે.

૨—‘તમારો શિષ્ય તમનેજ મારવા તૈયાર થયો છે’ એમ કહીને
આચાર્યને ક્રોધનું ઉદ્દીપન કરાવે છે, અને વળી ‘દ્રુપદરાજનો પુત્ર’
એમ કહીને દ્રુપદની સાથે દ્રોણાચાર્યના પૂર્વવૈરની યાદી અપાવે છે.

અત્ર શૂરા મહેષ્વાસા મીમાર્જુનસમા યુધિ ।
 યુધુધાનો વિરાટશ્ચ દ્રુપદશ્ચ મહારથઃ ॥ ૪ ॥
 ધૃષ્ટકેતુશ્ચેકિતાનૈઃ કાશિરાજશ્ચ વીર્યવાન્ ।
 પુરુજિત્કુંતિભોજૈશ્ચ શૈબ્યશ્ચ નરપુંગવઃ ॥ ૫ ॥
 યુધામન્યુશ્ચ વિક્રાંત ઉત્તમૌજાશ્ચ વીર્યવાન્ ।
 સૌભદ્રો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વ એવ મૈહારથાઃ ॥ ૬ ॥

એ સેનામાં યુદ્ધને વિષે ભીમ અને અર્જુન સરખા શૂરો તથા મ્હોટા ધનુષ્યને ધરનાર યુધુધાન (સાલકી), વિરાટ, મહારથી દ્રુપદ, ધૃષ્ટકેતુ, ચેકિતાન, પરાક્રમી કાશીરાજ, પુરુજિત કુંતિભોજ; પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ શૈબ્ય, વીરવાન યુધામન્યુ, પરાક્રમી ઉત્તમૌજ, સુભદ્રાપુત્ર અભિમન્યુ, તથા દ્રૌપદીના પુત્રો એ સઘળા મહારથીઓ છે. ૪-૫-૬

૧-ધૃષ્ટકેતુ શિશુપાલનો પુત્ર. ૨-ચેકિતાન એક ચાકવ. ૩-યુધિષ્ઠિર નો મામો, કુંતી તેને બેળે ગઈ હતી. ૪-યુધામન્યુ અને ઉત્તમૌજ એ બન્ને અર્જુનના રથના પછડાની રક્ષા કરનાર હતા.

૫. एकी दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् ।
 शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥

અસ્માકં તુ વિશિષ્ટા યે તાન્નિબોધ દ્વિજોત્તમ ।

નાયકા મમ સૈન્યસ્ય સંજ્ઞાર્થં તાન્બ્રવીમિતે ॥ ૭ ॥

હે દ્વિજોમાં (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યમાં) ઉત્તમ દ્રોણાચાર્ય ! હવે આપણા જે શ્રેષ્ઠ પુરૂષો મહારી સેનાના નાયકો છે, તેઓનાં નામ તમારી જાણને માટે હું કહું છું. ૭

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिजयः ।

अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमैदत्तिस्तथैव च ॥ ૮ ॥

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।

नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ૯ ॥

આપ, બીષ્મ, કર્ણ, યુદ્ધમાં જય મેળવનાર કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, વિકર્ણ, સોમદત્તનો પુત્ર, તથા બીજા પાંચ ધણા શુરવીરો છે કે જેમણે મહારી ખાતર જીવવાની ઇચ્છા તજી દીધી છે અને જેઓ નાના પ્રકારનાં પ્રહાર કરવાનાં શસ્ત્રોવાળા છે તથા યુદ્ધમાં ધણા કુશળ છે. ૮-૯

૧-દુર્યોધનના સો ભાઈઓમાંથી એક, જે તેના અન્યાયથી દુભાઈને યુધિષ્ઠિરના પક્ષમાં ગયો હતો. ૨-ભૂરિશ્રવા.

અપર્યાપ્તં તદસ્માકં બલં ભીષ્માભિરક્ષિતમ્ ।

પર્યાપ્તં ત્વિદમેતેષાં બલં ભીમાભિરક્ષિતમ્ ॥ ૧૦ ॥

આપણું આ સૈન્ય અગણિત અને ભીષ્મથી રક્ષાયલું છે, અને આ તેઓનું-પાંડવોનું સૈન્ય થોડું અને ભીમવડે રક્ષાયલું છે. ૧૦

અયનેષુ ચ સર્વેષુ યથાભાગમવસ્થિતાઃ ।

ભીષ્મમેવાભિરક્ષંતુ ભવંતઃ સર્વ એવ હિ ॥ ૧૧ ॥

૧.-કેટલાક ડીક કરનારાઓ અપર્યાપ્ત શબ્દનો અર્થ જીતવાને નાલાયક, અથવા તો થોડું, એમ કરે છે પણ તે અર્થ મહાભારતના આશયથી વિરુદ્ધ છે. ઉદ્યોગ પર્વમાં ધૃતરાષ્ટ્રની આગલ પોતાની સેનાનું વર્ણન કરતી વખતે મુખ્ય મુખ્ય સેનાપતિઓનાં નામ ગણાવીને દુર્યોધને કહ્યું છે કે મહારી સેના મહોટી અને ગુણવાન છે, માટે મહારીજ જીત થશે. (ઉદ્યો-૫૪ અ. ૬૦-૭૦) તેમજ આ ભીષ્મ પર્વમાંજ પહેલી વખતે જ્યારે દ્રાણાચાર્યની આગલ પોતાની સેનાનું વર્ણન કર્યું ત્યારે પણ દુર્યોધને તેમજ કહ્યું હતું કે ' મહારી સેના વિશાલ અને યુદ્ધ કુશલ છે માટે મહારી જીત થશે. ' તેથી અપર્યાપ્ત શબ્દનો અર્થ અમર્યાદિત અથવા તો ઘણું કરવું તેજ ડીક છે. અને ભીષ્મ દુર્યોધને પોતાની સેનાનું જે આ વર્ણન કર્યું છે તે દ્રાણાચાર્યોદ્દિને ઉત્સાહ આપવા સારું કર્યું છે, એવા વખતમાં પોતાને મોઢે પોતાની સેનાને હલકી કિંવા થોડી બતાવવી ઉચિત નથી માટે પણ તેજ અર્થ ઠીક છે.

તોપણ વ્યુહરચનામાં પેસવાના સર્વ માર્ગોમાં પોતપોતાની જગ્યાએ ઉભા રહીને આપ સર્વ બીજાની જ રક્ષા કરો. ૧૧

તસ્ય સંજનયન્હર્ષ કુરુવૃદ્ધઃ પિતામહઃ ।

સિંહનાદં વિનયોચ્ચૈઃ શંખં દધ્મૌ પ્રતાપવાન્ ૧૨

કારવોમાં વૃદ્ધ તથા પ્રતાપી બીજામિતામહે દુર્યોધનને હર્ષ ઉપજાવવા માટે સિંહના જેવો મોટો નાદ કરીને શંખ વગાડ્યો. ૧૨

તતઃ શંખાશ્ચ મેર્યશ્ચ પણવાનકગોમુખાઃ ।

સહસૈવાભ્યહન્યંત સ શબ્દસ્તુમુલોઽભવત્ ॥ ૧૩ ॥

પછી શંખો, ભેરીઓ, મૃદંગો, દોલો તથા રણશિંગાં એકદમ વાગવા માંડ્યાં, અને તેનો ધણો મોટો અવાજ થયો. ૧૩

૧-કંકત બીજાની જ રક્ષા કરવા કહેવાનું મતલબ એ છે કે બીજાને એવો નિશ્ચય હતો કે હું શિખણ્ડીના ઉપર શસ્ત્ર ચલાવીશ નહીં. માટે શિખણ્ડીથી બીજાને ઘાત થવાનું દુર્યોધનને ભય હતો તેથી જ દ્રોણાચાર્યને પોતે તેવી ભલામણ કરી. બીજે કેકાણે દુર્યોધને કહ્યું પણ છે કે-અરહ્યમાણં દિ વૃકો હન્યાત્ સિંહં મહાવલમ્ । મા સિંહં જમ્બુકેનેવ ઘાતયેથાઃ શિખણ્ડિના ॥ અર્થાત-બલવાન સિંહની પણ રક્ષા ન કરિયે તો તેને વડ પણ મારી નાંખે, માટે વડ સરવા શિખણ્ડીથી બીજાસિંહનો ઘાત નહીં થવા દેશો.

તતઃ શ્વૈતૈર્હયૈર્યુક્તે મહતિ સ્યંદને સ્થિર્તા ।

માધવઃ પાંડવશ્ચૈવ દિવ્યૌ શંખૌ પ્રદધ્મતુઃ ॥૧૪॥

પછી ધોળા ઘોડાઓ જોડેલા મ્હોટા રથમાં બેઠેલા માધવે
અને પાંડુપુત્ર અર્જુને પોતાના દિવ્ય શંખો વગાડ્યા. ૧૪

પાંચજન્યં હૃષીકેશો દેવદત્તં ધનંજયઃ ।

પૌંડ્રં દધ્મૌ મહાશંખં ભીમકર્મા વૃકોદરઃ ॥૧૫॥

હૃષીકેશે (શ્રીકૃષ્ણે) પાંચજન્ય નામનો, ધનંજયે (અર્જુને)
દેવદત્ત નામનો અને ઉગ્ર કામો કરનારા વૃકોદરે (ભીમે) પૌંડ્ર
નામનો મ્હોટો શંખ વગાડ્યો. ૧૫

અનંતવિજયં રાજા કુંતીપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ।

નકુલઃ સહદેવશ્ચ સુઘોષમણિપુષ્પકૌ ॥ ૧૬ ॥

કુંતીના પુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરે અનંતવિજય નામનો, અને
સહદેવે મણીપુષ્પક નામનો શંખ વગાડ્યો. ૧૬

કાશ્યશ્ચ પરમેષ્વાસઃ શિખંડી ચ મહારથઃ ।

ધૃષ્ટદ્યુમ્નો વિરાટશ્ચ સાત્યકિશ્વાપરાજિતઃ ॥ ૧૭ ॥

દ્રુપદો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વશઃ પૃથિવીપતે ।

સૌભદ્રશ્ચ મહાબાહુઃ શંખાન્દધ્મુઃ પૃથક્ પૃથક્ ।

મ્હોટા ધનુષ્યવાળા કાશીરાજ્યએ અને મહારથી શિખંડીએ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ને અને વિરાટે, અજીત સાત્યકીએ તથા કુપદે તથા દ્રૌપદીના પુત્રોએ અને મહાબાહુ સુભદ્રાપુત્ર અભિમન્યુએ સર્વ દિશામાંથી પોતપોતાના શંખ વગાડ્યા. ૧૭-૧૮

સ ઘોષો ધાર્તરાષ્ટ્રાણાં હૃદયાનિ વ્યદારયત્ ।

નમશ્ચ પૃથિવીં ચૈવ તુમુલો વ્યનુનાદયન્ ॥ ૧૯ ॥

આકાશ અને પૃથ્વીને પણ ગળવી મૂકે એવા તે મહાન ઘોષથી ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનાં હૃદય ભેદાઈ ગયાં. ૧૯

અથ વ્યવસ્થિતાન્દૃષ્ટ્વા ધાર્તરાષ્ટ્રાન્કપિધ્વજઃ ।

પ્રવૃત્તે શસ્ત્રસંપાતે ધનુરુદ્યમ્ય પાંડવઃ ॥ ૨૦ ॥

હૃષીકેશં તદા વાક્યમિદમાહ મહીપતે ।

પછી ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને વ્યુહ રચનામાં ગોઠવાયલા અને શસ્ત્રનો મારો ચલાવવાનો આરંભ કરતા જોઈને, જેની ધ્વજમાં હનુમાન છે એવા અર્જુને ધનુષ્ય ઉઠાવીને હે મહિપતિ ! હૃષીકેશ ભગવાનને આ શબ્દ કહ્યા:—૨૧

૧-દરેક જીવની અન્દર જીવને શરીર બનાવીને અન્તર્યામી રૂપથી પ્રભુ વિરાજે છે. તેમનું હૃષીકેશ પણ એક નામ છે. હૃષીક એટલે ઇન્દ્રિયોના ર્જ્જ પ્રેરણા કરનારા.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન યોદ્યાઃ—

સેનયોરુભયોર્મધ્યે રથં સ્થાપય મેઽચ્યુત ॥ ૨૧ ॥

યાવદેતાન્નિરીક્ષેઽહં યોદ્ધુકામાનવસ્થિતાન્ ।

કૈર્મયા સહ યોદ્ધવ્યમસ્મિન્નગ્નસમુદ્યમે ॥ ૨૨ ॥

હે અચ્યુત શ્રીકૃષ્ણ ! મ્હારો રથ ખે સેનાની વચ્ચે ઉભો રાખો; જેથી લડવાની ઇચ્છાથી ઉભા રહેલા તેઓને તેમજ તેમાંથી કોની સાથે મ્હારે લડવું યોગ્ય છે તેમને હું સારી પેઠે જોઉં; ૨૨

યોત્સ્યમાનાનવેક્ષેઽહં ય એતેઽર સમાગતાઃ ।

ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય દુર્બુદ્ધેર્યુદ્ધે પ્રિયચિકીર્ષવઃ ॥ ૨૩ ॥

વળી દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા કૌરવોનું યુદ્ધમાં ભડવું કરવાની ઇચ્છાવાળી જે યોદ્ધાઓ અત્રે આવેલા છે તેઓને પણ હું જોઉં. ૨૩

સંજય ઉવાચ । સંજય યોદ્યાઃ—

એવમુક્તો હૃષીકેશો ગુડાકેશેન ભારત ।

સેનયોરુભયોર્મધ્યે સ્થાપયિત્વા રથોત્તમમ્ ॥ ૨૪ ॥

મીઘ્મદ્રોણપ્રમુખતઃ સર્વેષાં ચ મહીક્ષિતામ્ ।

ઉવાચ પાર્થ પશ્યૈતાન્સમવેતાન્કુરુનિતિ ॥ ૨૫ ॥

હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! અર્જુને આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે હૃષીકેશ ભગવાને તે ઉત્તમ રથને બે સેનાઓની વચ્ચે ઉભો રાખીને અને બીજમ, દ્રોણ, તથા સર્વ રાજાઓની સન્મુખ રથને સ્થિર કરીને કહ્યું; હે અર્જુન ! આ એકદા થયેલા કૌરવોને બે. ૨૪-૨૫

તत्रापश्यत्स्थितान्यार्थः पितृनथ पितामहान् ।
 आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्यौत्रान्सखींस्तथा २६
 श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।
 तान्समीक्ष्य स कौंतेयः सर्वान्बधूनवस्थितान् ॥
 कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

ત્યાં અર્જુને કાકાઓને, દાદાઓને, આચાર્યોને, મામાઓને, ભાઈઓને, પુત્રોને, પૌત્રોને, મિત્રોને, સસરાઓને તથા સ્નેહીઓને બન્ને સેના વચ્ચે ઉભા રહેલા જોયા; અને એમ સર્વ બંધુઓને યુદ્ધમાં ઉભા રહેલા જોઈને પરમ દેવાથી વ્યાપ્ત થઈને શોકથી તે આ પ્રમાણે બોલ્યા:—૨૬-૨૭

૧દેશકાલ અને અધિકારના અનુસારે કોઈકે વખતે ધર્મ અધર્મ થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે અહીંયાં દ્વંષા ધર્મ છે છતાં તે આ યુદ્ધના સમયમાં અર્જુન જેવા શૂર ક્ષત્રિયને હોયદેવ થઈ છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન ઓલ્યા:—

દૃઢેમં સ્વજનં કૃષ્ણ યુયુત્સું સમુપસ્થિતમ્ ॥ ૨૮ ॥

સીદંતિ મમ ગાત્રાણિ મુખં ચ પરિશુષ્યતિ ।

વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ॥ ૨૯ ॥

હે શ્રીકૃષ્ણ ! આ મહારા સંઘંધીઓને વ્યૂદ રચનામાં ગોઠવાયલા જોઈને મહારાં ગાત્રો શિથિલ થઈ જાય છે, મુખ સૂકાય છે, મહારાં શરીર ધુજે છે, અને રૂવાડાં ઉભાં થાય છે.
૨૮-૨૯

ગાંડીવં સંસતે હસ્તાત્ત્વર્કૈવ પરિદહ્યતે ।

ન ચ શક્નોમ્યવસ્થાતું ભ્રમતીવ ચ મે મનઃ ॥૩૦॥

વળી હાથમાંથી ગાંડીવ ધનુષ્ય પડી જાય છે, ચામડીમાં ચારે તરફથી દાહ થાય છે; હું ઉભો રહેવાને શક્તિમાન નથી અને મહારાં મન જાણે ભમે છે. ૩૦

નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ વિપરીતાનિ કેશવ ।

ન ચ શ્રેયોઽનુપશ્યામિ હત્વા સ્વજનમાહવે ॥૩૧॥

વળી હે કેશવ ! હું અશુભ શુકનો જોઉં છું, અને યુદ્ધમાં સંઘંધીઓને હણવાથી કાંઈ કલ્યાણ જોતો નથી. ૩૧

ન કાંક્ષે વિજયં કૃષ્ણ ન ચ રાજ્યં સુખાનિ ચ ।

કિં નો રાજ્યેન ગોવિંદ કિં ભૌગૈર્જીવિતેન વા ૩૨

હે શ્રીકૃષ્ણ ! હું વિજય, રાજ્ય, અને સુખોને ઇચ્છતો નથી. હે ગોવિંદ ! અમને રાજ્યથી, ભોગોથી અથવા જીવિતથી શું લાભ છે. ૩૨

યેષામર્થે કાંક્ષિતં નો રાજ્યં ભોગાઃ સુખાનિ ચ ।

ત ઇમેઽવસ્થિતા યુદ્ધે પ્રાણાંસ્ત્યક્ત્વા ધનાનિ ચ ૩૩

જેઓને માટે અમે રાજ્ય, ભોગો અને સુખો ઇચ્છીએ છીએ તેઓ આ સર્વે તો પ્રાણ અને ધનને તજીને યુદ્ધમાં ઉભા છે. ૩૩

આચાર્યાઃ પિતરઃ પુત્રાસ્તથૈવ ચ પિતામહાઃ ।

માતુલાઃશ્વશુરાઃપૌત્રાઃશ્યાલાઃ સમ્બન્ધિનસ્તથા ૩૪

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते । ૩૫

આચાર્યો, પિતાઓ, પુત્રો તથા દાદાઓ, મામાઓ, સસરાઓ, પૌત્રો, શાળા તથા સંબંધીઓ; આ બધાઓને હે શ્રીકૃષ્ણ ! હું હણાઉં, તોપણ ત્રણ લોકના રાજ્ય માટે પણ હણવાને ઇચ્છતો નથી, તો આ પૃથ્વીના રાજ્ય માટે તો કેમજ હણું ? ૩૪-૩૫

નિહત્ય ધાર્તરાષ્ટ્રાન્નઃ કા પ્રીતિઃ સ્યાજ્જનાર્દન ।
પાપમેવાશ્રયેદસ્માન્હત્વૈતાનાતર્તાયિનઃ ॥ ૩૬ ॥

વળી હે જનાર્દન ભગવાન ! ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને હણવાથી
અમને શો આનંદ થનાર છે ? આ પાપીઓને હણવાથી તો
અમને પાપ લાગશે. ૩૬

તસ્માન્નાર્હા વયં હંતું ધાર્તરાષ્ટ્રાન્સ્વબાંધવાન્ ।
સ્વજનં હિ કથં હત્વા સુખિનઃ સ્યામ માધવ ॥ ૩૭ ॥

માટે હે માધવ ! અમારા બાંધવો, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને
અમારે હણવા જોઈએ નહીં, કારણ કે સંબંધીઓને હણીને
અમે કેમ સુખી થઈએ ? ૩૭

યદ્યપ્યેતે ન પશ્યંતિ લોભોપહતચેતસઃ ।
કુલક્ષયકૃતં દોષં મિત્રદ્રોહે ચ પાતકમ્ ॥ ૩૮ ॥

૧-અગ્નિદો ગરદશ્ચૈવ શસ્ત્રપાણિર્ધનાપહઃ ।

ક્ષેત્રદારાપહર્તા ચ પટેતે આતતાયિનઃ ॥

આગ લગાડનાર, ઝેર દેનાર, ધન હરનાર, શસ્ત્ર લઈને મારવા
આવનાર, સ્ત્રીનો હરનાર અને જમીનનો હુટનાર, આ છ આતતાયી
કહેવાય છે.

કથં ન જ્ઞેયમસ્માભિઃ પાપાદસ્માન્નિવર્તિતુમ્ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં પ્રપશ્યદ્વિર્જનાદન ॥ ૩૯ ॥

જો કે લોભથી નાશ થયેલી બુદ્ધિવાળા આ કૌરવો કુળનો ક્ષય કરવાથી થતા પાપને તથા મિત્રનો દ્રોહ કરવાથી થતા પાપને જોતા નથી; પરંતુ હું જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણ ! કુળનો ક્ષય કરવાથી થતા પાપને અમે જાણીએ છીએ, ત્યારે આ પાપથી દૂર રહેતાં અમે કેમ ન શીખીએ ?

કુલક્ષયે પ્રણશ્યંતિ કુલધર્માઃ સનાતનાઃ ।

ધર્મે નષ્ટે કુલં કૃત્સ્ત્વમધર્મોઽભિભવત્યુત ॥ ૪૦ ॥

કુળનો નાશ થવાથી કુળના સનાતન ધર્મેનો નાશ થાય છે, અને કુળના ધર્મેનો નાશ થવાથી આખા કુળમાં અધર્મ પ્રવર્તે છે. ૪૦

અધર્માભિભવાત્કૃષ્ણ પ્રદુષ્યંતિ કુલસ્ત્રિયઃ ।

સ્ત્રીષુ દુષ્ટાસુ વાર્ણેય જાયતે વર્ણસંકરઃ ॥ ૪૧ ॥

હું શ્રીકૃષ્ણ ! અધર્મ પ્રવર્તવાથી કુળની સ્ત્રીઓ દુરાચારી થાય છે. અને હું વાર્ણેય શ્રીકૃષ્ણ ! દુરાચારી સ્ત્રીઓથી વણનો ભેગ થાય છે. ૪૧

સંકરો નરકાયૈવ કુલધ્વાનાં કુલસ્ય ચ ।

પતંતિ પિતરો હેષાં લુપ્તપિંડોદકક્રિયાઃ ॥ ૪૨ ॥

વર્ણના ભેગથી કુળને હણનારાઓ, અને આપું કુળ નરકમાં પડે છે, તથા તેઓના પિતૃઓ પણ પિંડદાન તથા ઉદકદાનની ક્રિયાઓ ન પામવાથી નરકમાં પડે છે. ૪૨

દોષૈરેતૈઃ કુલધ્વાનાં વર્ણસંકરકારકૈઃ ।

ઉત્સાદ્યંતે જાતિધર્માઃ કુલધર્માશ્ચ શાશ્વતાઃ ॥૪૩॥

૧-સંન્યાસમાર્ગિયો ગીતાનું તાત્પર્ય ‘ આત્મા નિત્ય છે ’ એમ અર્જુનને બતાવવામાં છે, એમ કહે છે પણ તે વાત વિચારના આગલ ટકતી નથી. કારણ કે અર્જુનને આત્મા નિત્ય છે એવું જ્ઞાન પ્રથમથીજ હતું. જો તેને આત્માનું નિત્યપણું મालુમ ન હોત તો તે એમ ન કહતે કે ‘ કુલના નાશ કરનારાઓના પિતૃઓ નરકમાં પડે છે ’ અર્જુનના આવાકથનથી એ સમજી છીએ કે આત્મા દેહની સાથે નાશ પામતો નથી કિન્તુ પુનઃ જન્મ લે છે અથવા તો અન્ય દેહ ગ્રહણ કરીને નરકાદિમાં જાય છે. અને ત્યાં એને પિણ્ડાદિ દ્વારા પોષણની અપેક્ષા રહે છે. માટે આત્મા નિત્ય છે, નશ્વર નથી આવું જ્ઞાન અર્જુનને પ્રથમથીજ હતું બીજું તેના માટે અઢાર અધ્યાય કહેવાની પણ કઈ જરૂર નહીં હતી, તેથી પોતાની મર્જી પ્રમાણે અર્જુન દ્વારા અસુરાવેશવાળા કુદ્ર રાજાઓનો નાશ કરાવવો તેજ પ્રભુનો આશય હતો અને તે અર્જુન દ્વારા કરાવ્યો. માટે પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે જીવને ચાલવું (લક્ષિત) આજ ગીતાનું તાત્પર્ય છે.

કુળનો નાશ કરનારાઓના વર્ણસંકરરૂપી આ દોષોથી જાતિના તથા કુળના સનાતન ધર્મો નાશ પામે છે. ૪૩

ઉત્સન્નકુલધર્માણાં મનુષ્યાણાં જનાર્દન ।

નરકે નિયતં વાસો ભવતીત્યનુશુશ્રુમ ॥ ૪૪ ॥

હે જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણ ! અમે સાંભળ્યું છે કે જેના કુળ-ધર્મનો નાશ થયો છે તે મનુષ્યોનો ઘણા કાળ સુધી નરકમાં વાસ થાય છે. ૪૪

અહો વત મહત્પાપં કર્તું વ્યવસિતા વયમ્ ।

યદ્રાજ્યસુખલોભેન હંતું સ્વજનમુદ્યતાઃ ॥ ૪૫ ॥

અરેરે ! અમે મહા પાપ કરવા તૈયાર થયા છીએ, કારણ કે રાજ્યસુખના લોભથી અમારા સંબંધીઓને હણવાનો અમે ઉદ્ધમ આદર્યો છે. ૪૫

યદિ મામપ્રતીકારમશસ્ત્રં શસ્ત્રપાણયઃ ।

ધાર્તરાષ્ટ્રા રણે હન્યુસ્તન્મે ક્ષેમતરં ભવેત્ ॥ ૪૬ ॥

એ કરતાં તો શસ્ત્ર ધારણ કરેલા આ કૌરવો, શસ્ત્રરહિત અને સામે ન થનાર મહત્તે જો યુદ્ધમાં હણે તો મહાઈ વિશેષ કલ્યાણ થાય. ૪૬

સંજય ઉવાચ । સંજય યોદ્યાઃ—

एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।

विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्रमानसः ॥ ४७ ॥

શોકથી વ્યામ થયેલા મનવાળા અર્જુન રણક્ષેત્રમાં એ પ્રમાણે કહીને બાણ તથા ધનુષ્યને નાખી દષ્ટ રથમાં પોતાને સ્થાનકે બેસી ગયા. ૪૭

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंવાदेऽर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

આવી રીતે પ્રભુએ ગાએલા ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મવિદ્યાના કર્મ-
યોગ શાસ્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદમાં અર્જુનનું
શોકરૂપ કર્મ જેમાં કહ્યું તે પ્રથમ અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

૧—બ્રહ્મવિદ્યા એટલે લક્ષિત, યોગશાસ્ત્ર એટલે કર્મયોગ, અર્થાત્—
પ્રભુલક્ષિતના અનુકુલપણે કર્મ કરવું તે બ્રહ્મવિદ્યાનું કર્મ, તેનું આ
ગીતા શાસ્ત્ર છે. એટલે ઉપદેશ કરનાર છે. (બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે)
પ્રભુની લાક્ષિતના માર્ગમાં કર્મ કેમ કરવાં તેનું ગીતા શાસ્ત્ર છે.
હવેએ આ પ્રપંચમાં રહીને પોતાની ઉત્તમ ગતિમાં બાધ કરે નહીં
તેવી રીતે, અર્થાત્ પ્રભુ લક્ષિતરૂપ કર્મ કરીને કેવી રીતે પોતાના
ન્યવહારો ચલાવવા તે આ ગીતા શાસ્ત્ર શીખવે છે.

અધ્યાય ૨ જો. સાંખ્યયોગ.

સંજય ઉવાચ । સંજય ઓલ્યા:—

તં તથા કૃપયાવિષ્ટમશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણમ્ ।

વિપીદન્તમિદં વાક્યમુવાચ મધુસૂદનઃ ॥ ૧ ॥

હયાથી ભરપૂર તથા આંસુથી ભરેલાં વ્યાકુળ નેત્રવાળ,
અને શોક કરતા તે અન્નુનને મધુસૂદન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને આ
શબ્દો કહ્યા:—

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રી ભગવાન ઓલ્યા:—

કુતસ્ત્વા કશ્મલમિદં વિષમે સમુપસ્થિતમ્ ।

અનાર્યજુષ્ટમસ્વર્ગ્યમકીર્તિકરમર્જુન ॥ ૨ ॥

હે અન્નુન ! આવી ભય ભરેલી સ્થિતિમાં આર્યોએ નહીં
સેવન કરેલો આ મોહ જે સ્વર્ગમાં જતાં અટકાવનાર અને
અપકીર્તિ કરાવનાર છે તે ત્હને ક્યાંથી થઇ આવ્યો ? ૨

કૈબ્યં મા સ્મ ગમઃ પાર્થ નૈતત્ત્વચ્યુપદ્યતે ।

ક્ષુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ ॥ ૩ ॥

હે પાથ! હે પરંતપ અર્જુન! મનની નયળાઇને તું આવીન થા નહીં, કેમકે એ તહને ઘટતું નથી, માટે હૃદયની તુચ્છ નયળાઇ ને તજીને ઉભો થા. ૩

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન યોદ્યા:—

કથં ભીષ્મમહં સંખ્યે દ્રોણં ચ મધુસૂદન ।

ઇષુભિઃ પ્રતિયોત્સ્યામિ પૂજાર્હાવરિસૂદન ॥ ૪ ॥

હે મધુસૂદન! હે અરિસૂદન! પૂજા કરવાયોગ્ય એવા આ ભીષ્મ અને દ્રોણ ઉપર યુદ્ધમાં હું કેમ બાણ ફેંકું? ૪

ગુરુનૈહત્વા હિ મહાનુભાવાન્ શ્રેયો ભોક્તું

ભૈક્ષ્યમપીહ લોકે । હત્વાર્થકામાંસ્તુ ગુરુ-

નિહૈવ ભુંજીય ભોગાન્નુધિરપ્રદિગ્ધાન્ ॥ ૫ ॥

૧—ગુરુન્ આ શબ્દનો અર્થ ‘મ્હોટાઓને’ આવો કરવો અને તેજ આ ઉકાળે ઉચિત છે કારણકે એક દ્રોણાચાર્યના શિવાય બીજા કોઈ અર્જુનના ગુરુ નથી.

૨—યુદ્ધના પ્રારંભમાં ત્યારે યુધિષ્ઠિર દ્રોણભીષ્મ વગેરે મ્હોટાઓની પાસે હાથ જોડી યુદ્ધની આજ્ઞા લેવા ગયા ત્યારે બધાઓએ કહ્યું કે ‘અર્થસ્ય પુરુષો દાસો દાસસ્વર્થો ન કસ્ય ચિન્ । इति सत्यं महाराज ! बद्धोऽस्म्यर्थेन कौर्त्वं ॥’ અર્થાત્—હે યુધિષ્ઠિર મહારાજ માણસ પૈસાનો દાસ હોય છે. પૈસો કોઈનો દાસ થતો નથી. તેથી અમને કૌરવોએ પૈસા નડે બાંધી રાખ્યા છે.’ માટે અહીયાં અર્જુને તેવા ગુરુઓને ‘અર્થ કામાન્’ અર્થ લોહુપ કલાં છે.

ઉત્તમ પ્રભાવવાળા એવા મ્હોટાઓને હણવા તેના કરતાં
તો આ જગતમાં લિક્ષાનું અન્ન ખાવું તે વધારે સારું છે.
સ્વાર્થ ઇચ્છનારા આ ગુરુઓને પણ હણું તો મ્હારે લોહીથી
ખરડાયેલા ભોગો ભોગવવા પડે. ૫

न चैतद्विन्नः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम

यदि वा नो जयेयुः । यानेव हत्वा न जि-

जीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

અમે તેઓને જીતીએ કે તેઓ અમને જીતે, એ એમાં
અમને શું લાલકારી છે તે અમે જાણતા નથી. જેઓને
હણીને અમે જીવવાને ઇચ્છતા નથી તે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો
અમારી સામે ઉભા છે. ૬

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां ध-

र्मसंमूढचेताः । यच्छेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि

तन्મે शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

૧—‘હુ આપને શરણે છું’ એમ કહીને અર્જુને લક્ષિતમાર્જની
મર્યાદા પ્રકટ કરી છે. ધર્માધિમ સમજવાની ગુચ્છવણ જ્યારે અર્જુનને
આવી પડી અને તે વખતે તેણે જેમ પ્રભુનું શરણ લીધું તેમ જીવ-
માત્રને સામ્રહે આવી બિકટ ગુચ્છવણો જ્યારે આવી પડે તે વખતે તે
મુંઝવણોમાં ન સપડાઈ જવું અને શરણે જવું તે લક્ષિતમાર્જનું
રહસ્ય છે.

દીનતાના દોષથી દૂષિત થએલા સ્વભાવવાળો, અને ધર્મ વિષે જેનું ચિત્ત અતિ મૂઢ છે એવો હું તમને પૂછુંકે મહારૂં જેમાં શ્રેય હોય તે વાત મહને નિશ્ચયપૂર્વક કહો. હું તમારો શિષ્ય છું અને તમારે શરણે છું; માટે મહને ઓધ આપો. ૭

न हि प्रपश्यामि ममाप-धाद् यच्छोकमु-
च्छोषणमिन्द्रियाणाम् । अवाप्य भूमावस-
पत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

પૃથ્વીમાં શત્રુવિનાશ અને સમૃદ્ધિવાળા રાજ્યને તથા દેવતાઓના અધિપતિપણને પામીને પણ મહારૂં ઇન્દ્રિયોને સૂકવી નાંખનારા શોકને શમાવે એવો ઉપાય હું જોતો નથી. ૮

संजय उवाच । संजय ओल्याः—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।

न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

આ પ્રમાણે કહીને પરંતપ ગુડાકેશે (અર્જુને) હૃષીકેશ (શ્રીકૃષ્ણ) ને કહ્યું કે, હે ગોવિંદ ! હું યુદ્ધ નહીં કરું. અને પછી તે ચૂપ રહ્યા. ૯

તમુવાચ હૃદયેભ્યઃ પ્રહસન્નિવ ભારત ।

સેનયોરુભયોર્મધ્યે વિષીદંતમિદં વચઃ ॥ ૧૦ ॥

હે ભારત ! (ધૃતરાષ્ટ્ર) બન્ને સેના વચ્ચે શોક કરતા તે અર્જુનને બાણે હસતા હોય તેમ હૃષીકેશ શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે વચન કહ્યાં:—૧૦

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ ભાષસે ।

ગતાસૂનગતામૂંશ્ચ નાનુશોચંતિ પંડિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

શોક કરવા યોગ્ય નહીં તેના તું શોક કરે છે અને પંડિતાના શબ્દો બોલે છે. પંડિતો મુએલા કે જીવતાને માટે શોક કરતા નથી. ૧૧

૧.—મુખને શોભાવવા માટે કુણ્ડલોની અપેક્ષા હોય છે. લલિત તે પ્રભુનું મુખારવિન્દ છે. તેને શોભાવવામાટે સાંખ્ય અને યોગ આ બે કુણ્ડલોની અપેક્ષા છે. સાંખ્ય એટલે આત્મા અને અનાત્મજેવા દેખાતા પદાર્થોનું તત્ત્વજ્ઞાન. યોગ એટલે આસક્તિરહિત પ્રભુ-પ્રીત્યર્થે કર્મ કરવાં તે. આ વન્નેની લલિતમાર્ગમાં અપેક્ષા છે માટે પ્રભુ અર્જુનને આત્મા નિત્ય છે અવિકારી છે, એમ અહીંથી ૩૯ શ્લોક સુધી સમજાવશે. તેના પછી કર્મયોગનું નિરૂપણ કરશે.

ન ત્વેવાહં જાતુ નાસં ન ત્વં નેમે જનાધિપાઃ

ન ચૈવ ન ભવિષ્યામઃ સર્વે વયમતઃ પરમ્ ॥૧૨॥

વળી હું, તું અથવા આ રાજાઓ પૂર્વે નહોતા એમ નથી; તેમ આપણે સૌ હવે પછી નહીં હશું એમ પણ થવાનું નથી. ૧૨

દેહિનોઽસ્મિન્યથા દેહે કૌમારં યૌવનં જરા ।

તથા દેહાંતરપ્રાપ્તિર્ધીરસ્તત્ર ન મુહ્યતિ ॥ ૧૩ ॥

દેહ ધારી જીવને જેમ આ (વર્તમાન) દેહમાં બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તેજ રીતે-દેહ છૂટ્યા પછી-તેને બીજા દેહો પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ તેથી ધીર પુરુષો મોહ પામતા નથી. ૧૩

માત્રાસ્પર્શાસ્તુ કૌતેય શીતોષ્ણસુખદુઃસ્વદાઃ ।

આગમાપાયિનોઽનિત્યાસ્તાંસ્તિતિક્ષ્ણ ભારત ॥

હે કુંતી પુત્ર ! ઇન્દ્રિયોના વિષયો કે જે આવવા અને જવાના સ્વભાવવાળા અને અનિત્ય છે, તે વિષયોનો સ્પર્શ થવાથી જે ટાક, તકડો અને સુખ દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તેને હે ભારત ! તું સહન કર. ૧૪

યં હિ ન વ્યથયંત્યેતે પુરુષં પુરુષર્ષભ ।

સમદુઃખસુખં ધીરં સોઽમૃતત્વાય કલ્પતે ॥ ૧૫ ॥

હે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ! જે મનુષ્યને તે વિષયો પીડા કરતા નથી, અને જેને સુખ દુઃખ બંને સમાન છે તે ધીર પુરુષ મોક્ષ પામવાને યોગ્ય છે. ૧૫

નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ ।

ઉભયોરપિ દૃષ્ટોઽન્તસ્ત્વનયોસ્તત્ત્વર્શિભિઃ ॥૧૬॥

અસતની સત્તા નથી, અને સતનો નાશ નથી. આ પ્રમાણે બંનેનો નિર્ણય તત્ત્વને જાણનારાઓએ જાણ્યો છે. ૧૬

અવિનાશિ તુ તદ્વિદ્વિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ।

વિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય ન કશ્ચિત્કર્તુમર્હતિ ॥ ૧૭ ॥

૧—જે વસ્તુ ખોટી છે તેની કોઈ દિવસ સત્તા હોતી નથી, અર્થાત્ આ બધો પ્રપંચ ખોટો નથી. જે ખોટો હોય તો એની સત્તા હોયજ નહીં. તેમ જે સત્ય છે તેનો અભાવપણ કોઈ દિવસ થાય નહી, અર્થાત્ આત્મા સત્ય છે માટે તેનો અભાવ તારાથી અથવા કોઈથી પણ કરી શકાય તેમ નથી. માટે તું 'વ્યર્થ શોક મા કર એમ આ શ્લોકનું' તાત્પર્ય સમજવું.

જે આત્મા વડે આ સર્વ વિશ્વ વ્યાપ્ત થયેલું છે તે આત્માને તું અવિનાશી જાણુ. તે અવિનાશી આત્માને નાશ કરવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી. ૧૭

અંતવંત ઇમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ।

અનાગિનોઽપ્રમેયસ્ય તસ્માદ્યુદ્ધયસ્વ ભારત ॥ ૧૮ ॥

આત્મા નિત્ય, નાશ રહિત અને અમાપ છે, પણ તેણે ધારણ કરેલાં આ શરીરોનેજ નાશવાન કહેલાં છે, માટે હે અજ્ઞાન ! યુદ્ધ કર. ૧૮

ય એનં વેત્તિ હંતારં યશ્ચેનં મન્યતે હતમ્ ।

ઉભૌ તૌ ન વિજાનીતો નાયં હંતિ ન હન્યતે ૧૯

જે મનુષ્ય આ આત્માને હણનારો માને છે તેમજ જે એને હણાયેલો માને છે, તે બંને અજ્ઞાન છે. એ આત્મા કોઈને હણતો પણ નથી, અને પોતે હણાતો પણ નથી. ૧૯

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિન્નાયં ભૂત્વા ભવિતા
વા ન ભૂયઃ । અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન
હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ૨૦ ॥

વળી આ આત્મા કદી પણ જન્મતો નથી કે મરતો નથી. તેમજ તે પૂર્વે નહોતો એમ પણ નથી, અને ફરીથી તે નહીં

હોય એમ પણ નથી. કેમકે આ આત્મા અજન્મા, નિત્ય, શાશ્વત, અને અનાદિ કાળનો છે, અને શરીર હણવાથી તે હણાતો નથી. ૨૦

વેદાવિનાશિનં નિત્યં ય એનમજમવ્યયમ્ ।

કથં સ પુરુષઃ પાર્થ કં ઘાતયતિ હંતિ કમ્ ॥૨૧॥

હે પાર્થ ! જે મનુષ્ય તે આત્માને અવિનાશી, નિત્ય, જન્મ રહિત તથા ક્ષય રહિત જાણે છે તે પુરુષ કોને હણે છે અને કોને હણાવે છે ? ૨૧

**વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય નવાનિ ગૃહ્ણાતિ
નરોઽપરાણિ । તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણાન્ય-
ન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥ ૨૨ ॥**

જેમ મનુષ્ય જૂનાં થઈ ગયેલાં લૂગડાંને તજીને નવાં વસ્ત્રો પહેરે છે, તેમ દેહમાં રહેલો જીવાત્મા જીર્ણ થયેલાં શરીરોને તજીને બીજાં નવાં શરીરોમાં જાય છે. ૨૨

નૈનં હિંદંતિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ ।

ન ચૈનં ક્લેદયંત્યાપો ન શોષયતિ મારુતઃ ॥ ૨૩ ॥

એ આત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી, અગ્નિ બાળી શકતો નથી, પાણી ભીંજવી શકતું નથી તથા પવન સૂકવી શકતો નથી. ૨૩

અચ્છેદ્યોઽયમદાહ્યોઽયમક્લેદ્યોઽશોષ્ય એવ ચ ।

નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચલોઽયં સનાતનઃ ॥૨૪॥

આ આત્મા છેદી ન શકાય તેવો, આળી ન શકાય તેવો, લીંઝવી ન શકાય તેવો તથા સૂકવી ન શકાય તેવો છે. તેમજ આ આત્મા નિત્ય, સર્વ દેહ વ્યાપી, સ્થિર, અચળ અને સનાતન છે. ૨૪

અવ્યક્તોઽયમચિંત્યોઽયમવિકાર્યોઽયમુચ્યતે ।

તસ્માદેવં વિદિત્વૈનં નાનુશોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૫ ॥

૧.—જીવનું રૂપ અતિશય સૂક્ષ્મ છે. વ્યાપક નથી. જો વ્યાપક હોય તો સડિના સુખદુઃખોનું જ્ઞાન સડિને થવું જોઈએ. પણ તેમ જોવામાં આવતું નથી. માટે જીવ વ્યાપક નથી આણું છે. વ્યાપક ધર્મ પ્રભુનો છે. પ્રભુ અધ્યાત્મ કેકાણે વ્યાપી રહ્યા છે. પ્રભુની સાથે સંગમ થતાં જીવને પણ કેટલાએક પ્રભુના ધર્મ મળે છે. તે વખતે જીવ વ્યાપક કહી શકાય. પણ તે વખતે પણ તે વ્યાપકપણું પ્રભુનું જ છે એમ સિદ્ધાન્ત છે. પ્રભુએ આપેલા તે વ્યાપક ધર્મને લઈનેજ અહિયાં જીવને વ્યાપક કહ્યો છે. કેકલાએક વિદ્વાનો એમ પણ અર્થ કરે છે કે ‘સર્વગતેન સહ તિષ્ઠતીતિ સર્વગતસ્થઃ, સ ચાસૌ અણુશ્ચ સર્વગતસ્થાણુઃ’ અર્થાત્ સર્વવ્યાપી પ્રભુની સાથે રહનાર અને આણું એવો આ જીવ છે.

વળી આ આત્મા અવ્યક્ત (દેખાય નહીં તેવો), મનથી કદપી શકાય નહીં તેવો, અને અવિકારી કહેવાય છે, તેટલા માટે તેને આવો જાણીને ત્હારે શોક કરવો નહીં. ૨૫

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

અથવા તું તે આત્માને નિત્ય જન્મતો અને નિત્ય મરતો માનતો હોય, તો પણ હે મહાબાહુ ! ત્હારે એનો શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૨૬

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

કેમકે જન્મેલાને માટે મૃત્યુ નક્કી છે અને મરેલાને માટે જન્મ નક્કી છે, તેથી એ અટકાવી ન શકાય એવી બાબતમાં ત્હારે શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૨૭

૧—જો કે આત્માના વિષયનો આ પદ્મ સિદ્ધાન્ત નથી તો પણ પ્રભુ અર્જુનનો શોક દુર કરાવા માટે આત્માની અનિત્યતાની કલ્પના આવ્ર કરીને શોક નહીં કરવાનું કહે છે. માટેજ પદ્માન્તર સૂચવવા માટે ‘અથ’ નો પ્રયોગ કર્યો છે.

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।

અવ્યક્તનિધનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૨૮ ॥

હે ભારત ! આદિ કાળમાં એ જીવો અપ્રકટ છે, મધ્ય સમયમાં પ્રકટ છે, તથા મૃત્યુ પછી પાછા અપ્રકટ છે. ત્યારે તેને માટે શોક શો કરવો ? ૨૮

આશ્ચર્યવત્પશ્યતિ કશ્ચિદેનમાશ્ચર્યવદ્વદતિ તથૈવ
ચાન્યઃ । આશ્ચર્યવચ્ચૈનમન્યઃ શ્રુણોતિ શ્રુત્વાપ્યેનં
વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્ ॥ ૨૯ ॥

કોઈ પુરુષ આ આત્માને આશ્ચર્ય પમાડે એવો જુએ છે, વળી બીજો એને આશ્ચર્ય પમાડે એવો કહે છે, બીજો એને આશ્ચર્ય પમાડે એવો સાંભળે છે, અને કોઈ આત્માને એવો સાંભળે છે, અને આત્માને એવો સાંભળવા છતાં પણ કોઈ પુરુષ તેને સમજી શકતો નથી. ૨૯

૧—કારણકે જીવને દેહાદિકની સાથે પ્રકટ અવસ્થામાં આસક્તિ હોય છે. અને આસક્તિથીજ શોક હોય છે. પણ આદિ અને અન્ત અવસ્થામાં જ્યારે તે અપ્રગટ અવસ્થામાં આવે છે ત્યારે તેની સાથે આસક્તિ થતી નથી તો પછી શોક કરવાનું પણ કારણ રહેતું નથી.

દેહી નિત્યમવધ્યોઽયં દેહં સર્વસ્ય ભારત ।

તસ્માત્સર્વાણિ ભૂતાનિ ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥૩૦॥

હે ભારત ! સર્વના દેહમાં રહેલો આ આત્મા કાંઈ કાળે પણ હણાય નહીં તેવો છે, તેથી ત્હારે સર્વ પ્રાણીઓનો શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૩૦

સ્વધર્મમપિ ચાવેક્ષ્ય ન વિકંપિતુમર્હસિ ।

ધર્મ્યાદ્ધિ યુદ્ધાચ્છ્રેયોઽન્યત્ક્ષત્રિયસ્ય ન વિદ્યતે ૩૧

વળી તું ત્હારો (ક્ષત્રિય) ધર્મ વિચારે તો પણ યુદ્ધ-માંથી ચલિત થવું એ ત્હને યોગ્ય નથી; કારણકે ક્ષત્રિયને માટે ધર્મયુક્ત યુદ્ધ કરતાં બીજું કાંઈ પણ વધારે કંઈયણુ-કારી નથી. ૩૧

યદૃચ્છયા ચોપપન્નં સ્વર્ગદ્વારમપાવૃતમ્ ।

સુખિનઃ ક્ષત્રિયાઃ પાર્થ લભંતે યુદ્ધમીદૃશમ્ ॥૩૨॥

હે પાર્થ ! દૈવયોગથી પ્રાપ્ત થયેલું, અને સ્વર્ગના ખુલા દ્વાર સમાન, આવા પ્રકારનું યુદ્ધ જે ક્ષત્રિયોને મળેછે તેઓ ભાગ્યશાળી છે. ૩૨

અથ ચેત્ત્વમિમં ધર્મ્યં સંગ્રામં ન કરિષ્યસિ ।

તતઃ સ્વધર્મ કીર્તિં ચ હિત્વા પાપમવાપ્સ્યસિ ૩૩॥

જતાં આ ધર્મયુક્ત યુદ્ધ તું નહીંજ કરે તો ત્હારો ધર્મ
અને કીર્તિ ગુમાવીને તું પાપનો ભાગી થઇશ. ૩૩

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

વળી સર્વ મનુષ્યો લાંબા સમય સુધી ત્હારી અપકીર્તિ
ગાશે, અને પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષને માટે અપકીર્તિ મરણ કરતાં
પણ વધારે છે. ૩૪

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यस्यासि लाघवम् ३५

મહારથીઓ ત્હને ભયને લીધે રણમાંથી નાસી ગયેલો
માનશે, અને જેઓ ત્હને બહુ માન આપતા હશે તેઓમાં તું
હલકો ગણાઇશ. ૩૫

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्सि तवाहिताः।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुखतरं नु किम् ३६॥

વળી ત્હારા શત્રુઓ ત્હારા સામર્થ્યની નિંદા કરીને ન બોલ-
વાના ઘણા શબ્દો બોલશે. તેથી વધારે દુઃખ બીજું કયું ? ૩૬

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

જોતું હણાઈશ તો સ્વર્ગ પામીશ અને જો જીતીશ તો પૃથ્વીને ભોગવીશ. માટે હે કુંતીપુત્ર ! યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરીને ઉઠ. ૩૭

सुखं दुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

સુખ દુઃખ, લાભ હાનિ, તથા જય અને પરાજયને સમાન ગણીને યુદ્ધ માટે તૈયાર થા. આ પ્રમાણે કરવાથી ત્હને પાપ લાગશે નહીં. ૩૮

एषा तेऽमिहिता सांख्ये बुद्धिर्यागे त्विमांशृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

૧—અહીંથી લગવદ્ધર્મ અથવા નિવૃત્ત (નિષ્કામ) કર્મનો સૂત્રપાત કર્યો છે.

૨—અહીં સાંખ્યશાસ્ત્રથી નકરો વેદાન્ત અથવા તો કપિલશાસ્ત્ર લેવાનું નથી, અને યોગ શાસ્ત્રથી પાતંજલ અષ્ટાંગ યોગ પણ નહિ લેવો, કિન્તુ સાંખ્યથી કર્મત્યાગ અને યોગ શાસ્ત્રથી ફલાસકિતરહિત પ્રભુને અર્પણ કરીને કરવાનું કર્મ લેવાનું છે. સાંખ્ય—એટલે ફેવલ જ્ઞાનમાર્ગનો એવો સિદ્ધાન્ત છે કે ક્યારે ન ક્યારે કર્મોનો ત્યાગ કરવો જ પડશે. કારણકે કર્મો અનિત્ય છે. એમ માનીને તે લોકો કર્મોનો ત્યાગ કરે છે. પણ કર્મયોગનો સિદ્ધાન્ત છે કે પ્રભુને અર્પણકરી

આ સમજણ ત્હને મેં સાંખ્ય એટલે જ્ઞાનમાર્ગ પ્રમાણે આપી; હવે તે સમજણ હું ત્હને યોગમાર્ગ એટલે લગવ-
ત્કર્મયોગ પ્રમાણે કહું છું તે સાંભળ, કે જે સમજણથી હે
પાર્થ ! તું કર્મનાં બંધનને તજી શકીશ. ૩૯

નેહામિક્રમનાશોઽસ્તિ પ્રત્યવાયો ન વિદ્યતે ।

સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો મયાત્ ॥૪૦॥

ફલાસકિતરહિત કર્મો કરવાથી જો પ્રભુ કૃપા થી પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થઈ જાય તો પણ લોકને સન્માર્ગે ચલાવવા માટે તે કર્મ કરવાજ. હવે જ્યારે જ્ઞાન માર્ગપ્રમાણે કર્મોનો ત્યાગ કરવાજ પડશે તો પછી હું આવા ઘોર કર્મ શું કરવા કહું અથવા પ્રથમથીજ તેનો ત્યાગ કેમ નહીં કહું ? આવી શંકા અર્જુનને થાય તે માટે પ્રભુએ આજ્ઞા કરી કે હે અર્જુન હવે હું ત્હને યોગ વિષયની સમજણ આપું છું તે વાં સાંભળ.

૧.—પ્રભુને અર્પણ કરી કરેલાં કર્મોનો કોઈ વખતે અથવા તે કોઈ જન્મમાં પણ નાશ થતો નથી. એક જન્મમાં જો સિદ્ધિ ન મળે તો બીજામાં અવશ્ય મળે છે. વળી આવી રીતે અર્પણ કરીને કર્મ કરતાં લગવદ્ધર્મના કર્મોમાં કોઈ ભતનો દોષ ભુલથી આવી જાય તો પ્રભુ પોતે તેનું નિવારણ કરે છે. માટે નિષ્કામ કર્મયોગમાં પ્રત્ય-
વાય થતો નથી. વળી મ્હોટા મ્હોટા યજ્ઞો નહીં કિન્તુ નાનહો સરખો પણ આવો લગવદ્ધર્મ મ્હોટા સંસારાસકિત વિગેરે લયોમાંથી મુક્ત કરી દે છે.

વળી તેમાં કોઈ પણ પ્રયત્ન (પ્રારંભ) વ્યર્થ જતો નથી; તેમ દોષ પણ લાગતો નથી; અને આ ધર્મનું એટલે નિષ્કામ કર્મનું (ભગવદ્ધર્મ) થોડું પણ સેવન કર્યું હોય તો તે મોટા ભયથી બચાવે છે. ૪૦

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિરેકેહં કુરુનંદન ।

बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

હે કુરુનંદન અર્જુન ! આ નિષ્કામ કર્મમાં મનુષ્યની બુદ્ધિ એકજ નિશ્ચયવાળી હોય છે; પણ ચંચળ મનવાળાની બુદ્ધિ બહુ શાખાવાળી અને અનંત હોય છે. ૪૧

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंत्यविपश्चितः ।

૧—કામનાઓનો ત્યાગકરી અહંતામમતાને દૂર રાખી પ્રભુપ્રીત્યર્થે કર્મ કરનારાની બુદ્ધિસ્થિતિ રહે છે. એક ઠેકાણે રહે છે. કારણકે તેની બુદ્ધિનું ઠેકાણું એક પ્રભુ છે. પણ જે લોકો ક્ષેત્રમાં આસક્તિ રાખી કામનાઓ માટે (પ્રભુના માટે નહીં) કર્મ કરે છે. તેમની બુદ્ધિનું ઠેકાણું રહેતું નથી. કારણકે એક ઇચ્છાની હબર હબર શાખા (પ્રકાર) હોય છે. અને તે થી બુદ્ધિ પણ અનંત થઈ જાય છે. તેની બુદ્ધિનો ઢંગ ઘડો રહતો નથી. માટે પ્રભુપ્રીત્યર્થે કર્મ કરવાં આ ભક્તિમાર્ગનું રહસ્ય અહિંયાં સૂચ્યું છે.

૧—ઉપરથી દેખવામાં સારી લાગતી અને એમાંથી અમુક ફલ થશે એવી આશાજનક.

વેદવાદરતાઃ પાર્થ નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥૪૨॥

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકમંફલપ્રદાઃ ।

ક્રિયાવિશેષબહુલાં ભોગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ ॥ ૪૩ ॥

હે પાર્થ ! માત્ર વેદના વાદમાંજ પ્રીતિવાળા એટલે વેદના ખરા રહસ્યને નહીં જાણનારા, અને “ વિષયોના ભોગો તથા ઐશ્વર્ય સિવાય બીજું કંઈજ મેળવવા યોગ્ય નથી ” એવું જોલનારા અજ્ઞાની માણસો રમણીય લાગે એવી વાણી જોલેછે. અને કામનાવાળા તથા સ્વર્ગ લોકને જ શ્રેષ્ઠ માનનારા તેઓ ભોગ અને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ માટે, જન્મ તથા કર્મનાં ફળને આપનારી ધણી પ્રકારની ક્રિયાઓ કરવાનું કહે છે. ૪૩

ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં તયાઽપહૃતચેતસાઃ ।

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે ।૪૪।

પણ જેઓ ભોગ તથા ઐશ્વર્યમાં આસક્તિવાળા છે તથા એવી વાણીથી જેઓનાં મન મોહિત થયાં છે તેઓની બુદ્ધિ સમાધિમાં (સામ્યપણાના નિશ્ચયમાં) એકાગ્ર થતી નથી. ૪૪

ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા નિર્લૈગુણ્યો ભવાર્જુન ।

નિર્દ્વંદ્વો નિત્યસત્ત્વસ્થો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન્ ૪૫

૧—પ્રકૃતિના ગુણ સત્ત્વ, રજ, અને તમ છે. તેના થી સમગ્ર પ્રપંચ મોહિત છે, આસક્ત છે, માટેજ તે બન્ધનને પામે છે. લિંગ લિન્ન પ્રકારની કામનાઓ થવી તે પ્રકૃતિના ગુણોની ઓળખાણ છે. તેવી કામનાઓમાં આસક્ત થઈ જીવ પ્રપંચમાં બંધાઈ જાય છે. અંધ અને ભૂલા પડી ગયેલા માણસને અવળો રસ્તો અથવા તો કુવાનો રસ્તો બતાવવો જેમ ઉત્તમ માણસનું કામ નથી, તેમ પ્રકૃતિના ગુણોના મોહમાં ફસાયેલા પ્રભુ તરફથી વિમુખ જીવોને અવળો માર્ગ લઈ જવાનું, અથવા તો પ્રકૃતિના ગુણોમાંજ પાછા ફરવા મારવાનું કામ વેદનું નથી. વેદ તો પરમાત્માની પાસે જવાનો શુદ્ધ રસ્તો જીવને બતાવે છે. પણ વટલેલ સાણસને જેમ બુદ્ધિમાનૂ માણસ ક્રમથી સારા રસ્તા ઉપર લાવી શકે છે, અને લાવે છે. તેમ વેદ પણ સંસારમાં ફસાયેલા કામનાઓથી પરવશ થયેલા જીવોને તેમની ઈચ્છાનુસાર કામ્ય કર્મોનો ઉપદેશ કરી કરીને ક્રમ ક્રમ થી ઉંચે રસ્તે ચઢાવવા માગે છે. જ્યાં સુધી માણસને અનુલવ ન થાય ત્યાં સુધી ખોટા ખરાની ઓળખાણ થાય નહિ. તેમ વેદ પણ, કામ્ય કર્મ કરવા લાયક નથી, તેનું ફલ અતિશય હલકું છે, કામ્ય કર્મ પ્રકૃતિના ગુણોમાં ફસાવનાં છે, પ્રભુને ભુલાવનાં છે, એમ અનુલવ કરાવવા માટેજ કેટલેક ઠેકાણે કામ્ય કર્મોનો ઉપદેશ કરે છે. જ્યારે તેનો અનુલવ થઈ જાય અને તેના માઠાં ફલ ચાખે ત્યારે બીજી વખતે નિષ્કામ કર્મ કરે. તેના પછી ઈશ્વરાર્પિત કર્મ કરે અને તે પછી

વેદોઃ (કર્મકાંડ) સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણોનુંજ વિવેચન કરેછે. પણ હે અર્જુન ! તું તે ત્રણ ગુણોથી રહિત થા, તથા (સુખ દુઃખ આદિ) જોડકાં રહિત, નિત્ય ચિત્તશુદ્ધિલાભે, યોગ (પ્રાપ્ત કરવું) અને ક્ષેમ (સાચવવું) વગરનો તથા પ્રભુમાંજ નિષ્ઠાવાળો થા. ૪૫

યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સંપ્લુતોદકે ।

તાવાન્સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ॥ ૪૬ ॥

સર્વ તરફ પાણી ભરપૂર થતાં તળાવ કે વાવ જેટલી ઉપયોગી છે, તેટલાજ જ્ઞાની બ્રાહ્મણને વેદ-કર્મકાંડ ઉપયોગી છે. ૪૬

ભગવદ્દર્શનું આચરણ કરીને પ્રભૂની પ્રાપ્ત કરે છે. ખસ આવી રીતે કમ કમ થી ઉચ્ચ શ્રેણીમાં લઈ જવા માટેજ હલકા અધિકારિયો માટે વેદમાં ક્યાંકે ત્રિગુણાત્મક કામ્ય કર્મોનું નિરૂપણ છે. તેનો ત્યાગ કરવા માટે પ્રભૂ અર્જુનને આજ્ઞા કરે છે, કે હું અર્જુન કર્મ કાણડોને કેટલોક ભાગ પ્રકૃતિના ગુણોની વાતો થી ભરેલો છે. તું તો ત્રિગુણ થી જુદા અને નિત્ય સત્ત્વમુર્તિ આત્મા (પ્રભૂ) માં સુખ દુઃખની ભાવનાઓને મુકી યોગ ક્ષેમને પણ પ્રભૂમાં રાખી ને રિધર થા.

૧—જ્યારે ચારે બાજુ ભરપૂર પાણી થઈ જાય ત્યારે જેમ કુખાનું કંઈ પ્રયોજન રહેતું નથી. તેમ પ્રભૂની ઓળખાણ થયાબાદ જ્ઞાનીને

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલહેતુર્ભૂર્મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥ ૪૭ ॥

હારે અધિકાર માત્ર કર્મ કરવાનો છે, પણ તેનાં ફળની ઇચ્છાનો અધિકાર હને કદી નથી, માટે કર્મનાં ફળ મેળવવાનો હેતુ તું રાખ નહીં, તેમ કર્મોનો ત્યાગ કરવામાં પણ તું પ્રીતિ કર નહીં. ૪૭

યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ધનંજય ।

સિદ્ધ્યસિદ્ધયોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે

અને હે ધનંજય ! એ પ્રમાણે કર્મયોગને વિષે સ્થિત થઈ આસક્તિ તજીને તથા જય પરાજયમાં સમાન ભાવવાળો થઈ ને કર્મો કર. એવી સમાનતાજ યોગ કહેવાયછે. ૪૮

પણ તે કર્મ કાણહાત્મક વેદની જરૂર રહેતી નથી, એમ આશ્વોકતું તાત્પર્ય સમજવું.

૧—કરવું, નહીં કરવું, અને મનગમતું કરવું, તેમાં સમર્થ એક પ્રભુજ છે. માટે અમુક કર્મનું ફલ આપવું કે નહી તે પ્રભુના હાતમાં છે. જીવને ફલનો હેતુ રાખીને કર્મ કરવાની જરૂર છે જ નહી. જ્યારે કર્મના ફલની પ્રાપ્તિ કરવી તે મહારા હાથમાં નથી તો પછી હું કર્મ પણ શું કરવા કરું એમ માનીને કર્મનો ત્યાગ પણ ન કરવો. કારણકે કેવલ પ્રભુની આજ્ઞા કર્મ કરવાની છે, એમ માનીને ફલાશા છોડી, પ્રભુ પ્રીત્યર્થે કર્મ કરવાં.

દૂરેણ હ્યવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાન્નંજય ।

બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ કૃપણાઃ ફલહેતવઃ ॥ ૪૯ ॥

હે ધનંજય ! સમાન બુદ્ધિ રાખીને કર્મ કરવા કરતાં કર્મ (સકામ કર્મ) ધણું ઉતરતું છે, માટે તું નિષ્કામ બુદ્ધિનોજ આશ્રય કર. ફળના હેતુવાળા પુરૂષો દીન છે. ૪૯

બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ ઉમે સુકૃતદુષ્કૃતે ।

તસ્માદ્યોગાય યુજસ્વ યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ૫૦

સમાન બુદ્ધિયુક્ત થવાથી મનુષ્ય સારાં અને નરસાં બંને કર્મો અહીં તજી દેછે; માટે તું યોગ (સમબુદ્ધિ) પ્રાપ્ત કરવા પ્રવૃત્ત થા. યોગ એટલે કર્મોમાં કુશળ પાણું. ૫૦

કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ ।

જન્મબંધવિનિર્મુક્તાઃ પદં ગચ્છંત્યનામયમ્ ॥૫૧॥

જ્ઞાની પુરૂષો કર્મોથી ઉત્પન્ન થતા ફળોનો ત્યાગ કરીને, સમાન બુદ્ધિયુક્ત થઈને, અને જન્મના બંધનમાંથી મુક્ત થઈને, દુઃખ રહિત મોક્ષપદને પામેછે. ૫૧

યદા તે મોહકલિલં બુદ્ધિર્વ્યતિતરિષ્યતિ ।

તદા ગન્તાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ॥૫૨॥

જ્યારે ત્હારી બુદ્ધિ મોહરૂપી કાઢવને તરી જશે ત્યારે, સાંભળવા યોગ્ય અને સાંભળેલી કર્મકાણ્ડની પાખતો ઉપર ત્હને વૈરાગ્ય થશે. ૫૨

શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના તે યદા સ્થાસ્યતિ નિશ્ચલા ।

સમાધાવચલા બુદ્ધિસ્તદા યોગમવાપ્સ્યસિ ॥૫૩॥

કર્મકાણ્ડના ફેણોનું શ્રવણ કરવા થી ભ્રમમાં પડેલી ત્હારી બુદ્ધિ સમાધિ વિષે અચળ થઈ ને જ્યારે સ્થિર થશે, ત્યારે તું યોગને પામીશ. ૫૩

અર્જુન ઉવાચ ॥ અર્જુન ઓલ્યા:—

સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા ભાષા સમાધિસ્થસ્ય કેશવ ।

સ્થિતધીઃ કિં પ્રભાષેત કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ૫૪

હે કેશવ ! સમાધિમાં સ્થિર થયેલા, નિશ્ચળ બુદ્ધિવાળા પુરૂષનું લક્ષણ શું ? નિશ્ચળ બુદ્ધિવાળો! કેવી રીતનું ઓલેછે ? કેવી રીતે બેસેછે ? અને કેવી રીતે ચાલેછે ? ૫૪

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન ઓલ્યા:—

પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્પાર્થ મનોગતાન્ ।

આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ૫૫

હે પાર્થ ! જ્યારે મનુષ્ય મનની સર્વ ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરેછે: અને પ્રભુમાં પોતાની મેળેજ સંતોષ પામેછે ત્યારે તે પ્રભુમાં નિશ્ચળ બુદ્ધિવાળો કહેવાયછે. ૫૫

દુઃસ્વેષ્વનુદ્વિગ્રમનાઃ સુસ્વેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।

વીતરાગભયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥ ૫૬ ॥

જે મનુષ્ય દુઃખોમાં ઉદ્વેગ રહિત મનવાળો, સુખોમાં સ્પૃહા વગરનો, અને રાગ, ભય, તથા ક્રોધ વગરનો હોયછે તે નિશ્ચળ બુદ્ધિવાળો મુનિ કહેવાય છે. ૫૬

યઃ સર્વત્રાનભિસ્નેહસ્તત્તત્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ।

નામિનંદતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૭ ॥

જે મનુષ્ય સર્વ સ્થળે આસક્તિ રહિત છે, અને જે શુભ તથા અશુભને પામીને પ્રસન્ન થતો નથી, કે દુઃખ કરતો નથી, તેની બુદ્ધિ પ્રભુમાં સ્થિર છે એમ જાણવું. ૫૭

યદા સંહરતે ચાયં કૂર્મોઽગાનીવ સર્વશઃ ।

ઙ્દ્રિયાણાં દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૮ ॥

જેમ કાચખો પોતાનાં અંગોને ચારે તરફથી સંકોચી લેછે, તેમ જે મનુષ્ય ઇન્દ્રિયોને ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી ખેંચી લેછે તેની બુદ્ધિ પ્રભુમાં સ્થિર છે એમ જાણવું. ૫૮

विषयां विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

૧—૫૯-૬૦-૬૧-આ ત્રણે શ્લોકોનું સાથે મળીને તાત્પર્ય આ છે, કે કેટલાએક હઠયોગિયો, અથવા તો થોડી અકકલના, કહેવાતા જ્ઞાન-માર્ગિયો; હઠયોગાદિથી કિંવા કર્મેન્દ્રિયોને રોકી રોકીને નહીં જેવી કરવાથીજ અમને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, અથવા તો મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે, એમ માની લે છે. કિન્તુ ગીતા તેઓના આશય થી તત્તન વિરુદ્ધ છે. ગીતા નો આ વિષયમાં એવો મતલબ છે કે ભોજનાદી નહીં કરવા થી, અથવા તો પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો આહાર એમના વિષયો હોય છે. જેમ ચક્ષુનો આહાર રૂપ છે, કાનનો આહાર સાંભળવું છે, હાથનો આહાર લેવું છે, અને ત્વચાનો આહાર તેને અનુકુલ આવનો સ્પર્શ છે, એમ દરેક ઇન્દ્રિયના આહાર હોય છે. એ આહાર નહીં આપવાથી તે આહાર રૂપ વિષયો કદાચિત્ આજ્ઞા થઈ જાય અથવા તો જતા પણ રહે. મારેજ કેટલાક હઠયોગિઓ અથવા નામ ધારી જ્ઞાનિઓ ઉપવાસ કરવામાં કિંવા કપડાં રંગી લેવામાંજ પોતાની કૃતકૃત્યતા માનીલે છે, કિન્તુ તે થી કૃતકૃત્યતા થતી નથી. કારણકે ઇન્દ્રિયોને બલત્કારે રોકવાથી વાસનાનો નાશ થતો નથી. વાસના એ તો પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થયા થી નાશને પામે છે. પ્રભુમાં તત્પર થવાથીજ નાશ થાય છે. સર્વેન્દ્રિયોને પ્રભુમાં લગાડવા થી વાસનાઓનો નાશ થાય છે. જે લોકો કેવળ કર્મેન્દ્રિયોને બલત્કારથી રોકવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેવા જ્ઞાનિઓની ઇન્દ્રિયોને તેમનું વાસનાથી ભરેલું મન બલત્કારથી વિષયોમાં (ઇન્દ્રિયોના આહારમાં) ખેંચી લઈ જાય છે. તેથીજ લલલલાઓ કુમાર્જીમાં પડતા દેખાય છે.

આહાર નહીં કરનાર દેહધારી જીવ ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી નિવૃત્ત થાયછે ખરો, પણ તે વિષયોની આસક્તિથી નિવૃત્ત થતો નથી. તે આસક્તિ તો પરમાત્માના દર્શનથી નિવૃત્ત થાયછે. ૫૯

યતતો હપિ કૌન્તેય પુરુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ ।

ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ હરંતિ પ્રસમં મનઃ ॥ ૬૦ ॥

હે કુંતીપુત્ર ! મથી નાખનાર ઇન્દ્રિયો, પ્રયત્ન કરનારા વિવેકી પુરુષના મનને પણ બળાત્કારે વિષયોમાં ખેંચી જાય છે. ૬૦

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ ।

વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રાપ્નોષ્ટિત્ ॥ ૬૧ ॥

માટે હરયોગ અથવા જ્ઞાની, ગણાવવા ખોટા ઉત્સાહમાં ન પડીને કેવલ ઇન્દ્રિયોને શાસ્ત્રની મર્યાદામાં ચલાવવું અને તેઓને એકદમ ન રોકવું. કિન્તુ તેમના વ્યવહારને શાસ્ત્ર મર્યાદામાં સંકુચિત કરી નાખવું. ઇન્દ્રિયોને એકદમ રોકવાથી તે રોકાતી નથી કિન્તુ વધારે કુમાર્જીમાં જાય છે. માટે તેમને જે સુંદર મર્યાદામાં રાખે તેજ રિથરશુદ્ધિ-વાલો યોગી કહેવાય છે. અને વળી પ્રભુપરાયણ રહે. એટલેકે સર્વ-ઇન્દ્રિયોના વ્યવહાર પ્રભુમાં પોંચે તેમ કરે. આવીરીતે જેની ઇન્દ્રિયો વશમાં રહે છે તેની શુદ્ધિ પ્રભુમાં રિથર થાય છે.

માટે સર્વ ઈન્દ્રિયોને વશ કરીને તથા યોગયુક્ત થઈને તેણે મ્હારે પરાયણ રહેવું. એવી રીતે જેની ઈન્દ્રિયો વશ થઈ હોય તે મનુષ્યની બુદ્ધિ સ્થિર છે એમ જાણવું. ૬૧

ધ્યાયતો વિષયાન્પુંસઃ સંગસ્તેષૂપજાયતે ।

સંગાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ૬૨

વિષયોનું ધ્યાન કરનાર પુરૂષને તેમાં આસક્તિ ઉત્પન્ન થાયછે, આસક્તિથી તે વિષયને મેળવવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાયછે, અને ઇચ્છાથી જ્યારે તેમાં કોઈ નડતર આવેછે ત્યારે ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. ૬૨

ક્રોધાન્નવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણયતિ ૬૩

૧—અમે આ શ્લોકમાં ‘ પ્રણયતિ ’ નો નાશ થાય છે એમ અર્થ કર્યોછે તેથી એમ નહીં સમજી લેવુંકે જીવ મરી જાય છે. જીવ મરતો નથી કારણકે પ્રભુનો અંશ હોવાથી તે નિત્ય છે. કિન્તુ પ્રણયનિત્ય તાત્પર્ય સ્વધર્મ થી રચ્યુત થાય છે,—ભુલો પડી જાયછે,—એમ કરવું. ઈન્દ્રિયોને પ્રભુમાં ન લગાડીને છુટી મુકવા થી જીવ બુદ્ધિનાશ સુધી પોંચે છે. અને તે થી પોતે જ નષ્ટ થઈ જાય છે. એટલે જીવમાં પ્રભુનો ભાવ કોઈ દિવસ આવતો નથી. જીવમાં ઈશ્વર ભાવ ન આવે તો તે જીવનો નાશજ કહેવાય છે.

ક્રોધથી મોહ (શું કરવું અને શું ન કરવું તેનું અભાન) ઉત્પન્ન થાયછે, મોહથી સ્મરણશક્તિમાં ભ્રમણા થાયછે, સ્મરણશક્તિની ભ્રમણાથી બુદ્ધિ નાશ પામેછે, અને બુદ્ધિના નાશથી તે પુરૂષનો નાશ થાયછે. ૬૨

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્વરન્ ।

આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥ ૬૪ ॥

રાગદ્વેષથી રહિત અને પ્રમુને આધીન એવો પુરૂષ, મનને વશ કરીને ઇન્દ્રિયો વડે વિષયોમાં રમતો છતો પણ શાન્તિને પામેછે. ૬૩

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ।

પ્રસન્નચેતસો હ્યાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥ ૬૫ ॥

તે શાન્તિને લીધે આ પુરૂષનાં સર્વ દુઃખો નાશ પામેછે; કારણકે શાન્ત ચિત્તવાળાની બુદ્ધિ સહજરીતે સ્થિર થાયછે. ૬૪

નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના ।

ન ચાભાવયતઃ શાંતિરશાંતસ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥ ૬૬ ॥

અસ્થિર ચિત્તવાળાની બુદ્ધિ શુદ્ધ હોતી નથી, તેમ અસ્થિર ચિત્તવાળો પ્રભુની ભાવના પણ કરી શકતો નથી, અને ભાવના કરી શકે નહીં ત્હેને માટે શાંતિ પણ નથી, અને જેને શાન્તિ નથી ત્હેને સુખ ક્યાંથી હોય ? ૬૫

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोज्ञुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायુर्नावमિवांभसि ॥ ६७ ॥

જળમાં રહેલા નાવને જેમ વાયુ ખેંચી જાયછે, તેમ હટકતી ઇન્દ્રિયોમાંથી જે ઇન્દ્રિયને મન આધીન થાયછે તે ઇન્દ્રિય આ પુરૂષની બુદ્ધિ ને ખેંચી જાયછે. ૬૬

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

તેથી હે મહાબાહુ ! જેની ઇન્દ્રિયોનો પોતપોતાના વિષયોથી સંપૂર્ણ રીતે નિગ્રહ થયેલો છે તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે એમ જાણવું. ૬૭

यां निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ६९

જે સર્વ પ્રાણીઓની રાત્રિ છે તેમાં ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરનાર યોગી જાગેછે; અને જેમાં સર્વ પ્રાણીઓ જાગેછે તે જાગૃત મુનિની રાત્રિ છે. ૬૮

૧—હુટથી પોત પોતાનાં વિષયોમાં જતા.

૨—પ્રભુને તથા તન્મય પદાર્થોને જાણનાર અને તેને નહીં જાણનાર મનુષ્યના આચરણ પરસ્પર બુદ્ધિ હોય છે. તે આ શ્લોકનું તાત્પર્ય છે.

આર્યમાણમચલપ્રતિઘ્નં સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશંતિ
યદ્વત્ । તદ્વત્કામા યં પ્રવિશંતિ સર્વે સ શાંતિમા-
પ્નોતિ ન કામકામી ॥ ૭૦ ॥

પૂર્ણ રીતે ભરેલા સમુદ્રમાં નદીઓનું જળ મળેછે, છતાં
તે જેમ અચળ રહે છે, તેમ જે પુરૂષમાં સર્વ વિષયો પ્રવેશ
કરેછે છતાં જે પ્રભુ ભાવનામાં અચળ રહેછે તે શાન્તિને પામેછે.
વિષયોની ઇચ્છાવાળો મનુષ્ય શાન્તિને પામતો નથી. ૭૦

વિહાય કામાન્યઃ સર્વાન્પુમાંશ્વરતિ નિઃસ્પૃહઃ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સ શાંતિમધિગચ્છતિ ॥ ૭૧ ॥

જે પુરૂષ સર્વ ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરીને સ્પૃહા, (કામના)
મમતા, તથા અહંકાર વિનાનો થઈને પોતાના અધિકારાનુ-
સાર કર્મ કરેછે. તે શાંતિને પામેછે. ૭૧

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वाऽस्यामंतकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥ ૭૨ ॥

હે પાર્થ! આ પ્રમાણે બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરૂષની સ્થિતિ છે.
અથવા તો પ્રમુખા બુદ્ધિને અચળ થવાનું સ્વરૂપ છે. આ
સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરીને કોઈ મોહ પામતો નથી. અંતકાળે પણ
આજ સ્થિતિમાં રહીને એવો પુરૂષ બ્રહ્મનિર્વાણ એટલે
મોક્ષને પામેછે. ૭૨

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम

द्वितीयोऽध्यायः २

આવી રીતે પ્રભુએ ગાયેલા ઉપનિષદોમાં પ્રભુ લક્ષિતવાલા કર્મ-યોગ શાસ્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણાર્જુનના સંવાદમાં સાંખ્યયોગ (આત્મવિચારને અનુકુલ ઉપાય) નામનો બીજો અધ્યાય (ગ્રંથનો ઘાટોકે લાગ) સમ્પૂર્ણ થયો છે.

બીજા અધ્યાયનું તાત્પર્ય.

૧—અર્જુનના મનમાં એમ લય હતું કે મને આ યુદ્ધ થી ગુરૂ હટ્યા બંધુ હટ્યા વગેરે કર્મેનું પાપ થશે. પણ પ્રભુએ આ અધ્યાયના પ્રારંભમાં સાંખ્ય માર્ગના અનુસારે આત્માની નિત્યતા બતાવીને તે લય દુર કીધું છે. માટે જ અધ્યાયનું નામ સાંખ્ય યોગ રાખ્યું છે. તેથી આ અધ્યાયમાં કેવલ સાંખ્યનું જ નિરૂપણ છે, એમ નહિં માની લેવું. કિન્તુ આ અધ્યાયમાં સમગ્ર ગીતામાં જે કંઈ કહેવાનું છે, તેનો સંક્ષેપ છે. અને અદ્વારમા અધ્યાયમાં પણ સમગ્ર ગીતામાં કહેલાં સિદ્ધાંતોનું નિગમન (સંક્ષેપ) છે. જે જે અધ્યાયમાં જે જે વિષય મુખ્ય છે. તેના અનુસારે તે તે અધ્યાયનું નામ રાખવામાં આનું છે. આ અધ્યાયમાં આત્મવિચાર થી અર્જુનના મોહને દુર કીધો છે. માટે આનું નામ ‘ સાંખ્ય યોગ ’ છે, અધ્યાયની ઈતિશ્રીમાં જે ‘યોગ’ શબ્દ આવે છે તેનો પ્રસંગોપાત્ત અર્થ ‘ઉપાય’ છે.

અધ્યાય ૩ જો. કર્મયોગ.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન બોલ્યા:—

જ્યાયસી ચેત્કર્મણસ્તે મતા બુદ્ધિર્જનાર્દન ।

તત્કિં કર્મણિ ઘોરે માં નિયોજયસિ કેશવ ?

હે જનાર્દન ! હે કેશવ ! જો તમે કર્મના કરતાં જ્ઞાનને શ્રેષ્ઠ માનતા હો, તો પછી શામાટે મહને (આ યુદ્ધ રૂપી) ઘોર કર્મમાં જોડાછો ?

૧.—સાંખ્યમાર્ગના અનુસારે આત્માનું નિત્યપણું ઉપદેશીને અર્જુનનું લય દૂર પ્રીધું. અને ભૌતિક શોક કરવા લાયક નથી એમ પણ કહ્યું. તે પછી સમયુદ્ધિ થી કર્મ કરનારને પાપ લાગતાં નથી, માટે કર્મ યોગના અનુસારે પણ તહારે યુદ્ધ કરવું જોઈએ, એમ કહ્યું. જેની સમયુદ્ધિ થઈ જાય છે. તેવા રિથત પ્રજ્ઞ કર્મયોગીના સ્વરૂપનું પણ નિરૂપણ કર્યું. પણ એટલા માત્ર થી અર્જુનના સંદેહનો નિરાસ થતો નથી. આ વાત સાચી છે કે કોઈ પણ કામ સમયુદ્ધિ થી કરવામાં આવે તો તેનું ફલ કરનારને લાગતો નથી. પણ જો સમયુદ્ધિ રાખવી શ્રેષ્ઠ છે, તો પછી રિથત પ્રજ્ઞની પેઠે યુદ્ધિને રિથત કરીને બેસી જવું તે જ હીક લાગે છે. કર્મ જ્ઞાને માટે કરવાં જોઈએ. અને યુદ્ધ પણ જ્ઞાને માટે કરવું. આ વાતને અર્જુને અહીં સંકારૂપે કહી છે. ત્યારે આ અધ્યાયમાં પ્રભુએ ‘ કર્મ જરૂર કરવાં જ જોઈએ ’ એમ ૨ પદ્ય પ્રતિપાદન કર્યું છે.

વ્યામિશ્રેણેવ વાક્યેન બુદ્ધિ મોહયસીવ મે ।

તદેકં વદ નિશ્ચિત્ય યેન શ્રેયોઽહમાપ્નુયામ્ ॥૨॥

ગુપ્તવણ ઉપજાવે એવાં વચનો કહીને તમે મહારી બુદ્ધિને મોહ પમાડોછો, તે કરતાં એકજ વાત નિશ્ચયપૂર્વક કહો કે જેથી હું કલ્યાણને પામુ. ૨

લોકેઽસ્મિન્દ્વિવિધા નિષ્ઠા પુરા પ્રોક્તા મયાનઘ ।

જ્ઞાનયોગેન સાંખ્યાનાં કર્મયોગેન યોગિનામ્ ॥૩॥

૧—પ્રભુની ઈચ્છા થી, પ્રારબ્ધ કર્મોના અનુસારે આ જગતમાં પુરુષોના બે પ્રકારના નિશ્ચય હોય છે. કેટલાક જ્ઞાનને પ્રધાન માનનારા એ વેદોક્ત કર્મોથી ચિત્તની શુદ્ધિ થયાબાદ તેનો ત્યાગ કરી દેવો અને શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસન દ્વારા વૃત્તિને બ્રહ્મમય (પ્રભુમય) કરીને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવો એમ નિશ્ચય કરે છે, જ્યારે સાધનોને જ પ્રધાન સ્થાન આપનારા સર્વ કર્મોને પ્રભુમાં અર્પણ કરી સમશુદ્ધિ થી વેદોક્ત કર્મ કર્યાજ કરવાં તેને છોડવાં નહિ, પ્રથમ કર્મકાણ્ડીય નિષ્કામ કર્મ, પછી જ્ઞાનમાર્ગીય શ્રવણ નિદિધ્યાસન, તદનંતર શ્રવણાદિ નવ ભક્તિમાર્ગીય ધર્મ, એમ ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ શ્રેણીમાં પહોંચીને પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરવો એમ નિશ્ચય રાખે છે. માટે જ મેં તારા આગલ દ્વિતીય અધ્યાયમાં બન્ને નિષ્ઠાઓનું નિરૂપણ કર્યું.

એક ઠેકાણે જ્ઞાનનું અક્ષર (ઉપકાર કરનાર) કર્મ થાય છે, તો બીજે ઠેકાણે કર્મનું અંગ જ્ઞાન થાય છે. બન્ને બન્નેના ઉપકાર કરનારા

હે નિષ્પાપ ! મેં પ્રથમ કહ્યું તે પ્રમાણે આ જગતમાં
બે પ્રકારના નિશ્ચય છે:—જ્ઞાનયોગથી સાંખ્યવાળાઓનો;
અને કર્મયોગથી યોગીઓનો. ૩

ન કર્મણામનારંભાન્નૈષ્કર્મ્યં પુરુષોઽશ્નુતે ।

ન ચ સંન્યસનાદેવ સિદ્ધિં સમધિગચ્છતિ ॥ ૪ ॥

જે. આ વાત વેદવ્યાસજીએ પણ પોતે કરેલી બ્રહ્મમીમાંસાના અને
' અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ' તત્તુ સમન્વયાત્ આખન્ને સૂત્રોમાં કહી છે.
શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય શ્રી પણ તેને લાખ્યમાં પુષ્ટ કરેછે.

૧.—સારાં કે ખરાખ ખન્ને જાતનાં કર્મ જ્યારે ન રહે ત્યારે તેવી
અવસ્થાને નૈષ્કર્મ્ય કહે છે. ત્યારે જ મોક્ષ થાય છે. કિન્તુ કર્મ નહીં
કરવાથી એટલે મુગા બેસી રહેવા થી તેવી રીતિ મળતી નથી.
કારણકે કોઈ પણ માણસ એક ક્ષણ માત્ર એટલું (કર્મ) કર્યા વિના
રહી શકતો નથી, તે જીવનો સ્વભાવ છે. જો શરીરને કે કર્મેન્દ્રિયોને
(હાથ પગ જીભ વિગેરે) રોગીને બેસે તો પણ મન તો પોતાનું
કામ કર્યાજ કરેછે. તેથી કર્મ નહિં કરવાથી મોક્ષ મળતો નથી એ
હીકજ છે, તેમ કર્મોના ત્યાગ કરવાથી પણ નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ મળતી
નથી. કર્મની અવસ્થા ત્રણ પ્રકારનીછે, ક્રિયામાણ સંચિત અને
પ્રારબ્ધ. જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય દ્વારા કર્મ બને છે, અને તે બધા
કર્મો સંસ્કાર (ગીતાની લાપામાં સંપત્) રૂપથી અતઃકરણમાં જમે
થાયછે, તે સંસ્કારરૂપ કર્મો જીવની સાથે ફરેક દેહમાં જાયછે. ત્યાં તેને
તે કર્મોના અનુસારે અન્તર્યામી પ્રભુ ફલ આપે છે. જે કર્મો ફલ

કર્મો ન કરવાથી પુરૂષ કર્મોથી મુક્ત થતો નથી, તેમ માત્ર સંન્યાસથી પણ તે પૂર્ણતાને પામતો નથી. ૪

नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

કોઈ પણ મનુષ્ય એક ક્ષણવાર પણ ખરેખર કર્મ કર્યા વગર રહી શકતો નથી, કારણકે પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણોને લીધે સર્વ મનુષ્યો પરાણે કર્મ કરેછે. ૫

ભોગવા માટે નિયત કરેલાં હોય છે તેને પ્રારબ્ધ કહે છે. પ્રારબ્ધનો ભોગ કર્યા શિવાય છુટકો નથીજ. પ્રભુનો અતિશય અનુગ્રહ હોય તોજ તેનો નાશ થાય છે. તેવી દશાને સંઘામુકિત કહેછે. એક જન્મમાં બધા કર્મોનો ભોગ થઈ શકતો નથી. માટે બાકી રહેલા તે જન્મે રહે છે, તેનું નામ સંચિત છે. અત્યુચ્ચ જ્ઞાન અથવા તો સાધન સાધ્ય ભકિત તેનો નાશ કરી શકે તેમ છે. આવી દશામાં જો કોઈ પુરૂષ કર્મ કરવાં છોડી દે અથવા તો ન જ કરે તો તે બની શકતું નથી, કારણ કે પ્રારબ્ધ કર્મ થી તૈયાર થયેલી પોતપોતાની પ્રકૃતિ, (સ્વભાવ) ત્હને જબરદસ્તી કર્મ કરાવેજ છે, ત્યારે તે પાછા જન્મે થાય તો પછી નેષ્કર્મ્ય ક્યાં થી થઈ શકે. માટેજ પ્રભુ આજ્ઞા કરેછે કે કર્મ ન કરવા થી કિંવા સંન્યાસ લેવા થી નેષ્કર્મ્ય મળતું નથી. નેષ્કર્મ્ય કેમ મળે છે તે વાત આગલના શ્લોકોમાં બતાવશે.

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

ઇન્દ્રિયાર્થાન્વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઉચ્યતે ।૬

કર્મેન્દ્રિયોને રોકીને ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું જે મહા મૂઢ પુરૂષ મનથી સ્મરણ કરતો રહેછે તે ઢોંગી કહેવાયછે. ૬

યસ્તિન્વદ્રિયાણિ મનસા નિયમ્યારમતેઽર્જુન ।

કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમસક્તઃ સ વિશિષ્યતે ॥ ૭ ॥

અને હે અર્જુન ! મન વડે ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને, ક્ષણની ઇચ્છા રાખ્યા વિના, જે પુરૂષ કર્મેન્દ્રિય વડે કર્મયોગ કરે છે તે શ્રેષ્ઠ છે. ૭

નિયતં કુરુ કર્મ ત્વં કર્મ જ્યાયો હ્યકર્મણઃ ।

શરીરયાત્રાપિ ચ તે ન પ્રસિદ્ધ્યેદકર્મણઃ ॥૮॥

માટે શાસ્ત્રોમાં જે કર્મ કરવાનાં કહેલાં છે તે તું કર; કર્મ ન કરવા કરતાં કર્મ કરવાં એજ શ્રેષ્ઠ છે. વળી કર્મ ન કરવાથી ત્હારા શરીરનો નિર્વાહ પણ થશે નહીં. ૮

યજ્ઞાર્થાત્કર્મણોઽન્યત્ર લોકોઽયં કર્મબંધનઃ ।

તદર્થં કર્મ કૌન્તેય મુક્તસંગઃસમાચર ॥ ૯ ॥

૧—મીમાંસકોના મતમાં કૃત્વર્થ (યજ્ઞનામાટે) અને પુરૂષાર્થ (જીવના પોતાના માટે) એમ બે પ્રકારના કર્મો કહ્યાં છે. યજ્ઞના માટે

પ્રભુને અર્થે કરેલાં કર્મો સિવાય બીજા કર્મોથી આ જગતમાં મનુષ્યને બંધન થાયછે. તેટલા માટે હું કુંતીપુત્ર ! કર્મના ફળની આસક્તિ રાખ્યા વિનાજ તું કર્મ કર. ૯

સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ।

અનેન પ્રસવિષ્યધ્વમેષ વોઽસ્તિવૃષ્ટકામધુક ॥ ૧૦ ॥

પૂર્વે બ્રહ્માએ યજ્ઞ સહિત પ્રજાને ઉત્પન્ન કરીને કહ્યું કે, આ યજ્ઞથી તમારી વૃદ્ધિ થશે, અને આ યજ્ઞ તમને ઇચ્છિત ફળ આપનાર થાઓ. ૧૦

દેવાન્ભાવયતાનેન તે દેવા ભાવયંતુ વઃ ।

પરસ્પરં ભાવયંતઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ ॥ ૧૧ ॥

જે કર્મો કરવામાં આવે છે તે જીવને બંધન કરતાં નથી. પણ પુરુષાર્થ કર્મો બંધન કરનારાં છે. યજ્ઞ ત્રણ પ્રકારના છે, આધિત્માત્મિક આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક. આધ્યાત્મિક યજ્ઞના અધિષ્ઠાતા અનેક દેવો છે. અને આધિદૈવિક યજ્ઞના અધિષ્ઠાતા વિષ્ણુ છે. તે પ્રમાણે જો યજ્ઞના માટે અર્થાત્ પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા માટે કર્મ કરવામાં આવે તો તે બંધન કરતા નથી, કિન્તુ જો પોતાના સુખની ખાતર કરે તો તેથી જીવ બંધનમાં પડે છે. માટે જ પ્રભુ આજ્ઞા કરે છે કે હું અર્જુન તું આસક્તિ છોડીને યજ્ઞના માટે કર્મ કર.

૧.—વર્ણશ્રમ વિગેરેના કર્મોપણ.

આ યજ્ઞથી તમે દેવાનું પોષણ કરો અને દેવો તમારું પોષણ કરો ! આ પ્રમાણે પરસ્પર પોષણ કરતાં તમે પરમ શ્રેયને પામશો. ૧૧

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यंते यज्ञभाविताः ।

तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः ॥ ૧૨ ॥

યજ્ઞથી પોષાયેલા દેવો તમને ઇચ્છિત ભોગો આપશે; પણ તેમણે આપેલા એ ભોગો તેમને આપ્યા સિવાય જે મનુષ્યે ભોગવેછે તે ચોર છે. ૧૨

यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यंते सर्वकिल्बिषैः ।

भुंजते ते त्वघं पापा ये ग्ळ्ळ्यात्मकारणात् ॥ ૧૩ ॥

યજ્ઞનો (ભગવાનનો) આકી રહેલો ભાગ જમનારા સત્પુષો સર્વ પાપથી મુક્ત થાયછે; પણ જેઓ પોતાને માટેજ રાંધેછે તે પાપીઓ પાપનું ભોજન કરે છે. ૧૩

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ ૧૪ ॥

અન્નથી પ્રાણીમાત્ર ઉત્પન્ન થાયછે, વરસાદથી અન્ન થાયછે, યજ્ઞથી વરસાદ થાયછે, અને કર્મથી યજ્ઞ થાયછે. ૧૪

કર્મં બ્રહ્મોદ્ભવં વિદ્ધિ બ્રહ્માક્ષરસમુદ્ભવમ્ ।

તસ્માત્સર્વગતં બ્રહ્મ નિત્યં યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

અહ્મરૂપ વેદથી કર્મ ઉત્પન્ન થયેલું જાણુ. અને તે વેદને અક્ષર (અવિનાશી) અહ્મથી ઉપજેલો જાણુ. એ પ્રમાણે સર્વ વ્યાપી અવિનાશી અહ્મ સર્વદા યજ્ઞમાં વસેછે. ૧૫

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ ૧૬ ॥

હે પાર્થ ! આ રીતે અહ્માએ ચક્રાવેશા ચક્રને આ લોકમાં જે મનુષ્ય અનુસરતો નથી, તે પાપરૂપ જીવતરવાળો અને ઇન્દ્રિય સુખમાં આનંદ માનનારો મનુષ્ય વ્યર્થ જ જીવેછે. ૧૬

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

આત્મન્યેવ ચ સંતુષ્ટસ્તસ્ય કાર્યં ન વિદ્યતે ॥ ૧૭ ॥

પરંતુ જે મનુષ્ય આત્મામાં આનંદ માનેછે અને આત્માથી તૃપ્ત છે, તથા જેને આત્મામાંજ સંતોષ છે, તેને કાંઈપણ કર્તવ્ય રહેતું નથી. ૧૭

૧—આત્મા શબ્દ મુખ્ય વૃત્તિ થી પ્રભુમાં વર્તેછે. માટે સર્વજ્ઞ આત્મા શબ્દનો અર્થ ભગવાન સમજવો.

નૈવ તસ્ય કૃતેનાર્થો નાકૃતેનેહ કશ્ચન ।

ન ચાસ્ય સર્વભૂતેષુ કશ્ચિદર્થવ્યપાશ્રયઃ ॥ ૧૮ ॥

તેને આ લોકમાં કર્મ કરવામાં કે ન કરવામાં કંઈ પ્રયોજન નથી. કરણ કે કોઈ પ્રાણી ઉપર તેનો પ્રયોજન (આધાર) નથી. ૧૮

તસ્માદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ।

અસક્તો હ્યાચરન્કર્મ પરમાપ્નોતિ પૂરુષઃ ॥ ૧૯ ॥

માટે ફળની ઇચ્છા રાખ્યા વિનાજ સદા કર્તવ્યકર્મ કર. જે પુરુષ ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને કર્મ કરેછે તે પરમ પદને (પ્રભૂને) મોક્ષને પામે છે.

કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ।

૧—જ્ઞાન થયા પહેલાં અથવા તો બ્રહ્મજ્ઞાન થયા બાદ પણ નિષ્કામ બુદ્ધિથી પ્રભુ પ્રીતિને માટે અથવા તો લોકને કલ્યાણના માર્ગમાં ચલાવવા માટે કર્મ કરવાંજ જોઈયે, તે વિષયમાં જનક રાજાનું દષ્ટાન્ત આપેછે. અને એના આગલના શ્લોકોમાં જીવન્મુક્ત કિંવા ભગવદ્ભક્તકે, જેઓની ગુણદોષ બુદ્ધિ જતી રહીછે, જે સર્વત્ર પ્રભુને જ જુએ છે તેઓને પણ લોકકલ્યાણ માટે કર્મ કરવાંજ જોઈયે તે વિષયમાં પોતાનો હાથલો આપશે.

લોકૈરાં પ્રાપ્તે દ્યાપિ સંપश्यन्कर्तुर्महसि ॥ ૨૦ ॥

પૂર્વે જનક રાજા વગેરે પણ કર્મથી સિદ્ધિને પામ્યા છે. તેથી લોકના કલ્યાણ તરફ દષ્ટિ રાખીને ત્યારે પણ કર્મ કરવું ધટિત છે. ૨૦

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तद्वर्तते ॥ ૨૧ ॥

શ્રેષ્ઠ પુરૂષો જે કાંઈ કરે છે તેવું બીજાં માણસો પણ કરે છે, અને તેઓ જે પ્રમાણે કર્મ કરે છે તે પ્રમાણે લોકો પણ વર્તે છે. ૨૧

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।

नान्नात्मवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ ૨૨ ॥

હે પાર્થ ! મહારે ત્રણે લોકમાં કાંઈ પણ કર્મ કર્તવ્ય નથી, તથા ન પ્રાપ્ત કરેલું એવું કાંઈ પ્રાપ્ત કરવાનું પણ નથી, તે પણ કર્મમાં હું પ્રવૃત્ત રહું છું. ૨૨

૧—સારાં કર્મ કરતાં લોકને શિખવવું, લોકમાં પુણ્યની વૃદ્ધિ કરાવવી, અને અનાસક્ત રહી કર્મ કરીને લોકમાં કર્મ કરવની પ્રણાલીને ચાલુ રાખવી, તેનું નામ લોકસંગ્રહ છે.

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥२३॥

હે પાર્થ ! આજસ તજીને નિત્ય હું જે કર્મ કરુંછું તે ન કરું તો પછી મનુષ્યો સર્વ પ્રકારે મહારા માર્ગનેજ અનુસરે અર્થાત્ તેઓ પણ પોતાના કર્મોને છોડી દે. ૨૩

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ।

संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥२४॥

વળી જો હું કર્મ ન કરું તો આ ત્રણે લોક નાશ પામે, અને હું વર્ણુ સંકરનો કર્તા થાઉં. તથા આ પ્રજાનો હણનાર થાઉં. ૨૪

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वति भारत ।

कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

હે ભારત ! જેવી રીતે અજ્ઞાની મનુષ્યો કર્મમાં આસક્તિ રાખીને કર્મો કરેછે, તેવી રીતે લોકકલ્યાણની ઇચ્છાથી જ્ઞાનીએ આસક્તિ રહિત થઇ ને કર્મો કરવાં. ૨૫

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥२६॥

વળી કર્મમાં દૃઢ આસક્તિવાળા અજ્ઞાની મનુષ્યોની બુદ્ધિ જ્ઞાનીએ ભ્રમિત કરવી નહીં, પણ તેણે મહારા વિષે યુક્ત થઇને સર્વ કર્મો કરતા રહી અજ્ઞાનીઓને કર્મમાં જોડવા. ૨૬

પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ ।

અહંકારવિગ્નહાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ॥ ૨૭ ॥

પ્રકૃતિના ગુણો વડેજ સર્વ કર્મો દરાયછે, છતાં અહંકારથી મૂઢ થયેલો જીવ “ હું જ કરનાર છું ” એમ પોતાને સ્વતન્ત્ર કર્તા માનીલેછે. ૨૭

તત્ત્વવિત્તુ મહાબ્રાહ્મો ગુણકર્મવિભાગયોઃ ।

ગુણા ગુણેષુ વર્તતેતિ મત્વા ન સજ્જતે ॥ ૨૮ ॥

પણ હે મહાબ્રાહ્મ ! ગુણ તથા કર્મોના વિભાગોના તત્ત્વને જાણનાર મનુષ્ય, ગુણોજ ગુણોમાં વર્તેછે એટલે કે ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં ભટકેછે, એમ માનીને કર્તાપણાનું અભિમાન કરતો નથી. અર્થાત્ જેમ પાડોશીને ત્યાં મરણ અથવા લક્ષ્મીના કાચદો થતાં અતિ શોકકે અતિદુર્ષ થતો નથી, તેમ તત્ત્વજાણનાર ઇન્દ્રિયો અને વિષયના સંગમાં આસક્ત થતો નથી. ૨૮

પ્રકૃતેર્ગુણસંમૂઢાઃ સજ્જંતે ગુણકર્મસુ ।

તાનકૃત્સ્ત્રવિદો મંદાન્કૃત્સ્ત્રવિન્ન વિચાલયેત્ ॥ ૨૯

પ્રકૃતિના ગુણથી મૂઢ થયેલા પુરૂષોજ ગુણોવડે કરાતાં કર્મોમાં પોતાને સ્વતન્ત્ર કર્તા માનીને આસક્ત થાયછે. માટે તેવા અજ્ઞાની મંદ પુરૂષોને જ્ઞાનીએ કર્મોમાંથી અત્રાયમાન કરવા નહીં. ૨૯

મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યાત્મચેતસા ।

નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા યુદ્ધચક્ષુ વિગતજ્વરઃ ૩૦ ॥

આત્મા વિષે પરોવાયેલા ચિત્તથી મૂઢને સર્વ કર્મો અર્પણ કરીને, આશા રહિત તથા અહંકાર રહિત થઈને, અને શોકરૂપી જ્વરને તજીને યુદ્ધ કર. ૩૦

યે મે મતમિદં નિત્યમનુતિષ્ઠંતિ માનવાઃ ।

શ્રદ્ધાવંતોઽનસૂયંતો મુચ્યંતે તેઽપિ કર્મભિઃ ॥૩૧॥

જે શ્રદ્ધાવાળા પુરૂષો મહારા આ મતને દોષ કાઢ્યા વિના નિત્ય અનુસરેછે તેઓ પણ કર્મથી મુક્ત થાયછે. ૩૧

યે ત્વેતદભ્યસૂયંતો નાનુતિષ્ઠંતિ મે મતમ્ ।

સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાસ્તાન્વિદ્ધિ નષ્ટાનચેતસઃ ॥ ૩૨ ॥

૧—સર્વ ધર્માશ્રય પ્રભુની આશ્રિત કર્ત્રી શક્તિ.

માયાં તુ પ્રકૃતિં વિષ્યાન્માયિનં તુ મહેશ્વરમ્.

પણ જ્યો મહારા આ મતમાં ગુણ છતાં દોષ કાઢીને તેને અનુસરતા નથી તેઓને સર્વ જ્ઞાનથી મૂઢ થયેલા, અવિવેકી, અને નાશ પામેલા જાણુ. ૩૨

સદૃશં ચેષ્ટતે સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતેર્જ્ઞાનવાનપિ ।

પ્રકૃતિં યાંતિ ભૂતાંનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ૩૩

જ્ઞાનવાન પણ પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર વર્તન કરેછે, અને પ્રાણીમાત્ર પણ પોત પોતાની પ્રકૃતિનેજ અનુસરેછે; ત્યાં નિગ્રહ શું કરી શકશે ? ૩૩

ઇન્દ્રિયસ્યેન્દ્રિયસ્યાર્થે રાગદ્વેષૌ વ્યવસ્થિતૌ ।

તયોર્ન વશમાગચ્છેત્તૌ હ્યસ્ય પરિપંથિનૌ ॥ ૩૪ ॥

ઇન્દ્રિયોને પોત પોતાના વિષયોમાં રાગ દ્વેષ સ્વભાવથીજ રહેલા છે, પણ તે રાગદ્વેષને વશ ન થવું. કેમકે તે બંને આ જીવના માર્ગમાં વિઘ્ન કર્તા છે. ૩૪

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ટિતાત્ ।

સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ॥ ૩૫ ॥

સારી રીતે આચરેલા જીજ્ઞાના (વર્ણશ્રમ) ધર્મ કરતાં ઓછા ગુણવાળો દેખાય તોપણ પોતાનો (વર્ણશ્રમ) ધર્મ સારો છે. પોતાનો ધર્મ પાળવામાં મરવું સાફ છે, પણ જીજ્ઞાનો ધર્મ પાળવો એ ભય ભરેલું છે. ૩૫

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન યોધ્યા:—

અથ કેન પ્રયુક્તોઽયં પાપં ચરતિ પૂરુષ: ।

આનેચ્છંપિ વાર્ણેય લ્લાલ્લિ નિયોજિત: ॥૩૬॥

હે વાર્ણેય ! (વૃષ્ણિ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા શ્રીકૃષ્ણ) આ પુરુષ ઇચ્છા નહીં છતાં પણ શાથી દોરાર્ધને જાણે પરાણે ખેંચાતો હોય એમ પાપ કર્મ કરેછે ? ૩૬

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રી ભગવાન યોધ્યા:—

કામ એષ ક્રોધ એષ રજોગુણસમુદ્ભવ: ।

મહાશનો મહાપાપ્મા વિદ્વ્યેનમિહ વૈરિણમ્ ॥૩૭॥

આ કામ (તૃષ્ણા) અને તેમાંથી ઉપજતો આ ક્રોધજ (મનુષ્યને પરાણે પાપકર્મમાં ખેંચી જનાર) છે. આ કામ રજોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલો, ઘણો ભક્ષણ કરનારો, અને ઘણું અનિષ્ટ કરનારો છે. માટે આ સંસારમાં એને વેરી જાણુ. ૩૭

ધૂમેનાત્રિયતે વહ્નિર્યથાદર્શો મલેન ચ ।

યથોલ્બેનાવૃતો ગર્ભસ્તથા તેનેદમાવૃત્તમ્ ॥ ૩૮ ॥

જેમ ધૂમાડાથી અગ્નિ ઢંકાયેલો હોયછે, જેમ મેલથી દર્પણ ઢંકાયેલું હોયછે, અને જેમ ઓરથી ગર્ભ ઢંકાયેલો હોય છે તેમ તૃષ્ણાએ આને (જ્ઞાનને) ઢાંકી દીધેલું છે. ૩૮

આવૃત્તં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ।

કામરૂપેણ કૌન્તેય દુષ્પ્રેણાનલેન ચ ॥ ૩૯ ॥

હે કૌન્તેય ! જ્ઞાનીનો આ નિત્યનો વેરી કામ કે જે તૃષ્ણા રૂપે રહેલો છે, અને અગ્નિની પેટે તૃપ્ત ન થાય તેવો છે તેણે જ્ઞાનને ઢાંકી દીધું છે, ૬૯

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ૪૦ ॥

ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ એ ત્રણ એ તૃષ્ણાને રહેવાનાં સ્થાન કહેવાયછે, અને એ ત્રણ વડે જ્ઞાનને ઢાંકી દઇ ને દેહધારી જીવને તે (તૃષ્ણા) મોહ પમાડેછે. ૪૦

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

પામ્પાનં પ્રજહિ હ્યેનં જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્ ॥ ૪૧ ॥

હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ ! તે માટે પ્રથમ ઇન્દ્રિયોને વશ રાખીને જ્ઞાન વિજ્ઞાનનો નાશ કરનાર આ પાપી તૃષ્ણાને નિશ્ચય હણુ. ૪૧

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ૪૨ ॥

શરીરથી ઇન્દ્રિયો શ્રેષ્ઠ છે. ઇન્દ્રિયોથી મન શ્રેષ્ઠ છે, મનથી બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે, અને બુદ્ધિથી જો શ્રેષ્ઠ છે તે પરમાત્મા છે. ૪૨

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

હે મહાબાહુ ! એ પ્રમાણે તેને બુદ્ધિ કરતાં શ્રેષ્ઠ સમજીને અને બુદ્ધિ વડે મનને સ્થિર કરીને મહા મહેનતે જીતી શકાય એવા તૃણાર્ણવી શત્રુને હણ. ૪૩

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंવાदेऽर्जुनविषादयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ૩ ॥

આવી રીતે પ્રભુએ ગાયેલા ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મવિદ્યાન્તર્ગત
કર્મયોગ શાસ્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણાર્જુનના સંવાદમાં કર્મયોગ
નામનો તૃતીય અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૪ થો. જ્ઞાનકર્મસન્યાસ યોગ.

અનુનને અથવા તો બીજા કોઇને એમ શંકા થાય કે પ્રભુએ આવો કર્મયોગ મને નવીનજ કહ્યોછે, આ જુનો નથી તો તેવી શંકા દૂર કરવા સારું કર્મ યોગની આચાર્ય પરંપરા બતાવીને તેનો સંપ્રદાય બતાવેછે.

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ ૧ ॥

આ અક્ષય યોગ મેં સૂચન કહ્યો હતો, અને તેણે મનુને તથા મનુએ ઇક્ષ્વાકુને કહ્યો હતો. ૧

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ ૨ ॥

હું પરંતપ ! એ પ્રમાણે પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલો આ સમશ્રુદ્ધિવાળો યોગ રાજર્ષીઓ બાણુતા હતા. તે યોગ ધણી કાળ પછી હાલ આ લોકમાંથી નાશ પામ્યો છે. ૨

स एवायं मया तेज्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥૩॥

એજ પુરાતન સમયુદ્ધિવાલો યોગ આજે મેં તહને કહ્યો છે, કારણ કે તું મહારો ભકત છે અને મિત્ર છે. એ જ ઉત્તમ રહસ્ય છે. ૩

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન ઓલ્યા:—

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः

कथं तद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति॥ ४ ॥

આપનો જન્મ તો પાછળથી થયેલો છે, અને સૂર્યનો જન્મ પ્રથમ થયેલ છે; તો આ યોગ પ્રથમ તમે સૂર્યને કહેલો એમ હું કેમ જાણું? ૪

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥

હે અર્જુન ! મહારા અને તહારા ઘણા જન્મો થઈ ગયા છે, અને તે બધા હું જાણું છું. હે પરંતપ ! તું તે જાણતો નથી. ૫

अज्ञोऽपि सन्नव्ययामा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वमधिष्ठाय संतानाप्स्याद्यप्यहम् ॥ ६ ॥

૧—જેવીરીતે પરસ્પર વિરૂદ્ધ દેખાતા પદાર્થો પૃથ્વીમાં રહેલા છે. જેવીરીતે પરસ્પર વિરૂદ્ધ દેખાતા ધર્મો એક અંતઃકરણમાં રહે છે. તેવી રીતેજ પ્રભુમાં પણ અનેક વિરૂદ્ધ ધર્મો રહે છે. એ વાત ‘**एकः**

હું જન્મ મરણ રહિત સ્વરૂપવાલો છતાં, તેમ જ પ્રાણી-
માત્રનો ઈશ્વર છતાં, મ્હારી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને હું મ્હારી
માયાને સાથે લઇને જન્મું છું. ૬

સન્બહુધા વિજાયતે ' ' અળોરળીયાન્મહતો મહીયાન્ ' આદિ
વેદના વાક્યો થી સ્પષ્ટ જણાયછે; આ રીતેલોકમાં ' સંભવામિ ' આ પદ
થી પ્રભુના ત્રણે વિશેષણો વિરૂદ્ધ છે. અજઃ—જે અજન્મમાછે તે
કેવી રીતે જન્મે, અને જે અઘ્વયાત્મા—વિકાર રહિત સ્વરૂપ વાલો
હોય તે કેવી રીતે જન્મે, અને જે ભૂતાનામીશ્વરઃ—પ્રાણીમાત્રનો
સ્વામી હોય તે શું કરવા જન્મ લે. તેથી જણાયછે કે પરબ્રહ્મનું લક્ષણ
જ વિરૂદ્ધ ધર્માશ્રય છે. અને તે અહીં હોવાથી શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મછે
એમ સ્પષ્ટ થયા વિના રહેતું નથી. પ્રભુ આજ્ઞા કરેછે કે હું આવો
વિરૂદ્ધ ધર્માશ્રય છું, માટે હું મ્હારા સમગ્ર દયા, દાક્ષિણ્ય આદિ યુક્ત
અલૌકિક સ્વભાવને ધારણ કરીને જગતના ઉદ્ધારને માટેજ પ્રકટ
થાઉં છું. જેમ લૌકિક જીવોનો જન્મ થાય છે તેમ મ્હારો જન્મ થતો
નથી તેના માટે ' સંભવામિ ' કહ્યું. લોકમાં પ્રકટ થઈને પ્રભુને બે કાર્ય
સાથે જ કરવાં પડેછે, અસુરોને વ્યામોહ અને દૈવો ને લીલાનો
સ્વાદ આપવો. હવે જો પ્રભુ સમગ્ર સામર્થ્ય સહિત સુલરૂપ થી
પ્રકટ થાય તો પછી સુરાસુર સહિતના મોક્ષજ થઈ જાય. અને
અસુરોને મોક્ષ થઈ જાય તો પછી ' તાનહં દ્વિપતઃકૂરાન્સંસારેષુ
નરાધમાન્ । ક્ષિપામ્યજન્મમશુભાનાસુરોષ્વેવ યોનિષુ ' ' જગદ્રૂપ
મ્હારા થી દ્વેષ કરનારા તે અસુરોને હું હમેશાં અસુર યોનિમાં જ
નાખું છું, ' આ પોતાની પ્રતિજ્ઞા કેમ રહે તેના માટે પ્રભુ આજ્ઞા કરેછે
કે હું મ્હારી માયા ને સાથે લઇને પ્રકટ થાઉં છું.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ ૭ ॥

હે ભારત ! જ્યારે જ્યારે ધર્મની પડતી થાય છે અને અધર્મની ચડતી થાય છે, ત્યારે ત્યારે હું પોતાને પ્રકટ કરું છું. ૭

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ૮ ॥

સત્પુરુષોના સંરક્ષણ અર્થે, દુષ્ટોના વિનાશ અર્થે અને ધર્મનું પ્રદ રીતે સ્થાપન કરવા અર્થે હું યુગે યુગે અવતાર લઉં છું. ૮

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ९

૧—કેટલાંક સત્પુરુષો પ્રભુના સ્વરૂપને અને જન્મને માયિક કહે છે પણ તે તેમનું કહેવું બરાબર નથી કારણ કે જો તેમ હોય તો પ્રભુ પોતાના કર્મ અને જન્મને દિવ્ય કહે નહીં. અને તેવી રીતે બાણનારાનું પુનર્જન્મ થતું નથી, એમ પણ ન કહે. માટે પ્રભુનું જન્મ, તેમના ચરિત્ર અથવા તેમનું સ્વરૂપ માયિક નથી.

હે અન્તુન ! જે મનુષ્ય મહારા આ જન્મ તથા કર્મને એ પ્રમાણે સારી રીતે દિવ્ય જાણે છે તે, દેહ તજ્યા પછી પુનર્જન્મ પામતો નથી; પણ મહને પામે છે. ૯

વીતરાગભયક્રોધા મન્મયા મામુપાશ્રિતાઃ ।

બહવો જ્ઞાનતપસા પૂતા મદ્ભાવમાગતાઃ ૧૦

આસક્તિ, ભય, તથા ક્રોધથી મુક્ત થયેલા, મહારામાંજ આસક્ત થયેલા, અને મહારો આશ્રય કરીને રહેલા તથા જ્ઞાનરૂપી તપથી શુદ્ધ થયેલા ધણા મનુષ્યો મહારા સ્વરૂપને પામ્યા છે. ૧૦

યે યથા માં પ્રપદ્યંતે તાંસ્તથૈવ મજામ્યહમ્ ।

મમ વર્તમાનુવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ૧૧

જેઓ મહને જે પ્રકારે ભજે છે તેઓને હું તેજ પ્રકારે ભજું છું. હે પાર્થ ! મનુષ્યો સર્વ રીતે મહારા માર્ગને અનુસરે છે. ૧૧

કાંક્ષંતઃ કર્મણાં સિદ્ધિં યજંત રૂઢ દેવતાઃ ।

ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે સિદ્ધિર્ભવતિ કર્મજા ૧૨

આ લોકમાં કર્મનાં ફળની ઇચ્છા રાખનારાઓ દેવાને અર્થે યજ્ઞ કરે છે, કેમકે તેથી મનુષ્ય લોકમાં કર્મનું ફળ વહેલું મળે છે. ૧૨

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं ऽ णकमविभागशः । तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययः १३

૧—કેટલાક એમ માનેછે કે કર્મ કરવાથી બ્રાહ્મણ શુદ્ર થઈ શકેછે અને શુદ્ર બ્રાહ્મણ થઈ શકેછે એટલે કે ચારે વર્ણ કર્મ કરવાથી બદલાઈ શકેછે પણ તે વાત આ સ્લોક થી તદ્દન ખોટી પડી જાયછે.

ગુણોના—સત્વ, રજ, અને તમ આ ગુણોના લાગ થી અને જુદા જુદા કર્મોના લાગથી પ્રભુએ ચાર વર્ણોની ઉત્પત્તિ કરીછે. સત્વ-પ્રધાન, અધ્યયનાધ્યાપનાદિ કર્મ વાળો બ્રાહ્મણ. રજઃપ્રધાન, અધ્યયનદાનાદિ કર્મ વાળો ક્ષત્રિય. રજસ્તમપ્રધાન, કૃષિગોરક્ષાદિકર્મ વાળો વણિક. અને તમઃ પ્રધાન, શિષ્ય આદિ સેવા કર્મ વાળો શૂદ્ર, એમ ગુણ અને કર્મના વિભાગ થી ચારે વર્ણ પ્રભુએ બનાવ્યાછે. સત્વાદિગુણ પિતા માતાના વીર્ય અને રજ થી આવેછે બ્રાહ્મણ પિતા અને બ્રાહ્મણી માતા તે બંનેના વીર્ય રજ થી બ્રાહ્મણ પુત્રના ગુણોની મુલ ઉત્પત્તિ થાય છે. હવે જો કદાચિત્ બ્રાહ્મણ શૂદ્રના કર્મ કરવા લાગે તો પણ તેના ગુણ તો સત્વાદિ રહેશે કારણકે ગુણ બદલી શકાય તેમ છે નહિં એમ ચારે વર્ણોમાં સમગ્રી રાખવું સંસ્કાર કરવાથી અથવા કર્મ કરવાથી બે બ્રાહ્મણ પણું વા ક્ષત્રિય આદિપણું આવેછે તે જાતિ નથી કિન્તુ દેવતા છે. પણ ગુણ જન્મથી જ આવે છે. માટે જન્મ અને કર્મ બંનેથી ચારે વર્ણોની માન્યતા હીકછે. એકલા કર્મથી પણ નહીં અને એકલા જન્મથી પણ નહી. આસ્ત્રોકમાં પણ વિરૂદ્ધ ધર્માશ્રયરૂપ પરબ્રહ્મણું લક્ષણ કહીને પોતાનો નિર્દેશ કરેછે.

૨—બ્રહ્મણું લક્ષણ વિરૂદ્ધધર્મેના આધારે છે તે આ ચોથા પાઠમ રૂપછે. અવ્યય શબ્દથી માયિક ધર્મેના નિરાકરણછે.

ગુણ અને કર્મના વિભાગ વડે મેં ચાર વર્ણ સંજ્યા છે. હું અકર્તા અને અવિકારી છું, છતાં તું મહતે તેઓનો કર્તા બાણ. ૧૩

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स ब्रह्मयते १४

મહતે કર્મેનો લેપ થતો નથી. અને મહતે કર્મના ફળની સ્પૃહા નથી. એ પ્રમાણે જે મહતે બાણે છે તેને કર્મનું બંધન થતું નથી. ૧૪

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

એમ બાણીને પૂર્વકાળના મુમુક્ષુઓએ પણ કર્મ કરેલાં છે, માટે તું પણ કર્મ કર. કારણ કે પૂર્વકાળના મુમુક્ષુઓએ પણ તેમની પહેલાના મુમુક્ષુઓ પ્રમાણે કરેલું છે. ૧૫

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् १६

કર્મ શું અને અકર્મ શું ? એમાં ડાહ્યા માણસો પણ મુંઝાયા છે. તેટલા માટે તહને હું કર્મ સમજાવું છું, જે સમજવાથી તું પાપથી મુક્ત થઈશ. ૧૬

કર્મણો હ્યપિ બોદ્ધવ્યં બોદ્ધવ્યં ચ વિકર્મણઃ ।

અકર્મણશ્ચ બોદ્ધવ્યં ગહના કર્મણો ગતિઃ ॥૧૭॥

કર્મનું તત્ત્વ જાણવું જરૂરનું છે, અને નિષિદ્ધ કર્મનું તત્ત્વ પણ જાણવું જરૂરનું છે. તેમ અકર્મનું તત્ત્વ પણ જાણવું જરૂરનું છે. કારણકે કર્મનો માર્ગ ગહન છે. ૧૭

કર્મણ્યકર્મ યઃ પश्यેદકર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।

સ બુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સનકર્મકૃત્ ૧૮

૧-૧૬, ૧૭, ૧૮, ત્રણે શ્લોકોનું તાત્પર્ય જોતાં એમ માન્ય પડે છે કે મનુષ્યને વેદમાં કહેલાં સારાં કર્મોનું તત્ત્વ જાણવું જોઈએ, અને શાસ્ત્ર જેની કરવાની ના પાડી છે તેવા વિકર્મોનું તત્ત્વ પણ જાણવું જોઈએ. અને અકર્મ અર્થાત્ કર્મશૂન્યતા મુગા બેસી રહેવું શું છે તે પણ જાણવું જોઈએ. નહીં તો કેટલેક વખતે અર્થનો અનર્થ અને અનર્થનો અર્થ થઈ જાય છે. હવે તત્ત્વ જાણવા બેસીયે તો કર્મ અને વિકર્મના અર્થમાં કોઈ ભતનો સંદેહ છે જ નહીં. પણ અકર્મમાં સંદેહ છે, કે તેનો અર્થ શું કરવો. નિષિદ્ધ કર્મ એવો તેનો અર્થ કરી શકાય નહીં કારણ કે તે અર્થ ૧૭ માં શ્લોકમાં 'વિકર્મ' શબ્દથી કહેવાઈ ગયો છે, તેમ અકર્મનો અર્થ કર્મશૂન્ય પણ થઈ શકતો નથી કારણકે પ્રભુ પોતેજ કહી ચુક્યા છે કે મનુષ્યમાત્ર એક બલક વાર પણ કર્મ શૂન્ય રહી શકતો નથી. સોવું ઉઠવું બેસવું, લાગવું, આદિ કર્મ કોઈ થી પણ છોડી શકાય નહીં. માટે અકર્મ એટલે શું. વલી ૧૮ માં

જે મનુષ્ય કર્મમાં અકર્મને જુએછે અને અકર્મમાં કર્મને જુએછે, તે મનુષ્યોમાં બુદ્ધિવાન છે; તથા સધળાં કર્મ કરવા છતાં યોગી છે. ૧૮

શ્લોકમાં પ્રભુ કહેછે કે ‘ કર્મમાં જે અકર્મ દેખે અને અકર્મને જે કર્મ દેખે તે મનુષ્ય બુદ્ધિમાન છે. ’

અકર્મનો અર્થ કરવા માટે પ્રથમ કર્મના અર્થનો તપાસ કરવો પડશે. કર્મ એટલે પ્રશસ્તકર્મ. કિન્તુ સારાં કર્મ જો બંધન કરનાર હોય તો પછી તે નિષિદ્ધ કર્મ જેવાં જ છે, માટેજ પ્રભુએ ઘણે દેકાણે તેવાં કર્મોની નિંદા કરીછે. માટે માનવું પડશે કે જે કર્મો જીવને બંધન નહીં કરે તે સારાં કર્મ. અને તેને જ કર્મ કહી શકાય. કર્મમાં જે બંધન કરવા પાછું છે, તેજ તેનું કર્મપાછું શ્લોકમાં પ્રસિદ્ધ હતું. જે કર્મની બંધન કરવાની શક્તિ જતી રહે તો પછી તે કર્મ રહેતાં છતાં કર્મ ન કહી શકાય. હવે અકર્મનો અર્થ સરલ થઈ જાયછે. પ્રભુની આજ્ઞાએ કે અકર્મને કર્મ દેખે. અને કર્મને અકર્મ દેખે, અર્થાત્ કર્મ અને અકર્મ બંનેને એક જ દ્રષ્ટિ થી જુએ. હવે જે કર્મો બંધન કરી શક્તાં નથી તે કર્મો નથી, એટલે તે અકર્મ (કર્મ નહીં કરવા જેવું) છે. અને જે અકર્મ, એટલે બંધન શક્તિ જેમાં નહીં હોય, તે જ કમ એમ રૂપે કહી શકાય છે. મહાભારતમાં ઘણે દેકાણે કહ્યું છે કે ‘ પ્રવૃત્તિરપિ ધીરસ્ય નિવૃત્તિરુપજાયતે કર્મ અકર્મના તત્વને જાણનાર મનુષ્યનાં કર્મ પાણ (નિવૃત્તિ) અકર્મ થઈ જાય છે. ’ ૧૯ માં શ્લોકથી પ્રારંભ કરીને ૨૪ માં શ્લોક સુધી આ વાતનો રૂપે અર્થ પ્રભુ પોતે જ કરશે. ૨૩ માં શ્લોકમાં પ્રભુ

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंल्पवजिताः ।

ज्ञानાગ્રિદગ્ધકર્માણં તમાહુઃ પંડિતં બુધાઃ॥ ૧૯ ॥

જેનાં સર્વે કાર્યો તૃષ્ણા તથા સંકલ્પ રહિત છે, તથા જેનાં કર્મ જ્ઞાન રૂપી અગ્નિથી બળી ગયાં છે, તેને ડાહ્યા પુરૂષો પંડિત કહે છે. ૧૯

त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

કર્મણ્યભિપ્રવૃત્તોઽપિ નૈવ કિંચિત્કરોતિ સઃ॥૨૦॥

આજ્ઞા કરશે કે ‘ કર્મમાં આસક્તિ નહીં રાખનાર, રાગ દ્રેષથી રહિત, સામ્યરૂપ જ્ઞાનમાં સ્થિર ચિત્ત અને લગવાનના માટે કર્મ કરનાર મનુષ્યના કર્મો વિસ્તીત થાય છે અર્થાત્ કર્મોનું કર્મ પાણું નષ્ટ થઈ જાય છે.

ખરીરીતે, ‘ કર્મને અકર્મ બુઝે, અને અકર્મને કર્મ બુઝે ’ આ પ્રભુના વાક્યનો તાત્પર્ય જોતાં એમ લાગે છે કે બંધન ન કરી શકે તેવી રીતે જો કર્મ કરવામાં આવે તો તે કર્મ, કર્મ કહેવાતાં નથી કારણ કે તેમાં સ્વાર્થ બુદ્ધિ રહતી નથી, તેમાં કેવલ પ્રભુ પ્રીતિ માત્ર પ્રયોજન રહે છે. અર્થાત્ એવાં કર્મો તો એકબીજાનું ‘ પ્રભુનું ’ આરાધન કહેવાય છે. એને માટે જ આચાર્ય ચરણશ્રીએ નિબંધમાં આજ્ઞા કરી છે કે ‘ કર્માપ્યેકં તસ્ય દેવસ્ય સેવા ’ પ્રભુની જે પરિચર્યા છે તેજ જીવનું શ્રેષ્ઠતમ કર્મ છે. જેટલા લગવદ્ધર્મો છે (પ્રેમના શિવાય) તે આવીરીતે જીવનું ઉત્તમ કર્મ થાય છે,

કર્મનાં ફળની આસક્તિ તજીને, હમેશાં સંતોષી, તથા આશ્રયની ઇચ્છા રહિત થઇને, કર્મ કરનાર કર્મ કરવા છતાં પણ કાંઇજ કરતો નથી. ૨૦

નિરાશીર્યતચિત્તાત્મા ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ ।

શારીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નામ્નોતિ કિલ્વિષમ્ ॥૨૧॥

કોઇ પણ ચીજની ઇચ્છા વિનાનો, ચિત્ત તથા મન જેને વશ છે એવો, તથા જે કોઇ પણ જાતનો સંગ્રહ કરતો નથી, તે પુરૂષ કેવળ શરીરથી કર્મ કરવા છતાં પણ પાપ કરતો નથી. ૨૧

યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટો દ્વંદ્વાતીતો વિમત્સરઃ ।

સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ કૃત્વાપિ ન નિવદ્ધચતે ૨૨

જે પુરૂષ વગર પ્રયત્નને મજેત્તા લાભથી સંતોષી છે, સુખ દુઃખનાં જોડકાંથી રહિત તથા ઇર્ષ્યા રહિત છે, તથા જે આત્મ તથા અપ્રાપ્તિમાં સમાન ચિત્તવાળો છે, તે કર્મ કરતો છતાં પણ બંધાતો નથી. ૨૨

ગતસંગસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ ।

યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે ॥ ૨૩ ॥

સંગ રહિત, મુક્ત, અને જ્ઞાનમાં સ્થિર ચિત્તવાળો, તથા જેનાં કર્મો પ્રભુ અર્થે છે, તેનાં સમગ્ર કર્મો નાશ પામે છે. ૨૩

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ ૨૪ ॥

અર્પણુ તે બ્રહ્મ (પ્રભુ). હોમવાના પદાર્થો તે બ્રહ્મ. અને બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં બ્રહ્મરૂપ હોમનારે જે હોમ્યું તે પણ બ્રહ્મજ છે. આવી રીતે કર્મ કરનાર પુરૂષનું, એટલે સર્વત્ર બ્રહ્મનું ધ્યાન કરનાર પુરૂષનું જવાનું (પ્રાપ્ત કરવાનું) ઠેકાણું પણ પ્રભુજ છે. અર્થાત્ સર્વ પ્રકારે બ્રહ્મમાં શુદ્ધિ રાખીને કર્મ કરનાર પુરૂષ બ્રહ્મમાંજ મળેછે. ૨૪

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ ૨૫ ॥

કેટલાક યોગીઓ સદા દેવયજ્ઞ કરેછે; વળી કેટલાક બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં હોમ આપીને યજ્ઞ કરેછે. ૨૫

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।

शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥ ૨૬ ॥

કોઈ કાન વગેરે ઇન્દ્રિયોને સંયમરૂપ અગ્નિમાં હોમેછે. કોઈ ઇન્દ્રિયોના શબ્દ વગેરે વિષયોને ઇન્દ્રિયોરૂપ યજ્ઞમાં હોમેછે. ૨૬

સર્વાણીન્દ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચાપરે ।

આત્મસંયમયોગાગ્રૌ જુઘ્વતિ જ્ઞાનદીપિતે ॥૨૭॥

કોઈ ઇન્દ્રિયોનાં તથા પ્રાણનાં સર્વે કર્મોને જ્ઞાનવડે પ્રદીપ
અથેલો યોગરૂપ અગ્નિમાં આત્મસંયમવડે હોમેછે. ૨૭

દ્રવ્યયજ્ઞસ્તપ્તમેયજ્ઞા યોગયજ્ઞાસ્તથાપરે ।

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચ યતયઃ સંશિતવ્રતાઃ ॥ ૨૮ ॥

ખીજા કેટલાક દ્રવ્ય યજ્ઞ કરનારા છે, કોઈ તપરૂપ યજ્ઞ
કરનારા છે, કોઈ યોગરૂપ યજ્ઞ કરનારા છે, અને કોઈ
અભ્યાસરૂપ તથા જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞ કરનારા છે; વળી કેટલાક
યતનવાન પુરૂષો આકરાં વ્રતરૂપ યજ્ઞ કરનારા છે. ૨૮

અપાને જુઘ્વતિ પ્રાણં પ્રાણેઽપાનં તથાપરે ।

પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધ્વા પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥૨૯॥

ખીજાઓ અપાનવાયુ (કુમ્ભકમાં) પ્રાણવાયુને હોમેછે, તથા
પ્રાણવાયુમાં અપાનવાયુને હોમેછે; અને આ પ્રમાણે પ્રાણા-
યામમાં મંજ્યા રહીને પ્રાણ તથા અપાનની ગતિને રોકેછે. ૨૯

અપરે નિયતાહારાઃ પ્રાણાન્પ્રાણેષુ જુઘ્વતિ ।

સર્વેઽપ્યેતે યજ્ઞવિદો યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ ॥ ૩૦ ॥

નિયમિત આહારવાળા બીજાઓ પ્રાણવાયુને પ્રાણવાયુમાં હોમેછે. આ બધાઓ યજ્ઞને જાણનારા છે તથા યજ્ઞવડે પોતાનાં પાપ નાશ કરનારા છે.

યજ્ઞશિષ્ટામૃતશુજો યાંતિ બ્રહ્મ સનાતનઃ ।

નાયં લોકોઽસ્ત્યયજ્ઞસ્ય કુતોઽન્યઃ કુરુસત્તમ ૩૧

યજ્ઞના બાકી રહેલા અમૃતરૂપ ભાગને જન્મનારા સનાતન બ્રહ્મને પામેછે. હે કુરુઓમાં ઉત્તમ ! યજ્ઞ નહીં કરનારને માટે આ લોક નથી, તો બીજાને લોક તો ક્યાંથીજ હોય ? ૩૧

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ૩૨

આ પ્રમાણે ધણા પ્રકારના યજ્ઞો વેદદ્વારા વિસ્તાર પામ્યા છે. એ સર્વને કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા જાણુ. આમ જાણુવાથી તું મુક્ત થઈશ. ૩૨

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥ ૩૩ ॥

હે પરંતપ ! દ્રવ્ય (અમુક વસ્તુઓ) થી કરવાના યજ્ઞ કરતાં જ્ઞાન સહિત યજ્ઞ વધારે સારો છે. કારણકે હે પાર્થ ! સર્વ અખીલ કર્મની જ્ઞાનમાં સમાપ્તિ થાય છે અર્થાત્ જ્યારે

કર્મની સાથે જ્ઞાન હોય છે તો તે કર્મ નૈષ્કર્મ્યને આપનારાં થાય છે. ૩૩

તદ્વિદ્વિ પ્રણિપાતેન પરિગ્રથેન સેવયા ।

ઉપદેક્ષ્યંતિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદાર્શિનઃ ॥ ૩૪॥

એ જ્ઞાન પ્રણામાદિ દૈન્ય કરીને, પ્રશ્ન પૂછીને તથા સેવા કરીને પ્રાપ્ત કર. તત્ત્વ જ્ઞેનારા જ્ઞાનીઓ ત્હને તે જ્ઞાનનો બોધ કરશે. ૩૪

યજ્ઞાત્વા ન પુનર્મોહમેવં યાસ્યસિ પાંડવ ।

યેન ભૂતાન્યશેષેણ દ્રક્ષ્યસ્યાત્મન્યથો મયિ ॥૩૫॥

હે પાંડવ ! જે જાણીને તું ફરીથી આ પ્રમાણે મોહ પામીશ નહીં. તે જ્ઞાનવડે સર્વે પ્રાણીઓને તું પોતામાં અને પછી મહારામાં જોઈશ. અર્થાત આત્મા પ્રભુનો અંશ છે માટે પ્રથમ અંશનું જ્ઞાન થાય પછી અંશી પ્રભુનું જ્ઞાન થાય છે. ૩૫

અપિ ચેદસિ પાપેભ્યઃ સર્વેભ્યઃ પાપકૃત્તમઃ ।

સર્વ જ્ઞાનપ્લવેનૈવ વૃજિનં સંતરિષ્યસિ ॥ ૩૬ ॥

જો તું સર્વ પાપીઓમાં વધારે પાપી હઈશ, તોપણ જ્ઞાનરૂપી નાવથી તું સર્વ પાપને તરી જઈશ. ૩૬

યથૈધાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્મસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન ।

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ મસ્મસાત્કુરુતે તથા ॥૩૭॥

હે અબ્દુન ! જેમ સળગાવેલો અગ્નિ લાકડાંને બરમ કરેછે, તેમ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વ કર્મોને બરમ કરેછે. ૩૭

નહિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિહ વિદ્યતે ।

તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ કાલેનાત્મનિ વિંદતિ ॥ ૩૮

ખચિત આ જગતમાં જ્ઞાન સમાન પવિત્ર બીજું કંઈ નથી. કર્મયોગમાં સિદ્ધ થયેલો પુરુષજ પોતે કાળે કરીને તે જ્ઞાનને પામેછે. ૩૮

શ્રદ્ધાવાંલુભતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ।

જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાંતિમચિરેણાધિગચ્છતિ ૩૯

વળી શ્રદ્ધાળુ, તત્પર, તથા ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખનાર મનુષ્ય, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેછે. અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તે તુરત પરમ શાંતિને પામેછે. ૩૯

અજ્ઞાશ્ચાશ્રદ્ધાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનશ્યતિ ।

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ ॥

અજ્ઞાની, શ્રદ્ધા વગરનો, તથા સંશયવાળા મનવાળો મનુષ્ય વિનાશ પામેછે. સંશયયુક્ત મનવાળાને માટે આ લોક નથી, પરલોક નથી, સુખ નથી. ૪૦

યોગસંન્યસ્તકર્માણં જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ ।

આત્મવંતં ન કર્માણિ નિબઘંતિ ધનંજય ॥ ૪૧ ॥

હે ધનંજય ! જેણે યોગ વડે કર્મોનો ત્યાગ કર્યો છે, અને જ્ઞાનવડે સંશયો છેદી નાંખ્યા છે, અને પ્રભુમાં નિષ્ઠા રાખી છે એવા પુરુષને કર્મો બંધન કરતાં નથી. ૪૧

તસ્માદજ્ઞાનસંભૂતં હૃત્સ્થં જ્ઞાનાસિનાત્મનઃ ।

છિન્નૈનં સંશયં યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥ ૪૨ ॥

તેટલા માટે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા અને હૃદયમાં રહેલા સંશયને, આત્મજ્ઞાનરૂપ તરવારથી છેદીને (કર્મ) યોગ આદર. અને હે ભારત ! (યુદ્ધ કરવાને) ઉદા. ૪૨

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूत्रनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानकर्मसंन्यासयोगो

नाम चतुर्थोऽध्यायः ४

આવીરીતે પ્રભુએ ગાયેલા ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મવિદ્યાના કર્મયોગ

શાસ્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણાર્જુન સંવાદમાં સામ્યયુદ્ધિરૂપ જ્ઞાન

દષ્ટિથી કર્મસંન્યાસ નામનો ચતુર્થ અધ્યાય

સંપૂર્ણ થયો છે.

અધ્યાય ૫ મો. સંન્યાસયોગ.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન ઓલ્યા:—

સંન્યાસં કર્મણાં કૃષ્ણ પુનર્યોગં ચ શંસસિ ।

યચ્છ્રેય એતયોરેકં તન્મે બ્રૂહિ સુનિશ્ચિતમ્ ॥ ૧ ॥

હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમે ત્યાગને વખાણો છો; વળી ફરીથી કર્મ યોગને પણ વખાણો છો; માટે એ બેમાંથી જે વધારે કલ્યાણકારી હોય તે મ્હને નિશ્ચય પૂર્વક કહો. ૧

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન ઓલ્યા:—

સંન્યાસઃ કર્મયોગશ્ચ નિઃશ્રેયસકરાવુભૌ ।

તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

૧—ચતુર્થ અધ્યાયના પ્રારમ્ભમાં પ્રભુએ આસક્તિ રહિત કૃષ્ણાર્પિત કર્મોની શ્રેષ્ઠતા બતાવી અને તે જ અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકોમાં એમ પણ આજ્ઞા કરીકે ‘જ્ઞાનની બરોબર પવિત્ર કંઈ પણ વસ્તુ નથી’ ‘જ્ઞાન થી કર્મ ભરમ થઈ જાય છે’ ‘દ્રવ્યમય યજ્ઞના કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે’ આ વચનો થી કર્મ કરતાં જ્ઞાન જ શ્રેષ્ઠ છે એમ માણ્ય પડે છે. તો હવે સહજ પ્રશ્ન થાય છે કે જ્યારે બંને ઉત્તમ છે તો મનુષ્યે કયા માર્ગનું ગ્રહણ કરવું તેના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે ભેકે સંન્યાસ (જ્ઞાનમાર્ગ—ચિત્તશુદ્ધિ થયા બાદ કર્મોને છોડી દેવાં તે) અને કર્મ-

ત્યાગ અને કર્મયોગ એ બન્ને માર્ગ પરમ શ્રેય કરનાર છે; પણ તે બન્નેમાં કર્મત્યાગ કરતાં કર્મયોગ વધારે સારો છે. ૨

જ્ઞેયઃ સ નિત્યસંન્યાસી યો ન દ્વેષ્ટિ ન કાંક્ષતિ ।

નિર્દ્વન્દો હિ મહાબાહો સુખં બંધાત્પ્રમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

યોગ (આસક્તિ મુકીને સમખુદ્ધિ રાખી પ્રભુ પ્રીતિને માટે કર્મ કરતા રહેવું, સંન્યાસ ન લેવો તે) બન્ને મોક્ષને આપનાર છે. તે પણ કર્મોને મુકી દેવા કરતાં પ્રભુ પ્રીત્યર્થે તેઓને કરતા રહેવું તે ઉત્તમ છે. ખરીરીતે જોતાં તેો માત્રુમ પડે છે કે કર્મોનો સ્વરૂપતઃ સંન્યાસ કરી શકતો નથી, પણ ફલનો ત્યાગ કરી શકાય છે. અને અહીં પ્રભુનો પણ તે જ આશય છે એમ જાણવું. ૧૮ મા અધ્યાયમાં સંન્યાસનો ખરો અર્થ ફલ ત્યાગ જ કહે છે. આ અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં પણ કહ્યું છે કે સાંખ્ય (જ્ઞાનમાર્ગ-સંન્યાસ) અને કર્મ, બે જુદા જુદા છે એ મૂખોના મત છે પણ પંડિતોનો નથી. કર્મમાં, ફલાશાનો ત્યાગ (સંન્યાસ) કરવો તે જ્ઞાનનો અંશ છે, અને જ્ઞાનમાર્ગમાં સાધનોનું આચરણ કરવું તે કર્મનો અંશ છે. માટે સમજાય છે કે બન્ને બન્નેના ઉપકારક છે. જ્ઞાનમાર્ગનો કર્મયોગ ઉપકાર કરે છે અને કર્મનો જ્ઞાન, ઉપકાર કરે છે, કર્મનું અંગ જ્ઞાન છે અને જ્ઞાનનું અંગ કર્મ છે. જેના વિના ચાલતુ ન હોય અને જે ઉપકાર કરનાર પણ હોય તે અંગ કહેવાય છે. જ્ઞાનવિનાનાં કર્મો મોક્ષને આપી શકતા નથી. માટે મોક્ષાર્થીને કર્મ કરતી વખતે જ્ઞાનની જરૂર હોય જ અને વળી જ્ઞાન, કર્મનો ઉપકાર કરનાર છે. માટે તે કર્મનું અંગ છે. તેમજ કર્મ (સાધન) કર્યા વિના

જે મનુષ્ય દ્વેષ કરતો નથી અને ઇચ્છા પણ કરતો નથી તેને નિલ સંન્યાસી જાણવો. હે મહાબાહુ અર્જુન ! સુખ દુઃખાદિ દંડ (જોડકાં) થી રહિત થએલો તે મનુષ્ય સહજમાં અંધનથી મુક્ત થાયછે. ૩

સાંખ્યોર્ગૌ પૃથગ્બાલાઃ પ્રવદંતિ ન પંડિતાઃ ।

एकमप्यास्थितः सम्यग्भयोर्विदते फलम् ॥ ૪ ॥

સાંખ્ય માર્ગ એટલે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ—તથા યોગ માર્ગ એટલે પ્રભુ માટે કર્મ કરવાનો માર્ગ—એ બંને માર્ગ જુદા છે એમ બાળકો એટલે અજ્ઞાની મનુષ્યોજ કહેછે;

જ્ઞાન થતુંજ નથી. અને કર્મ, જ્ઞાનનો ઉપકાર કરેછે. માટે કર્મ જ્ઞાનનું અંગછે. એક માર્ગમાં જ્ઞાનપ્રધાનછે, તે બીજામાં કર્મ પ્રધાનછે, પણ બંનેમાં બંનેછે. જ્ઞાનમાર્ગમાં કર્મછે જ્ઞાન પણછે. તેમ કર્મ-માર્ગમાં જ્ઞાનછે, કર્મ પણ છેજ. જ્યારે એમછે, ત્યારે બંને માર્ગોને એકજ કહેવા તે ઠીકજ. અને તેથીજ પ્રભુએ આજ્ઞા કરીછે કે ‘ સંન્યાસ અને કર્મયોગ આ બંને મોક્ષ આપનારા છે ’

જોકે બંને સમાન અને એકજછે તો પણ સંન્યાસ માર્ગ કરતાં કર્મયોગ માર્ગમાં પ્રભુની આજ્ઞાનું પાલન કરવું તે વધારેછે. અને બીજું કર્મ કરતા રહેવામાં લોકસંગ્રહની રક્ષા થાયછે માટે પ્રભુએ કહ્યુંછે કે ‘ તો પણ બંને માર્ગોમાં કર્મયોગ માર્ગ ઉત્તમછે. ’

હવે આખા અધ્યાયમા અને વિશેષ કરીને ૪-૫ શ્લોકોથી આ વાતનો સ્પષ્ટાર્થ કરશે.

પંડિતો એવું કહેતા નથી. કારણકે એ બેમાંથી ગમે તે એક માર્ગમાં પણ જે સારી રીતે સ્થિર થાયછે તે મનુષ્ય બન્ને માર્ગનાં ફળને પામેછે. ૪

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥

જે ધામરૂપ ૫૬ (મોક્ષ) સાંખ્યથી પ્રાપ્ત કરાયછે તે ૫૬ યોગ પ્રભુમાટે કર્મ કરવા થી પણ પ્રાપ્ત કરાયછે. માટે જે પુરૂષ સાંખ્યને અને યોગને એક રૂપ જ જાણેછે તેજ ખરું રહસ્ય જાણેછે. ૫

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ૬ ॥

પરંતુ હે મહાબાહુ ? કર્મયોગ વિના કર્મત્યાગ પ્રાપ્ત કરવો એ કઠણ છે. કર્મયોગવાળો મુનિ ત્વરથી બ્રહ્મને પામેછે. ૬

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेंद्रियः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ૭ ॥

વળી કર્મયોગમાં જોડાયેલો, શુદ્ધ બુદ્ધિવાળો, આત્માને વશ રહેનારો, ઇન્દ્રિયોને જીતનારો અને પ્રાણીમાત્રના આત્માને પોતાના આત્મસમાન જાણનારો મનુષ્ય, કર્મ કરવા છતાં પણ તેમાં લેપાતો નથી. ૭

નૈવકિંચિત્કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત તત્ત્વવિત્ ।

પશ્ચન્મૃજાન્મુશજિઘ્રન્નશ્નગ્રચ્છન્સ્વપન્શ્વસન્ ॥ ૮ ॥

પ્રલપન્વિસૃજન્ગૃહ્નન્નુન્મિષન્નિમિષન્નપિ ।

ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેષુ વર્તત इति ધારયન્ ॥ ૯ ॥

તત્ત્વને જાણનાર યોગી મહાત્મા જેતો, સાંભળતો, સ્પર્શ કરતો, સુંઘતો, ખાતો, ચાલતો, સૂતો, શ્વાસ લેતો, ખેલતો, આપતો, લેતો, આંખ ઉઘાડતો, અને આંખ વિંચતો છતો પણ “ ઇન્દ્રિયોજ ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં વર્તેછે ” એમ માનેછે.. ૮-૯

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥ ૧૦ ॥

જે પુરૂષ બ્રહ્મમાં અર્પણ કરીને, અને ફળની ઇચ્છાને ત્યાગ કરીને કર્મો કરેછે, તેને, જેમ કમળપત્રને! જળનો લેપ થતો નથી, તેમ પાપનો અને પુણ્યનો પણ લેપ થતો નથી. ૧૦

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वति संगं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥

કર્મ યોગીઓ ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને કાયાવડે, મનવડે, બુદ્ધિવડે અને ઇન્દ્રિયોવડે કેવળ અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટેજ કર્મ કરેછે. ૧૧

યુક્તઃકર્મફલં ત્યક્ત્વા શાંતિમાપ્નોતિ નૈષ્ઠિકીમ્ ।

અયુક્તઃ કામકારેણ ફલે સક્તો નિબ્ધ્યતે ॥ ૧૨ ॥

કર્મનાં ફળને તજીને છેવટે એવો યોગી અક્ષય શાન્તિ અર્થાત્ મોક્ષ પદને પામેછે; અને નિષ્કામતા વિનાનો મનુષ્ય કામના વડે ફળમાં આસક્ત થઇને બંધાયછે. ૧૨

સર્વકર્માણિ મનસા સંન્યસ્યાસ્તે સુખં વશી ।

નવદ્વારે પુરે દેહી નૈવ કુર્વન્ન કારયન્ ॥ ૧૩ ॥

ઇન્દ્રિયોને વશ રાખનાર પુરૂષ મનથી સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરીને સુખમાં રહેછે, અને નવ દ્વારવાળા દેહમાં તે દેહી (દેહમાં રહેલો આત્મા) નથી કાંઈ કરતો કે નથી કાંઈ કરાવતો. ૧૩

ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃજતિ પ્રભુઃ ।

ન કર્મફલરંધ્રોગં સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥ ૧૪ ॥

૧—કેટલાક ભ્રાન્ત લોકો એમ માનેછે કે આ શ્લોકમાં 'જીવનું' અકર્તૃત્વ કહ્યુંછે, અર્થાત્ આત્મા કર્તા નથી એમ પ્રભુનું કહેવુંછે. પણ તે લોકો ભુલેછે. આ શ્લોકમાં તેવું કશું નથી.

પરમેશ્વર લોકોના કર્તાપણાને, કર્મોને કે કર્મ, અને તેના ફળના સંયોગને ઉત્પન્ન કરતા નથી; પણ સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થાયછે. ૧૪

ફલનો ત્યાગ કરવો, કર્મોને પ્રભુને અર્પણ કરવાં, લાભ અલાભમાં સમખુદ્ધિ રાખવી, વગેરે કર્મયોગના સિદ્ધાન્તછે. તે સિદ્ધાન્તોનો ખુલાસો કરનાર આ શ્લોકછે.

જો કાર્યની પ્રેરણા કરનાર કોઈ ન હોય તો કાર્ય કરનારનું કર્તાપણું નહિ જેવું થઈ જાયછે. જે ગામમાં તદ્દન ગરીબ બીલો રહેતા હોય, તે ગામમાં સોની અથવા તો હીરાના દાગીના ખતાવનાર શું કરે. પૈસા વાલાઓની પ્રેરણાથી સોની અથવા જવ્હેરી દાગીના તૈયાર કરેછે. પણ બીલ લોકોને તેની ગરજ ન હોવાથી ત્યાં સોની કર્તા છતાં અકર્તાછે. માટે સ્વતન્ત્ર કર્તાપણું પ્રેરણા કરનારમાં જ રહેછે પ્રેરકના હુકમથી કરનારમાં હોતું નથી એમ માલુમ પડેછે. અંશમાં જો કે કર્તાપણું હોય તો પણ તે કર્તાપણું અંશીનું જાણવામાં આવેછે. પૈસાવાલો બ્રાહ્મણને પોતાના હાથ થી પૈસો આપે, તો ત્યાં તેનો હાથ તે પૈસા વાલાનો અંશછે અને તે પોતે તે હાથનો અંશીજ, જો કે હાથ પોતે પણ દાન કરેછે તેથી તેમાં પણ કર્તાપણું રહેલું છે છતાં તે ઠેકાણે બ્રાહ્મણ એમ કહેતો નથીકે મને હાથે પૈસો આપ્યો ' પણ એમ કહેછે કે ' મને ફલાણા સેઠિયાએ પૈસો આપ્યો ' તો હવે માલુમ પડ્યું હશે કે હાથ તે સેઠિયાનો અશછે, તેમાં કર્તાપણુંછે તો પણ તે સેઠિયાનો અંશ હોવાને લીધે દાતા ગણાતો નથી કિન્તુ પેલો અંશી સેઠિયો જ દાતા ગણાયછે.

નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં ન ચૈવ સુકૃતં વિશુઃ ।

અજ્ઞાનેનાવૃતં જ્ઞાનં તેન મુહ્યંતિ જંતવઃ ॥ ૧૫ ॥

વળી એ પ્રભુ કોઇનાં પાપ કે પુણ્ય પણ લેતા નથી, પરંતુ જીવોનું જ્ઞાન અજ્ઞાનથી ઢંકાયેલું છે તેથી મનુષ્યોને મોહ થાયછે. ૧૫

સાધનમાં કર્તા પણું હોય તો પણ તે કર્તા કહેવાતોં નથી, કિન્તુ તેનો ઉપયોગ કરનાર કર્તા ગણાયછે. કોઈ સ્ત્રી કોઈ લિખારીને વાટકામાં ભરીને દાલ આપે તો તેનો તે વાટકા પણ બેકે આપવાની ક્રિયાનોં કર્તાછે, છતાં તે કર્તા (દાતા) કહેવા તો નથી કિન્તુ તેનો ઉપયોગ કરનારી તે સ્ત્રીજ દાતા ગણાશે.

સર્વ પ્રાણીઓના પ્રેરણા કરનાર પ્રભુ સ્વતન્ત્ર કર્તાછે. પ્રભુની પ્રેરણા વિના કોઈ પણ જીવ કંઈ કરી શકતો નથી, માટે તે કર્તા છે તે પણ તેમાં કર્તા પણું ગણાતુ નથી. માટે પ્રભુ કહેછે કે ‘ ઈશ્વર કોઈનું કર્તા પણું ઉત્પન્ન કરતો નથી ’ અહિયાં સ્વતન્ત્ર કર્તા પણાનો નિષેધછે વારતવ કર્તા પણું તેમાં નથી એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી.

જીવ માત્ર પ્રભુના અંશછે માટે મુખ્ય કર્તા પણું પ્રભુમાંજ છે. જીવનુ સ્વતન્ત્ર કર્તાપણું નથી તેથીજ પ્રભુએ આજ્ઞા કરીછે કે ‘ ન કર્તૃત્વ ’ ‘ પ્રભુ કોઇના કર્તાને બનાવતો નથી.’

જીવમાત્ર પ્રભુની લીલાનાં સાધનછે માટે મુખ્ય કર્તા પણું લીલા કરનાર પ્રભુમાંજ સંભવે. લીલાનાં સાધનરૂપ જીવોમાં મુખ્ય કર્તા પણું હોઈ શકે નહિ, પણ પરતન્ત્ર કર્તાપણું તો તેમાં છેજ. અને

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેષાં નાશિતમાત્મનઃ ।

તેષામાદિત્યવજ્જ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥ ૧૬ ॥

પણ જેઓનું એ અજ્ઞાન આત્મજ્ઞાન વડે નાશ પામ્યું છે, તેઓનું તે જ્ઞાન સૂર્યની પેઠે પ્રકાશીને પ્રભુનું દર્શન કરાવે છે. ૧૬

તદ્બુદ્ધયસ્તદાત્માનસ્તન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ ।

ગચ્છંત્યપુનરાવૃત્તિં જ્ઞાનનિર્ઘૃતકલ્મષાઃ ॥ ૧૭ ॥

તે પરબ્રહ્મના વિષેજ જેઓની બુદ્ધિ રમી રહેલી છે, તેજ જેનો આત્મા છે, તેમાંજ જેની નિષ્ઠા (સ્થિરતા) છે અને પ્રભુ પરાયણ થવાથી જ્ઞાનના બળથી જેઓનાં સર્વ પાપ નાશ પામ્યાં છે, એવા પુરૂષો ફરી જન્મ ન થાય એવા મોક્ષપદને પામે છે. ૧૭

સ્વતન્ત્ર કર્તાપણાનોજ આ શ્લોકમાં નિષેધ છે કંઈ કર્તા પણાનોજ વિષેધ નથી.

આખા શ્લોકનું વિશેષ તાત્પર્ય એમ છે કે જીવનું સ્વતન્ત્ર કર્તાપણું, કાર્ય કર્મો, અને કર્મોના ફલોનો જીવની સાથે સંબંધ, આ ત્રણેને પ્રભુ ઉત્પન્ન કરતા નથી કિન્તુ જીવનો દોષવાદો સ્વભાવજ તેને ઉત્પન્ન કરે છે.

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પંડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥ ૧૮ ॥

એવા જ્ઞાનીઓ વિદ્યા તથા નમ્રતાવાળા બ્રાહ્મણમાં, ગાયમાં, પણ કુત્રામાં અને ચાંડાળમાં પણ સમદષ્ટિવાળા હોયછે. ૧૮

૧—ઘણીવાર આ શ્લોકને ઠાખલા તરીકે આપીને ઘણા લોકો એમ કહીએ કે ઢેડ સાથે જમી લીધું તેથી શું ? અને ઢેડને અડકી ગયા તો શું ? ગીતામાં બધામાં સમાન દષ્ટિ રાખવાનું કહ્યું છે.

પણ આ શ્લોકમાં આ વાત દેખાતી નથી. અમે આવા મનગમતા અર્થ કરનારને પુછીએ છીએ કે તમે વિદ્વાન બ્રાહ્મણ, ગાય, હાથી અને કુતરાલાં જુદા પણું જો બિલકુલ ન જોતા હો તો પછી બ્રાહ્મણને કુતરાળ એમ કહીને કેમ નથી બોલાવતા ? હાથીને કુતરો અને કુતરાને હાથી કેમ નથી કહેતા ? તમે તમારી ખાયડીને દીકરી કહીને કેમ નથી બોલાવતા અને દીકરીની સાથે સાલીના જેવો વહેવાર કેમ નથી કરતા ? કારણકે તમે તો સમદષ્ટિ વાલા છો. અને જેમ ઢેડોને સાથે જમાડવા તૈયાર થાઓ છો તેમ કુતરાને સાથે જમાડવાની ઉદારતા વાપરીએ ? જો કહો કે કુતરો પશુએ માટે તેની સાથે બેસીને જમાંય કેમ ? તો પછી તમારી સમાન દષ્ટિ નથી. ગીતામાં સહને સમદષ્ટિ થી જોવાનું લખ્યું છે. જો કહો કે વ્યવહાર અવરથામાં તો પશુ મનુષ્ય વગેરેમાં ભેદલાવએ પરમાર્થમાં બધા એક છે. તો પછી ઢેડને અડવામાં વ્યવહાર કયાં ચાલ્યો નયછે. શું ઢેડમાંજ તમારો ઈશ્વર છે તમારી ખાયડી વિગેરેમાં નથી.

ઈર્હેવ તૈર્જિતઃ સર્ગો યેષાં સામ્યે સ્થિતં મનઃ ।

નિર્દોષં હિ સમં બ્રહ્મ તસ્માદ્બ્રહ્મણિ તે સ્થિતાઃ ॥૧૯

એ પ્રમાણે જેઓનું મન સમદષ્ટિમાં સ્થિર થયેલું છે તેઓએ અહીંજ સંસારને છુટ્યો છે, અને બ્રહ્મ નિર્દોષ તથા સમાન છે તેથી તેઓ બ્રહ્મમાંજ સ્થિત થયા છે. ૧૯

ન પ્રહૃષ્યેત્પ્રિયં પ્રાપ્ય નોદ્વિજેત્પ્રાપ્ય ચાપ્રિયમ્ ।

સ્થિરબુદ્ધિરસંમૂઢો બ્રહ્મવિદ્બ્રહ્મણિ સ્થિતઃ ॥ ૨૦ ॥

અવો સ્થિર બુદ્ધિવાળો, મોહ વિનાનો, બ્રહ્મને જાણનારો અને બ્રહ્મમાં સ્થિત થયેલો પુરૂષ પ્રિય પદાર્થ પ્રાપ્ત થવાથી હર્ષ પામતો નથી, અને અપ્રિય પદાર્થ પામવાથી શોક કરતો નથી. ૨૦

બાહ્યસ્પર્શેષ્વસક્તાત્મા વિંદત્યાત્મનિ યત્સુખમ્ ।

સ બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા સુખમક્ષય્યમશ્રુતે ॥ ૨૧ ॥

દ્વિયોના સ્પર્શ વડે ભોગવાતાં બહારનાં સુખોમાં જે આસક્તિ વિનાનો છે અને આંતરમાંજ આનંદ માનનારો છે, તે પુરૂષ યોગવડે બ્રહ્મમાં એકતા પામેલો હોવાથી અક્ષય સુખને પામે છે. ૨૧

માટે આવા અર્થ કરનારા લોકોને છેતરનાર છે એમ માનીને બધા માણસોએ તેઓનાં આચરણ અથવા તો તેઓના કહેવા તરફ લક્ષ્ય રાખવું નહીં.

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यंतवंतः कौंतेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

રૂપશક્તી ઉપજતાં જે સુખોછે તે ખરેખર દુઃખનાંજ મૂ
છે, અને આદિ તથા અંતવાળાં છે, માટે હે કૌંતેય ! ડાહ્યે
મનુષ્ય તેમાં આનંદ માનતો નથી. ૨૨

शक्रोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ।

કામક્રોધોદ્ભવં વેગં સ યુક્તઃ સ સુખી નરઃ ॥ ૨૩ ॥

શરીર છૂટવા પહેલાં આ લોકમાંજ જે મનુષ્ય કામ ક્રોધ
ઉપજેલા વેગને સહન કરી શકે છે તે યોગી છે, અને તે
સુખી પુરુષ છે. ૨૩

योंऽतः सुखोंऽतरारामस्तथांतज्योतिरेव यः ।

સ યોગી બ્રહ્મ નિર્વાણં બ્રહ્મ ભૂતોઽધિગચ્છતિ ॥

જેને અંતરાત્મામાંજ સુખ છે, જેને અંતરાત્મામાં
આરામ છે અને જેનું અંતર જ્યોતિથી પ્રકાશિત છે, તેવે
યોગી બ્રહ્મરૂપ થઈને બ્રહ્મના નિર્વાણને-મોક્ષને-પામે છે. ૨૪

लभंते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।

છિન્નદ્વૈધા યતાત્માનઃ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥ ૨૫ ॥

જેનાં પાપ ક્ષીણ થયાં છે, જેઓનો દ્વેષભાવ નાશ પામ્યો છે, જેઓનું ચિત્ત પોતાને વશ છે, અને જેઓ પ્રાણીમાત્રના હિતમાં આનંદ માને છે એવા ઋષિઓ બ્રહ્મના નિર્વાણ પદને પામે છે. ૨૫

કામક્રોધવિયુક્તાનાં યતીનાં યતચેતસામ્ ।

અમિતો બ્રહ્મનિર્વાણં વર્તતે વિદિતાત્મનામ્ ॥૨૬॥

કામ ક્રોધથી રહિત, ચિત્તને વશ રાખનારા, તથા જેઓએ આત્માને જાણ્યો છે એવા સાધુ પુરૂષોને સર્વ સ્થિતિમાં બ્રહ્મરૂપ નિર્વાણ ચારે તરફથી છે. ૨૬

સ્પર્શાન્કૃત્વા બહિર્બાહ્યાંશ્ચક્ષુશ્ચૈવાંતરે શ્રુવોઃ ।

પ્રાણાપાનૌ સમા કૃત્વા નાસામ્યંતરચારિણૌ ॥૨૭॥

યતેન્દ્રિયમનસ્તુત્તિર્નિર્મોક્ષપરાયણઃ ।

વિગતેચ્છાભયક્રોધો યઃ સદા મુક્ત એવ સઃ ॥૨૮॥

બહારના વિષયોને બહાર રાખીને તથા દૃષ્ટિને બે ભ્રમરની મધ્યમાં સ્થિર કરીને, પ્રાણ તથા અપાનની (કુમ્ભક રેચકની) ગતિને નાસિકામાં સમાન કરીને, જેણે ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ વશ કર્યાં છે, અને જેણે ઇચ્છા, ભય અને ક્રોધ તજ્યાં છે, તથા જે માત્ર મોક્ષ મેળવવાની કામનાવાળો છે, એવો મુનિ સદા મુક્તજ છે. ૨૭-૨૮

મોક્તારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ।

સુહૃદં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાંતિમૃચ્છતિ ॥૨૧॥

મહને યજ્ઞ અને તપનો ભોગવનાર, સર્વ લોકનો મહાન ઇશ્વર, તથા પ્રાણીમાત્રનો મિત્ર, જાણીને તે મુનિ શાન્તિને પામેછે. ૪૯

**इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे संन्यासयोगो नाम पंचमोऽध्यायः ॥३॥**

આવી રીતે પ્રભુના ગાયેલા ઉપનિષદોમાં પ્રભુત્વ સંબંધી .

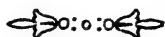
કર્મયોગ શાસ્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણાર્જુન સંવાદમાં સંન્યાસ

યોગ નામનો પાંચમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયોછે.

૧—આ શ્લોકમાં ‘ માં ’ (પ્રભુ) પદનાં જેટલા વિશેષણોછે તે બધા વિધેય વિશેષણોછે. જે વિશેષણ કર્તામાં કોઈ જાતનો ફરક કરી બતાવે તે ઉદ્દેશ વિશેષણ કહેવાયછે, અને જે વિશેષણ ક્રિયામાં કોઈ જાતનો ફરક કરી બતાવે તે વિધેય વિશેષણ કહેવાયછે. તે હવે શ્લોકનું તાત્પર્ય એમ સમજવાનું છે કે ‘ જે પુરૂષ અને, યજ્ઞ અને તપનો ભોગવનાર, સર્વ લોકનો મહાન્ ઇશ્વર, અને પ્રાણી માત્રનો હિત કરનારજાણે તે શાન્તિ ને પામે છે.’

અર્હિં. મોક્તારં વિગેરે ‘માં’ પદના વિધેય વિશેષણછે માટે આવા અર્થજા રીકછે.

અધ્યાય ૬ શ્લો. અધ્યાત્મયોગ.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રી ભગવાન બોલ્યા:—

અનાશ્રિતઃ કર્મફલં કાર્યં કર્મ કરોતિ ય : ।

સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરગ્નિર્ન ચાક્રિય : ૧

કર્મના ફળની ઇચ્છા રાખ્યા વિના જે મનુષ્ય કરવાયોગ્ય કર્મ કરેછે, તેજ સંન્યાસી છે અને તેજ યોગી છે. અગ્નિ ન રાખે અને ફિયા ન કરે તે કાંઈ યોગી નથી. ૧

યં સંન્યાસમિતિ પ્રાહુર્યોગં તં વિદ્ધિ પાંડવ ।

ન હ્યસંન્યસ્તસંકલ્પો યોગી ભવતિ કશ્ચન ॥ ૨ ॥

હે પાંડવ ! જેને સંન્યાસ કહેછે તેને તું યોગ જાણ; કેમકે સંકલ્પનો ત્યાગ કર્યા વિના કોઈ પણ મનુષ્ય યોગી થઈ શકતો નથી. ૨

આરુઢ્ધોર્મુનેર્યોગં કર્મ કારણમુચ્યતે ।

યોગારુઢસ્ય તસ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

૧—છટા અધ્યાયમાં પ્રભુ કર્મની યુક્તિ (કૌશલનું સાધન) બતાવેછે, કર્મનું સ્વરૂપ રહ્યું આવે પણ તે કર્મ પુરૂષને બંધન ન કરી શકે તે કર્મ. અને તેની યુક્તિ પણ જ્ઞાન એવા પાંચમા આ છંદ

સંકલ્પના ત્યાગરૂપ યોગની ઇચ્છાવાળા મુનિને માટે કર્મ એજ સાધન છે; અને યોગમાં આરૂઢ-દૃઢ-થયા પછી તે મુનિને શાન્તિ એજ કર્મનું સાધન કહેવાય છે. ૩

શ્રેષ્ઠે અધ્યાયોમાં કહી છે. અર્થાત્-પ્રભુમાં બધા કર્મોનું અર્પણ કરીને ફક્તની આશા અને આસક્તિને મુકીને જે પુરૂષ પ્રભુએ કહેલાં બધા કર્મો કરેછે તે કર્મના બંધન થી મુક્ત થાયછે, આ કર્મની મુક્તિછે. પણ આ યુક્તિમાં મનના નિગ્રહનો ખાસ જરૂરછે. જેનું મન વશમાં ન હોય તે પુરૂષ કર્મની આસક્તિ અને કર્મના ફલોને મુકી ન શકે, અને તેવા પુરૂષ બધાં કર્મો પ્રભુને અર્પણ પણ ન કરી શકે. માટે આ છઠાં અધ્યાયમાં પ્રભુએ કર્મ યુક્તિ (કર્મયોગ) નું ખરું સાધન, (મનને પોતાના કાંતુંમાં રાખવાનું અષ્ટાંગ યોગ રૂપ સાધન) બાતવેછે. હવે જ્યારે ચિત્તશુદ્ધિ થઈ જાય અને કર્મયોગીનું મન તેના વશમાં થઈને કર્મોનું પ્રભુને અર્પણ કરવામાં, તથા કર્મોની આસક્તિ અને ફલોનો ત્યાગ કરવામાં, સિદ્ધ થઈ જાય, ત્યારે કોઈને એમ શંકા ન થાય કે ‘ સિદ્ધ થયા પછી કર્મ શું કરવા કરવાં ? એવા સિદ્ધ થયેલા કર્મ-યોગીને તો પછી કર્મ છોડી દેવાં જોઈયે ’ માટે આવી શંકાનો ઉત્તર પ્રભુ ૬ ઠા અધ્યાયના પ્રારંભમાં જ આપે છે કે ‘ ફક્તની પ્રાપ્તિ થયા વાદ કર્મોનાં (સાધનોનાં) સંન્યાસ (પરિત્યાગ) કરવો જોઈએ પણ હવન, યજ્ઞ યોગ કરવાની અગ્નિને ન રાખવી, અથવા તો કર્મશુન્ય (મુગા બેસી રહેવું.) થઈ જવું, તેનું નામ સંન્યાસ નથી. પણ ખરો સંન્યાસ તો આ છે કે ‘ કર્મોનાં કોઈ જાતના ફલની ઇચ્છા રાખ્યા શિવાય અને પ્રભુને અર્પણ કરીને શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કર્યા કરવાં ’ અર્થાત્ ચિત્ત શુદ્ધિ થયા વાદ પણ કર્મ સંન્યાસ લેવાની જરૂર નથી કિન્તુ

યદા હિ નૈન્દ્રિયાર્થેષુ ન કર્મ સ્વનુષજ્જતે ।

સર્વસંકલ્પસંન્યાસી યોગારૂઢસ્તદોચ્યતે ॥ ૪ ॥

મનુષ્યને જ્યારે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં કે કર્મોમાં આસક્તિ રહે નહીં, અને સર્વ સંકલ્પોનો ત્યાગ કરે, ત્યારે તે યોગારૂઢ થયેલો કહેવાયછે. ૪

કર્મોના ફલની આસક્તિને મુકીને મુલુખીત્યર્યે લોકને સારા રસ્તે ચલાવવા માટે તે કર્યાજ કરવાં. ચિત્તશુદ્ધિ થવા સાડ નિષ્કામ કર્મ કરવાની ખાસ જરૂરછે. અને જ્યારે ચિત્ત શુદ્ધ થયું અને શાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે તેજ શાન્તિ, લોકને સારાં કર્મ કરવાની શિક્ષા આપવાનું કારણ થાયછે, તે વાત આ ૩ જ સ્લોકમાં કહેછે. ચિત્તશુદ્ધિ અને મનની શાન્તિ થયા બાદ જો સંન્યાસ લેવાનો ખાસ નિયમજ થઈ જાય તો પછી કાલાન્તરમાં લોકમાં કર્મ કરવાની શિક્ષા આપનાર કોઈ ન જાણે અને બધા સંન્યાસી થઈ જાય અને લોકનો નાશ થઈ જાય. માટે સાર્વોક્ત કર્મ કરવાની શિક્ષા આપનાર કોઈ શ્રેષ્ઠ પુરૂષ જોઈએજ. કારણકે શ્રેષ્ઠ પુરૂષને કર્મ કરતો જોઈને બીજા તેથી હલકી પંકિતના લોકો સારાં કર્મ કરતાં શીખેછે. તે વાત આ સ્લોકમાં કહીછે કે જે પુરૂષ કર્મના કૌશલની ઇચ્છા રાખેછે તેને તે પ્રાપ્તિ કરવાનું સાધન નિષ્કામ કર્મછે. અર્થાત્ નિષ્કામ કર્મ કર્યા શિયાય કર્મયુક્તિ આવવાની નથી. અને જ્યારે તે યુક્તિ આવડી ગઈ એટલે નિષ્કામ કર્મ કરવાં તો તેને સહજ થઈ ગયાં. ત્યારે તેનું તે વૈરાગ્યજ લોક શિક્ષા માટે કર્મ કરવાનું કારણ થઈ જાયછે, અર્થાત્ જ્યારે નિષ્કામ કર્મ કરવા થી પુરૂષની ચિત્તશુદ્ધિ થઈ જાય છે અને તેને કર્મના ફલોમાં આસક્તિ રહેતી નથી

उद्धरैदात्मना ऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ૫ ॥

મનુષ્યે મન વડે આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, પણ આત્માનો નાશ ન કરવો; કેમકે મનજ આત્માનો બંધુ છે, અને મનજ આત્માનો શત્રુ છે. (અર્થાત મનુષ્યે, મનને વશ થઈને, પોતાને હાથેજ પોતાની અધોગતિ કરવારૂપ મૂર્ખતા કરવી નહીં, પણ તેણે મનને વશ કરીને, પોતાની મેળે પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાનું કહાપણુ રાખવું જોઈએ.) ૫

बंधुरात्माऽऽत्मनस्तस्य गेनात्मैवात्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ૬ ॥

અને જ્યારે તે શાન્ત ચિત્ત થઈ જાયછે ત્યારે તેને કર્મ કરતાં છતાં બંધનો લય રહેતો નથી અને એવો પુરૂષ સુખથી લોકને સત્કર્મ કરવાની શિક્ષા આપી શકે છે. લગવદ્ધર્મે જો કે શાસ્ત્રોમાં કહેલાછે તો પણ જ્યાં સુધી કોઈ શ્રેષ્ઠ પુરૂષ તેની શિક્ષા ન આપે, તેને કરી ન ખતાવે ત્યાં સુધી બીજા અજ્ઞાની લોકો તે ધર્મેની કરતા નથી. માટે જેને પોતાને કર્મ બંધન થી લય રહ્યું ન હોય તેવો શ્રેષ્ઠ પુરૂષ જ્યારે લગવદ્ધર્મેનું પોતે આચરણ કરીને લોકને તેવું કરતા શિખવાડે છે ત્યારે તો લોકો પણ લગવદ્ધર્મેનું આચરણ કરેછે. માટે ‘ યોગારૂઢની શાન્તીજ તેને કર્મ કરવાનું કારણ થઈ જાયછે ’ આ કહેવું ઠીકજ છે.

જેણે આત્મા વડે મનને જીતેલ છે, તેનું મન આત્માને બાંધુ છે; અને જેણે મનને વશ કર્યું નથી તેનું મન આત્માના શત્રુની પેઠે વર્તે છે. ૬

જિતાત્મનઃ પ્રશાંતસ્ય પરમાત્મા સમાહિતઃ ।

શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ તથા માનાપમાનયોઃ ॥ ૭ ॥

જેણે આત્મા વડે મનને જીત્યું છે અને જે શાંત છે, તેનો આત્મા ટાઢ તથા તડકામાં, સુખ તથા દુઃખમાં તથા માન અને અપમાનમાં સમાન રહે છે. ૭

જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા કૂટસ્થો વિજિતેન્દ્રિયઃ ।

યુક્ત ઇત્યુચ્યતે યોગી સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ ॥ ૮ ॥

જે જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી તૃપ્ત છે, જે જ્ઞ ચિત્તવાજો તથા જીતેન્દ્રિય છે, અને જેને માટીનું ઢેકું, પથ્થર તથા સોનું એ બધાં સમાન છે, તેવો મનુષ્ય યોગયુક્ત એટલે યોગમાં આશ્વ થયેલો કહેવાય છે. ૮

સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યવંધુષુ ।

સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ સમબુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥ ૯ ॥

સ્નેહી (જે ક્રિયા દ્વારા હિત કરે) મિત્ર (જે ઉપદેશ દ્વારા હિત આપે) શત્રુ, તટસ્થ, અપક્ષપાતી, દ્વેષી, સંબંધી,

સાધુ તથા પાપી, એ સર્વ પ્રકારના મનુષ્યો વિષે જેની શુદ્ધિ સમાન છે, તેવો પુરૂષ શ્રેષ્ઠ. ૯

યોગી યુંજીત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

એકાંત સ્થળમાં, એકલા રહીને, ચિત્ત અને મનને વશ રાખીને, આશા તથા લોભ રહિત થઈને, યોગી પુરૂષે નિરંતર યોગમાં મગ્ન રહેવું. ૧૦

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

પવિત્ર સ્થાનમાં, બહુ ઉંચા નહીં તેમ બહુ નીચા પણ નહીં એવા, દહાડા, મૃગચર્મ અને વસ્ત્રના ક્રમથી ઉતર અધર પાથરેલા પોતાના નિશ્ચળ આસન પર બેસીને, મનને એકાગ્ર કરીને, ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને રોકીને, તથા આસનપર સ્થિર થઈને, તેણે અંતઃકરણની વિશુદ્ધિને માટે યોગાભ્યાસ કરવો. ૧૧-૧૨

સમં કાયાશિરોગ્રીવં ધારયન્નચલં સ્થિરઃ ।

સંપ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્રં સ્વં દિશશ્ચાનવલોકયન્ ॥૧૩॥

પ્રશાંતાત્મા વિગતભીર્બ્રહ્મચારિવ્રતે સ્થિતઃ ।

મનઃ સંયમ્ય મચ્ચિત્તો યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥૧૪॥

શરીર, માથું અને ડોકને સીધાં તથા દઢ રાખીને, સ્થિર થઈને, પોતાની નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર દૃષ્ટિને સ્થિર કરીને, તથા આસપાસ ન જોતાં પ્રશાંત ચિત્તવાળા, નિર્ભય અને બ્રહ્મચર્યવ્રતમાં દઢ એવા મનુષ્યે મનને રોકીને, મહારામાં ચિત્ત અર્પણ કરીને તથા યોગયુક્ત થઈને મહારા પરાયણ થઈને જોસવું. ૧૩-૧૪

યુંજન્નેવં સદાત્માનં યોગી વિગતમાનસઃ ।

શાંતિં નિર્વાણપરમાં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ ॥ ૧૫ ॥

એવી રીતે મનને નિરંતર અભ્યાસમાં જોડનારો અને ચિત્તને વશ રાખનારો યોગી મહારા વિષે રહેલી પરમ નિર્વાણરૂપ શાન્તિને પામેછે. ૧૫

નાત્યશ્નતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાંતમનશ્નતઃ ।

ન ચાતિસ્વપ્નશીલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥ ૧૬ ॥

પણ હે અન્તુન ! અતિ આહાર કરનારને માટે, તેમ કેવળ આહાર ન કરનારને માટે, કે અતિ નિદ્રા કરનારને માટે કે કેવળ જાગૃત રહેનાર મનુષ્યને માટે યોગાભ્યાસ છેજ નહીં. ૧૬

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।

યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃખહા ॥ ૧૭ ॥

જે મનુષ્ય આહાર વિહારમાં નિયમિત છે, કર્મ કરવામાં નિયમિત છે તથા ઉંઘવામાં અને જાગવામાં નિયમિત છે, તેનેજ યોગ, દુઃખ હણનારો થાય છે. ૧૭

યદા વિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેવાવતિષ્ઠતે ।

નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો યુક્ત ઇત્યુચ્યતે તદા ॥ ૧૮

જ્યારે સારી રીતે વશ થયેલું ચિત્ત પ્રભુને વિષેજ સ્થિર થાય છે, અને સર્વ પ્રકારની કામનાઓથી રહિત થાય છે, ત્યારે તે યોગારૂઢ કહેવાય છે. ૧૮

૧—જે જે લાગ અન્ન અને એક લાગ જલ થી પેટને ભરીને ચોથો લાગ ખાલી રાખે છે તે નિયમિત હાર મનુષ્ય કહેવાય છે. અને અને જે ઋતુ (શિવાય સ્ત્રી સંભોગ કરના નથી તે નિયમિત વિહાર કહેવાય છે અને જે માણસ નૌવાગ્યા પછી ઉંઘીને રાત્રિના ત્રણ વાગ્યા પછી જાગે છે તે માણસ ‘યુક્તસ્વપ્નાવબોધ’ કહેવાય છે. તેની શુદ્ધિ ઠેકાણે રહી શકે છે.

યથા દીપો નિવાતસ્થો નેંગતે સોપમા સ્મૃતા ।

યોગિનો યતચિત્તસ્ય યુંજતો યોગમાત્મનઃ ॥૧૯॥

યોગારૂઢ મનુષ્યના આવી રીતે વશ થયેલા ચિત્તને પવન-
વિનાના સ્થાનમાંના નિશ્ચળ દીવાની ઉપમા અપાયછે.
(અર્થાત્ સ્થિર દીવાની જ્યોતિની પેઠે એવા યોગીનું ચિત્ત
સ્થિર રહે છે.) ૧૯

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।

યત્ર ચૈવાત્મનાત્માનં પश्यન્નાત્મનિ તુષ્યતિ ॥૨૦॥

સુખમાત્યંતિકં યત્તદ્બુદ્ધિગ્રાહ્યમતીંદ્રિયમ્ ।

વેત્તિ યત્ર ન ચૈવાયં સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥૨૧॥

યં લब्ધ્વા ચાપરં લાભં મન્યતે નાધિકં તતઃ ।

યસ્મિંસ્થિતો ન દુઃસ્થેન ગુરુણાપિ વિચાલ્યતે ॥૨૨॥

તં વિદ્યાદુઃસ્વસંયોગવિયોગં યોગસંજ્ઞિતમ્ ।

સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો યોગોઽનિર્વિણ્ણચેતસા ॥૨૩॥

એ પ્રમાણે યોગનું સેવન કરનાર યોગીનું એકાગ્ર થયેલું
ચિત્ત, આત્મા વડે આત્માને જોઈને આત્મામાંજ સંતોષ
પામે છે; તથા ઇન્દ્રિયો વડે ભોગરી શકાય નહીં પણ માત્ર
બુદ્ધિવડેજ અનુભવી શકાય એવું સર્વોત્તમ સુખ તે અવ-

સ્થામાં તે અનુભવેછે; અને તે અવસ્થામાં સ્થિર થયેલો યોગી ચૈતન્ય તત્ત્વમાંથી કદી પણ ચલાયમાન થતો નથી; તેમજ તે અવસ્થાને પામીને તે બીજા કોઈ પણ લાભને અધિક માનતો નથી, અને તે અવસ્થામાં સ્થિર થયા પછી મહા દુઃખ આવી પડે તોપણ તેથી તે ડગતો નથી. આ પ્રમાણે દુઃખના સંયોગોમાં પણ દુઃખનું ભાન ન થાય એવી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવી તેનું નામ “યોગ” જાણવું. આ યોગ મનમાં કંટાળો લાવ્યા વિના નિશ્ચયપૂર્વક સાધવો. ૨૦-૨૧-૨૨-૨૩.

સંકલ્પપ્રભવાન્કામાંસ્ત્યક્ત્વા સર્વાનશેષતઃ ।

મનસૈવેન્દ્રિયગ્રામં વિનિયમ્ય સમંતતઃ ॥ ૨૪ ॥

शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिंतयेत् ॥ ૨૫.

એવા યોગી ઇન્દ્રિયાવાળાએ સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થતી સર્વ કામનાઓને સંપૂર્ણ રીતે તજીને, તથા મનવડે સર્વ ઇન્દ્રિયોને સર્વ રીતે નિયમિત કરીને, ધૈર્યવાલી બુદ્ધિથી તેણે ધીમે ધીમે વિષયો ઉપરથી મનને ખેંચી લઈ, તે મનને આત્માને વિષે સ્થિર કરીને બીજા કોઈ પણ વસ્તુનો વિચાર કરવો નહીં ૨૪-૨૫

યતો યતો નિશ્ચરતિ મનશ્ચંચલમસ્થિરમ્ ।

તતસ્તતો નિયમ્યૈતદાત્મન્યેવ વશં નયેત્ ॥ ૨૬ ॥

અંચળ તથા અસ્થિર સ્વભાવવાળું મન જ્યારે જ્યારે ચલાયમાન થાય ત્યારે ત્યારે તેને પાછું ખેંચી લઇ આત્માના ચિંતનમાંજ તેને જોડી દેવું. ૨૬

પ્રશાંતમનસં હ્યેનં યોગિનં સુખમુત્તમઃ ।

ઉપૈતિ શાંતરજ્જહં બ્રહ્મભૂતમકલ્મષઃ ॥ ૨૭ ॥

એવી રીતે અત્યંત શાંત મનવાળા, જેનો રજેગુણ શાન્ત થયો છે એવા અને બ્રહ્મરૂપ થયેલા પાપરહિત યોગીને ઉત્તમ સુખ મળેછે. ૨૭

યુંજન્નેવં સદાત્માનં યોગી વિગતકલ્મષઃ ।

સુખેન બ્રહ્મસંસ્પર્શમત્યંતં સુખમશ્રુતે ॥ ૨૮ ॥

એ પ્રમાણે સદા ચિત્તને આત્મામાં જોડ્યા કરતો પાપ રહિત યોગી બ્રહ્મના સ્પર્શથી થતા અત્યંત સુખને સહેજમાં અનુભવેછે. ૨૮

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મદિ ।

ઈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥ ૨૯ ॥

એવો યોગ્યુક્ત અને સર્વમાં સમદષ્ટિવાળો યોગી સર્વ પ્રાણી અને પદાર્થોમાં પોતાના પ્રભુને અને પોતાના પ્રભુમાં સર્વ પ્રાણી અને પદાર્થોને રહેલાં જુએછે. ૨૯

યો માં પश्यति सर्वत्र सर्वं च ममि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ૩૦ ॥

જે પુરુષ મ્હને સર્વ સ્થળે રહેલો જુએછે અને સર્વને મ્હારામાં રહેલાં જુએછે, તેનાથી હું દૂર નથી. અને તે મ્હારાથી દૂર નથી. ૩૦

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ૩૧ ॥

જે મનુષ્ય એકતાનો આશ્રય કરીને સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલા એવા મ્હનેજ ભજેછે, તે યોગી ગમે તે પ્રકારે જીવન ગાળતો હોય તોપણ તે મ્હારામાંજ રહેછે. ૩૧

आत्मौफम्येन सर्वत्र समं पश्यति योर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ૩૨ ॥

હે અર્જુન ! સુખને અથવા દુઃખને જે સર્વત્ર પોતાની સરખાઈ થી સમાન દેખેછે તેને મેં પરમ યોગી માનેલોછે. ૩૨

અર્જુન ઉવાચ ॥ અર્જુન ઓલ્યા:—

યોગ્યં યોગસ્ત્વચ્ચા પ્રોક્તઃ સામ્યેન મધુમૃદન ।

તસ્યાહં ન પશ્યામિ ચંચલત્વાત્સ્થિતિં સ્થિરાં ॥૩૩

હે મધુસૂદન ! સુખદુઃખમાં સમાન ભાવ અનુભવવારૂપ આ જે યોગ ત્હમે કહ્યો, તે યેજ્ઞની લાંબો વખત ટકી રહે એવી સ્થિરતા, મનના ચંચળપણાને લીધે હું જોતો નથી. ૩૩

ચંચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ પ્રમાથિ બલવદ્દૃઢમ્ ।

તસ્યાહં નિગ્રહં મન્યે વાયોરિવ સુદુષ્કરઃ ॥ ૩૪ ॥

કેમકે હે કૃષ્ણ ! મન ખરેખર ચંચળ, ઇંદ્રિયોને વિન્હળ કરનાર, બળવાન તથા દૃઢ છે. અને તેને વશ કરવું તે વાયુને વશ કરવા જેટલું કઠણું હું માનું છું. ૩૪

શ્રીભગવાન ઉવાચ । શ્રીભગવાન ઓલ્યા:—

અસંશયં મહાબાહો મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ।

અભ્યાસેન તુ કૌંતેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥ ૩૫ ॥

હે મહાબાહુ ! ખરેખર મન ચંચળ છે, તેને વશ કરવું ઘણુંજ કઠણું છે. પરંતુ હે કૌંતેય ! અભ્યાસથી અને વૈરાગ્યથી તેને વશ કરી શકાય છે. ૩૫

અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પ્રાપ્તિરિતિ મે મતિઃ ।

વશ્યાત્મના તુ યતતા શક્યોઽવાપ્તુમુપાયતઃ ॥૩૬॥

હું માનું છું કે જેનું મન વશ નથી તેને યોગ પ્રાપ્ત થવો અહુ કડણ છે; પણ જેનું મન વશ છે એવા પ્રયત્ન કરનાર મનુષ્યને યોગ્ય ઉપાયથી યોગ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ૩૬

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન યોગ્યાઃ—

અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાચ્છેત્તત્પ્રાપ્તઃ ।

અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિં કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ ॥૩૭॥

હે કૃષ્ણ ! જે જીતેન્દ્રિય નથી તથા જે પુરૂષનું મન યોગ-માંથી ચળિત થયેલું છે જતાં પણ જે શ્રદ્ધાવાળો છે, તેનો યોગ પૂર્ણ ન થાય તો તેની શી ગતિ થાય છે ! ૩૭

કચ્ચિન્નોભયવિભ્રષ્ટશ્ચિન્નાશ્રમિવ નશ્યતિ ।

અપ્રતિષ્ઠો મહાત્માહો વિમૂઢો બ્રહ્મણઃ પથિ ॥ ૩૮ ॥

હે મહાત્માહુ ! બ્રહ્મના માર્ગમાં મૂઢ અને અસ્થિર મનવાળો તે પુરૂષ, જે ઉ માર્ગમાંથી ભ્રષ્ટ થઈને છુટા પડેલા વાદળાની પેઠે નાશ તો નથી પામતો ! ૩૮

एतन्मे संशयं कृष्ण छेतुर्महस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ૩૯ ॥

હે કૃષ્ણ ! મહારો આ સંશય સંપૂર્ણ રીતે દૂર કરવાને ત્હમેજ યોગ્યછો. કારણકે આ સંશયને દૂર કરનાર ત્હમારા વિના ખીજો કોઈ મળે તેમ નથી. ૩૯

શ્રીભગવાન ઉવાચા શ્રીભગવાન ષોડશાઃ—

પાર્થ નૈવેહ નામુત્ર વિનાશસ્તસ્ય વિદ્યતે ।

નહિ કલ્યાણકૃત્કશ્ચિદુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥૪૦॥

હે પાર્થ ! આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં પણ તેનો વિનાશ નથી; કેમકે હે તાત ! કલ્યાણ (શુભકર્મ) કરવાવાળો કોઈ પણ મનુષ્ય દુર્ગતિને પામતો નથી. ૪૦

ગ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાંલ્લોકાનુષિત્વા શાશ્વતીઃ સમાઃ

શુચીનાં શ્રીમતાં મેહે યોગબ્રષ્ટોઽભિજાયતે ॥ ૪૧ ॥

પણ યોગથી બ્રહ્મ થયેલો તે મનુષ્ય પુણ્યશાળીઓને પ્રાપ્ત થનારા સ્વર્ગાદિ લોકમાં જઈને, અને ત્યાં લાંબાં કાળ સુધી રહીને પછી પવિત્ર અને ધનવાન પુરૂષને ઘેર જન્મ લેછે. ૪૧

અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ ।

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

અથવા જ્ઞાની યોગીઓના કુળમાં પણ તે જન્મેછે. પણ આ લોકમાં આવો જન્મ ખરેખર ધણજ દુર્લભ છે. ૪૨

તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ।

યતતે ચ તત્તો ભૂયઃ સંસિદ્ધૌ કુરુનંદન ॥ ૪૩ ॥

એવા કુળમાં તે મનુષ્ય પૂર્વ દેહની બુદ્ધિનેા સંયોગ પામેછે. અને હે કુરુનંદન ! ફરીથી સંપૂર્ણતાને માટે તે પ્રયત્ન કરેછે. ૪૩

પૂર્વાભ્યાસેન તેનૈવ હિયતે હ્યવશોઽપિ સઃ ।

જિજ્ઞાસુરપિ યોગસ્ય શબ્દઃ ક્ષાતિવર્તતે ॥ ૪૪ ॥

તે યોગનેા જિજ્ઞાસુ, પૂર્વમા અભ્યાસના બળને લીધે પૂર્ણતા મેળવવા તરફ પરાણે ખેંચાયછે. અને પરિણામે શબ્દબ્રહ્મને તે ઓળંગી જાયછે. અર્થાત્-તે વેદશાસ્ત્રના પરોક્ષવાદના રહસ્યને સમજી જાયછે. ૪૪

પ્રયત્નાદ્યતમાનસ્તુ યોગી સંશુદ્ધકિલ્વિષઃ ।

અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૪૫ ॥

અને અંતથી પ્રયત્ન કરતો તે યોગી કે જેનાં પાપ ધોવાઈ ગયાં છે અને જેણે અનેક જન્મના અભ્યાસ વડે સંપૂર્ણતા મેળવીછે તે ત્યાર પછી મોક્ષને પામેછે. ૪૫

તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી

જ્ઞાનિભ્યોઽપિ મતોઽધિકઃ ।

કર્મિભ્યશ્ચાધિકો યોગી

તસ્માદ્યોગી ભવાર્જુન ॥ ૪૬ ॥

તપસ્વીથી યોગી અધિક છે. જ્ઞાનીથી પણ યોગી અધિક મનાયેલો છે, તથા કર્મ કરનારાથી, પણ યોગી અધિક છે. માટે હે અર્જુન! તું યોગી થા ૪૬

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્રતેનાંતરાત્મના ।

શ્રદ્ધાવાન્મજતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ ॥ ૪૭ ॥

૧—ફેવલ કર્મયોગના નવીન પક્ષપાતી કેટલાએક આ શ્લોકમાં એમ કહેછેકે ‘ આ શ્લોકમાં લગવર્ત્તકિતને શ્રેષ્ઠ બતાવવાનું પ્રભુનું તાત્પર્ય નથી, કારણકે આરમાં અધ્યાયમાં પ્રભુ પોતેજ કહેશે કે ધ્યાનથી કર્મ ફલનો ત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે. ’ પરંતુ આ તેઓનું કહેવું તદ્દન ભુલ ભરેલું છે. ધ્યાન તો લકિતના આગલ ઘણું હલકુ છે, ધ્યાન તો લકિતનું પહેલું પગથિયું છે. માટે કર્માદિક થી લકિત શ્રેષ્ઠ છે એજ પ્રભુનો મત છે. કેટલાએક ગીતામાં કર્મ, લકિત, અને જ્ઞાન એમ સ્વતન્ત્ર નિઠાઓ કહી છે એમ કહે છે, પણ તે પણ તેઓની ભુલ છે, કારણકે આ શ્લોકમાં પ્રભુએ કર્મયોગી પ્રભૃતિ ઓથી પણ લકિતને ઉત્તમ ગણ્યો છે માટે ગીતામાં તો એક લકિત નિઠાનુંજ પ્રતિપાદન છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

સર્વ યોગીઓમાં પણ જે યોગી શ્રદ્ધાવાન (આચાર્યના ઉપદેશમાં આસ્થાવાલો) થઇને, મહારામાજ મન રાખીને, મ્હને ભજેછે તેને મેં ઉત્તમ યોગી માનેલો છે. ૪૭

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जनसंवादे ध्यानयोगोनाम

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

આવી રીતે પ્રભુએ ગાયેલા ઉપનિષદોમાં ઇશ્વર વિદ્યાના કર્મયોગ
શાસ્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદમાં ધ્યાનયોગ
નામનો ૬ ઠા અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો છે.

અધ્યાય ૭ મો. જ્ઞાનયોગ.

—... —

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

અધ્યાસક્તમનાઃ પાર્થ યોગં યુંજન્મદાશ્રયઃ ।

અસંશયં સમગ્રં માં યથા જ્ઞાસ્યસિ તચ્છ્રુણુ ॥ ૧ ॥

હે પાર્થ ! મહારામાં મન આસક્ત કરીને અને મહારે આશ્રયે રહીને, યોગ કરવાથી તું મહને સંશય વિના સર્વ રીતે કેવી પ્રકારે જાણીશ તે સાંભળ. ૧

જ્ઞાનં તેઽહં સૈવિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યશેષતઃ ।

યજ્ઞાત્વા નેહ ભૂયોઽન્યજ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે ૨

૧—સ્વરૂપની સમજણ । ૨—વિજ્ઞાન સંહિત—અર્થાત્ પ્રત્યક્ષમાં જે પૃથિવી આદિ પદાર્થો જોવામાં આવે છે તેના સ્વરૂપની સમજણની સાથે આ રહોકમાં પ્રભુ એવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે હું અર્જુન જે જાણ્યા બાદ તને આ જગતમાં કંઈ પણ જાણવા લાયક બાબત ન રહી જાય, તેવું જ્ઞાન હું તને આપું છું, તેથી એમ માલુમ પડે છે કે આગલીના અધ્યાયોમાં અને વિશેષ કરીને આ અધ્યાયમાં પ્રભુ પોતાના સ્વરૂપનું જ વર્ણન કરશે. કારણકે પ્રભુના સ્વરૂપમાં સમગ્ર જગતના પદાર્થો આવી જાય છે. અને તે વાત ૧૧ મા અધ્યાયમાં વિશ્વરૂપ દર્શન કરાવતી વખતે સ્પષ્ટ થશે. પ્રભુનાં સ્વરૂપ અનન્ત છે તેમાં હાર અને અહાર આ બંને પણ પ્રભુનાં સ્વરૂપ છે. જેનું રૂપાન્તર થતું રહેતું હોય તેને હાર કહે છે.

હું ત્હને આ વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાન સંપૂર્ણ રીતે કહીશ, જે જાણવાથી તને આ સંસારમાં બીજું કંઈ જાણવાનું બાકી રહેશે નહીં. ૨

મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિદ્વતતિ સિદ્ધયે ।

યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ ૩

અને જે કોઈ વખતે પણ બદલાય નહીં અને એકજ રૂપમાં રહે તેને અક્ષર કહે છે. આ બન્ને પ્રભુની પ્રકૃતિ (સ્વરૂપ) છે. છાન્દોગ્યોપનિષત્માં અને મુણ્ડકોપનિષત્માં ‘કશ્ચિન્મનુ ભગવો વિજ્ઞાતે સર્વમિદં વિજ્ઞાતં ભવતિ’ (૧-૧-૩.) હે પ્રભો કેને જાણવા થી આ બધું જાણી શકાય છે’ આવી રીતે પ્રશ્ન કરીને તેના ઉત્તરમાં બ્રહ્મના (પ્રભુના) સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જે પ્રકૃતિ હમેશાં બદલાતી રહે અને ચેતનવિના કાર્ય ન કરી શકે તે હલકા દરબની છે એટલે કે તે અપરા પ્રકૃતિ કહેવાય છે અને જે કોઈ વખતે પણ બદલાય નહીં, અને સ્થિર પ્રકૃતિનું ધારણ કરે તે પરા પ્રકૃતિ કહેવાય છે. તે બધું આગલના શ્લોકોમાં સ્પષ્ટ થશે. વિરૂદ્ધ દેખાતા ધર્મોનો એક આશ્રય પ્રભુ પોતે છે માટે કોઈ જાતનો પ્રશ્ન થતો નથી.

૧—આ શ્લોકનો અન્વય કરવામાં ઘણા ટીકા કરતાઓ ને ગડબડ કરવી પડી છે. કારણકે સિદ્ધાનાં પદનું યતતાં વિશેષણ આવ્યું છે પણ યત્ન કરનારાઓને સિદ્ધ કહી શકાયજ નહીં. માટે આનો અન્વય આવી રીતે કરવો ‘મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિત્સિદ્ધયે તત્ત્વતઃ । યતતામપિ કશ્ચિત્તત્ત્વતઃ વેત્તિ (આત્માનામિત્યર્થઃ) । સિદ્ધાનાં જ્ઞાનાનામપિ કશ્ચિન્માં તત્ત્વતઃ વેત્તિ । આનો અર્થતો લખ્યો છે,

હજારો મનુષ્યોમાંથી કોઈકજ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરેછે, અને પ્રયત્ન કરતા મનુષ્યોમાં થી પણ કોઈકજ આત્માને ખરીરીતે જાણેછે. અને આત્મજ્ઞાની પુરૂષોમાં થી પણ કોઈકજ મ્હને ખરેખરી રીતે જાણેછે. ૩

મિરાણાન્નલો વાયુઃ સ્વં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ।

અહંકાર ઇતીયં મે મિત્ત્વા પ્રકૃત્તેષ્ટધા ॥ ૪ ॥

અપરેયમિતસ્ત્વન્યાં પ્રકૃતિં વિદ્ધિ મે પરામ્ ।

જીવંભૂતાં મહાબાહો યયેદં ધાર્યતે જગત્ ॥ ૫ ॥

ભૂમિ, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન અને બુદ્ધિ તથા અહંકાર; એ મહારી આઠ પ્રકારની જુદી જુદી પ્રકૃતિ છે. ૪

આતો “ અપરા ” એટલે નીચા પ્રકારની પ્રકૃતિ કહી. હવે એનાથી ઉંચા પ્રકારની મહારી “ પરા ” પ્રકૃતિ કે જે જીવ રૂપે છે અને જેનાથી હે મહાબાહુ ! આ જગત્ ટકી રહેછે તેને તું જાણ. ૫

૧-જીવ પ્રભુનો શુદ્ધ ચેતન અંશછે, તે વાત આગલ ‘ મમૈવાંશો ’ શ્લોકમાં પ્રભુ સ્વયં કહેશે. પણ લગદિચ્છાથી પ્રાણાધ્યાસ (હું પ્રાણના આધારે જીવું છું એમ અવળી સમજ) થવાથી જીવ કહેવાયછે, માટેજ અહીં ‘ વ્યર્થ ’ છે.

પ્રજાપતીદિ ભૂતાનિ સર્વાણોત્પધારય ।

અહં કૃત્સ્નસ્ય જ્ઞાતઃ પ્રભવઃ પ્રલયસ્તથા ॥ ૬ ॥

પ્રાણીમાત્રનું ઉત્પત્તિ સ્થાન આ બે પ્રકૃતિજ છે; આવી રીતે આખા જગતની ઉત્પત્તિ તથા લયનું સ્થાન હું છું, એમ બાણ. ૬

મત્તઃ પરંતરં નાન્યર્તિં ત્વિત્તિ ધનંજય ।

મયિ સર્વમિદં પ્રોતં સૂત્રે મણિર્મળા ઇવ ॥ ૭ ॥

હે ધનંજય ! મહારાથી શ્રેષ્ઠ બીજું કંઈ નથી; દોરામાં મોતીની પેઠે મહારામાં આ બધું (જગત) પરોવાયેલું છે. ૭

રસોઽહમપ્સુ કૌતેય પ્રમાસ્મિ શશિસૂર્યયોઃ ।

પ્રણવઃ સર્વવેદેષુ શબ્દઃ સ્વે પૌરુષં નૃષુ ॥ ૮ ॥

હે કૌતેય ! જળમાં રસ હું છું, ચંદ્ર અને સૂર્યમાં પ્રકાશ હું, સર્વ વેદમાં પ્રણવ (ઓંકાર) હું, આકાશમાં શબ્દ હું અને મનુષ્યમાં પુરુષત્વ હું. ૮

પુણ્યો ગંધઃ પૃથિવ્યાં ચ તેજશ્ચાસ્મિ વિભાવસૌ ।

જીવનં સર્વભૂતેષુ તપશ્ચાસ્મિ તપસ્વિષુ ॥ ૯ ॥

૧—શ્રેષ્ઠતમ । ૨—મણિરૂપ જગતને પણ બ્રહ્મરૂપ બાણુ કારણ તેનું મુળ બન્ને શક્તિઓને પ્રભુએ સ્વરૂપમાં જ ગણી છે.

વળી પૃથ્વીમાં પવિત્ર ગંધ હું છું, અગ્નિમાં તેજ હું છું,
પ્રાણીમાત્રમાં જીવન હું છું, અને તપસ્વીઓનું તપ હું છું ૯
'बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।

बुद्धिर्बुद्धिस्तत्तामसेन तेजस्तेजस्विनामहम् १०

હે પાર્થ ! મહને પ્રાણી માત્રનું સનાતન બીજ જાણ; વળી
બુદ્ધિમાનોની હું બુદ્ધિ છું, અને તેજસ્વીઓનું તેજ છું ૧૦

बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम् ।

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

બળવાનોનું તૃણા અને રાગ રહિત બળ હું છું. તથા હે
ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ ! પ્રાણી માત્રમાં ધર્મથી વિરુદ્ધ નહીં એવી
ધૃત્તિ તે હું છું. ૧૧

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्ताः साश्च ये ।

मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि १२

જે કાંઈ બીજા પણ સાત્ત્વિક, રાજસિક અને તામસિક
સ્વભાવવાળા છે તે સર્વ મહારાથીજ ઉપજેલા છે એમ જાણ.
વળી હું તેમનામાં સમાઈ જઈં તેટલો નથી, પણ તે સર્વ
પદાર્થો મહારામાં સમાઈ રહેલા છે. ૧૨

૧—બીજ શબ્દથી પ્રભુ એમ જણાવેછે કે સર્વ જગતનું ઉપાદાન
કારણ અને નિમિત્ત કારણ બન્ને હું જ છું.

ત્રિમિર્ગુણમયૈર્માવૈરેભિઃ સર્વમિદં જગત્ ।

મોહિતં નામિજાનાતિ મામેભ્યઃ પરમવ્યયમ્ ૧૨

આ આપું જગત્ એ ત્રણ ગુણવાળા સ્વભાવમાં મોહ પામેલું હોવાથી, હું કે જે એ ગુણોથી શ્રેષ્ઠ છું અને નાશ રહિત છું તેને જાણતું નથી. ૧૩

દૈવી હ્યેષા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા ।

મામેવ યે પ્રપદ્યંતે માયામેતાં તરંતિ તે ॥ ૧૪ ॥

૧—કેટલાક અવિદ્યા (અજ્ઞાન) નો વિદ્યા (જ્ઞાન) વડે નાશ થવાથી મોક્ષ માને છે. જો કે તે વાત ઠીક છે તો પણ તે મોક્ષ આત્યન્તિક નથી થતો, એટલેકે સદાને માટે રહેનારી વિદ્યા અને અવિદ્યાઆ બન્ને પ્રભુની કારણરૂપ માયાનું કાર્ય (માયાથી પ્રકટ થઈ) છે, માટે અવિદ્યાના નાશ થયા બાદ પણ વિદ્યાના રહેવાથી એક ભાગથી તો માયા રહીજ. તો પછી જેમ સ્વપ્નને જગત્ દબાવે તો કોઈ વખતે જગત્ સ્વપ્નને દબાવી દે છે તેમજ વખતે વિદ્યાને અવિદ્યા પણ દબાવી નાખે એમ સંભવ રહે છે. માટેજ માર્કણ્ડેય પુરાણમાં કહ્યું છે કે ‘ જ્ઞાનિનામપિ ચેતાંસિ દેવી ભગવતી હિ સા । બલાદાકૃષ્ય મોહાય મહામાયા પ્રયચ્છતિ ॥ ’ ‘ પ્રભુની માયા જ્ઞાનિઓનાં પણ મનને બલાત્કારે ખેંચીને આજ્ઞાનમાં નાખી દે છે. ’ તેથી આત્મજ્ઞાનથી એકદમ મોક્ષ મલવો કઠણ છે કિન્તુ જે પુરૂષો પ્રભુને શરણ જાય છે એટલે પ્રભુની લકિત કરે, તો તે લકિતથી વિદ્યા અને અવિદ્યાનું મુલ એવી માયાને તરી જાય છે.

મહારી આ ત્રણ ગુણોવાળી અને મહારે અધીન રહનારી માયાને તરી જવી કઠણ છે; જેઓ મહારે શરણે આવેછે તેઓ આ માયાને તરી શકેછે. એટલેક મોક્ષને પામેછે. ૧૪

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।

माययापहतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ ૧૫

૧—જેવીરીતે આગલના ૧૧ માં શ્લોકમાં લક્ષ્મીના ચાર ભેદ બતાવ્યાછે તેમ આ શ્લોકમાં અલક્ષ્મી (નહીં લજ્જનારા) ના પણ ચાર ભેદ બતાવ્યાછે. એટલે કે પ્રભુનું લજ્જન ન કરનારા અલક્ષ્મી પણ ચાર પ્રકારનાછે. ૧ મુઠ્ઠ, (અજ્ઞાનિઓ) ૨ નરાધમ, ૩ માયાવડે ચોરાઈ ગયેલા જ્ઞાનવાલા, અને આસુરભાવને પ્રાપ્ત થયેલા. આ ચારમાં જે બહિર્ભુજ અને પ્રભુથી દ્વેષ કરનારાછે, એમ જાણવું. અને તે એક એકથી ઉત્તરોત્તર વધારેને વધારે પાપ કરનારાઓછે. જેઓની જીભમાં કોઈ દોષ થઈ ગયો હોય એવા સાકર ખાનારાઓ અહીં દૃષ્ટાન્ત તરીકે આપી શકાયછે. કેટલાક બગડેલી જીભવાલાઓ જેમ સાકરના સ્વાદને ગ્રહણ કરી શક્તા નથી કે સાકર કેવીછે, પણ બધા માણસોના ભયથી અથવા સંકેતથી તેના અનાદર કરતા નથી, તેમ શાસ્ત્રમાં પ્રભુનું મહાત્મ્ય સારી રીતે કહેલુંછે તેમ છતાં નિર્જુદ્ધિ હોવાથી અને દેહેન્દ્રિય વ્યવહારોમાં ફસાયેલા હોવાથી પ્રભુનું ગ્રહણ કરી શક્તા નથી પણ અનાદર પણ કરતા નથી તે મુઠ્ઠ કહેવાયછે. અને જેવી રીતે કેટલાક જીભા દોષવાલાં સાકરના સ્વાદનું ગ્રહણ કરતા નથી અને તેના અનાદર પણ કરેછે, તેવીરીતેજ જે પુરેયો શાસ્ત્રમાં કહેલા પ્રભુના તત્વને સાંભળવા અને જાણવા લાયક બુદ્ધિ ધરાવતા હોય તો પણ

ચાર પ્રકારના પાપ કરનારા, મૂઢ, નીચ તથા જેઓનું જ્ઞાન માયાને લીધે ચોરાઈ ગયેલું છે, અને જેઓ આસુરી સ્વભાવવાળા છે તેઓ મૂઢને ભજતા નથી. ૧૫

પાપ વશ થઈને તેમાં અવિશ્વાસ રાખીને પ્રભુનું શરણ લેવાં આહતા નથી તે નરાધમ કહેવાય છે. અને જેવીરીતે કેટલાક સાકરના માધુર્યને ઘ્રહણ કરતા હોય તે પણ ખટાસ તીખાસ વગેરે વિરેદ્ધ રસોમાં આસક્ત હોવાથી તે માધુર્યનો દ્વેષ કરે તેવીરીતેજ સારી પેઠે શાસ્ત્રમાં ખતાવેલા પ્રભુના મહાત્મ્યમાં અને પ્રભુના અલૌકિક ગુણોમાં પોતાની બુદ્ધિથી અસંભાવના વિરેદ્ધ ભાવનાઓ કરી કરીને, અને તે પ્રભુના મહાત્મ્ય આદિ અલૌકિક ગુણોથી વિપરીત યુક્તિઓથી જેનું જ્ઞાન હણાઈ જતું હોય તેથી દ્વેષ કરે તે ચોરાઈગયેલ જ્ઞાનવાલા છે. અને જેમ સાકરના માધુર્યને તીખું ઘ્રહણ કરે અને વલી માધુર્યથી દ્વેષ પણ કરે તેમ જે ચોચા અલકત શાસ્ત્ર અને પ્રત્યક્ષથી રપષ્ટ દેખાતા પ્રભુના મહાત્મ્ય અને ગુણ સમુહને ઘ્રહણજ ન કરતા હોય અને પ્રભુથી તથા પ્રભુના ભક્તોથી દ્વેષ કરે તે આસુરભાવ વાલા કહેવાય છે. આસુર-જીવો પણ બે પ્રકારના છે, અજ્ઞ અને દુર્જ જેનું જ્ઞાન મુળથી કુષ્ટ છે અને જેનું વર્ણન પ્રભુએ ‘પ્રટ્યક્ષિંચ’ ‘તાનંદ્રં’ આદિ શ્લોકોથી કર્યું છે તે ‘દુર્જ’ આસુર છે. અને જે તેવાઓના કુલમાં જન્મ લેવાંથી તેઓના સંગથી અથવા કાઈ રીતે પણ તેવાઓનો સંગ થવાથી આસુર જેવા થઈ ગયા હોય તે ‘અજ્ઞ’ આસુર કહેવાય છે. આસુરોના સંગથી આસુર જેવા અજ્ઞોનો ઉદ્ધાર, કાં તો સત્સંગાદિથી ભક્ત માર્ગમાં પ્રવેશ થઈને થાય છે અને કાં તો પ્રમેય બલથી થાય છે. જેઓનો ઉદ્ધાર

ચતુર્વિધા ભજંતે માં જનાઃ સ્ફુટિનાર્જુન ।

આર્તો હેઘ્નાહુર્ધ્વાર્થી જ્ઞાની ચ ભરતર્ષભ ૧૬

હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! જે સારાં આચરણવાળા મનુષ્યો મહને ભજેછે તેના ચાર ભેદ છે; દુઃખી, મોક્ષની ઇચ્છાવાળો, સ્વાર્થી અને જ્ઞાની. ૧૬

તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકભક્તિર્વિશિષ્યતે ।

પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽત્યર્થમહં સ ચ મમપ્રિયઃ ૧૭

ઉદારાઃ સર્વ એવૈતે જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્ ।

આસ્થિતઃ સ હિ યુક્તાત્મા મામેવાનુત્તમાં ગતિમ્

તેઓમાં નિત્ય યુક્ત એવો જ્ઞાની જે મહનેજ ભજેછે તે ઉત્તમ છે; કેમકે ખીન્નઓ કરતાં જ્ઞાનીને હું ઘણોજ પ્રિય લાગું છું, અને જ્ઞાની મહને ઘણો પ્રિય લાગેછે. ૧૭

પ્રભુ પોતે અનુગ્રહથી કરેછે તેઓને લાગ્યવાન ગણેલાછે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે કે ‘મન્યેઽહુરાન્ભાગવતાંસ્કથધીસે સંરમ્ભમાર્ગાભિનિવિષ્ટચિત્તાન્’ । ક્રોધ આદિ માર્ગોદ્ધાર પણ જેઓનું મન ત્રિલોકનાથ પ્રભુમાં પરોવાયુંછે તે અસુરોને તો હું પ્રભુના ભક્ત ગણું છું’.

૧—અહીં જ્ઞાની શબ્દથી કેવલ જ્ઞાની ન લેવું કારણકે પહેલાં શ્લોકમાં જ્ઞાની ભક્તને ઉત્તમ ગણેલોછે, માટે જ્ઞાનીથી જ્ઞાની ભક્ત લેવો.

જો કે એ ચારે પ્રકારના મનુષ્યો ઉત્તમ છે તો પણ જ્ઞાની તો મહારો આત્માજ છે એમ હું માનું છું; કેમકે તે આત્મામાં એકતા પામેલો કોઈ, મહેનજ સર્વોત્તમ ગતિ રૂપ માનીને, મહારામાંજ રહેલો છે. ૧૮

बहुनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

જ્ઞાની પુરૂષ “ આ સર્વ વાસુદેવ રૂપ છે ” એમ જાણીને ધણા જન્મોને અંતે મહેન પામે છે. પણ એવો મહાત્મા બહુ દુર્લભ છે. ૧૯

कामैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।

तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥

વિવિધ ઇચ્છાઓથી જેઓનું જ્ઞાન નાશ પામ્યું છે એવા મનુષ્યો, પોતપોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર જુદા જુદા નિયમો પાળીને બીજા દેવોને કારણેનાય છે. ૨૦

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहः ॥ २१ ॥

એ પ્રમાણે જે જે ભક્ત, જે જે દેવની મૂર્તિની પૂજા કરવા
છએ તે તે દેવમાં તેની તેની શ્રદ્ધા હું ૬૬ કરું છું ૨૧

સ તથા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તસ્યારાધનમીહતે ।

લભતે ચ તતઃ કામાન્મયૈવ વિહિતાન્હિતાન્ ॥ ૨૨ ॥

એવી શ્રદ્ધાથી યુક્ત થયેલો તે મનુષ્ય તે દેવની આરાધના
કરેછે, અને તેની પાસેથી મેં નિર્માણ કરેલા લાભોને પામેછે.

અંતવત્તુ ફલં તેષાં તદ્ભવત્યલ્પમેધસામ્ ।

દેવાદ્દેવણો યાંતિ મદ્ભક્તા યાંતિ મામપિ ॥ ૨૩ ॥

એવા અલ્પ બુદ્ધિવાળાને જે લાભ મળેછે તે નાશવાન
હોયછે. કારણકે દેવોને પૂજનારા દેવોનેજ પામેછે, પણ
મહારા ભક્તો તો મહનેજ પામેછે. ૨૩

અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં મન્યંતે માંમબુદ્ધયઃ ।

પરં ભાવમજાનંતો મમાવ્યયમનુત્તમમ્ ॥ ૨૪ ॥

બુદ્ધિહીન લોકો મહારા અવિનાશી અને સર્વોત્તમ ભાવને
જાણતા ન હોવાથી, હું જે અવ્યક્ત (અદ્વૈતિક) છું તેને
દૈવિક માનેછે. ૨૪

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ ।

મૂઢોઽયં નામિજાનાતિ લોકો મામજમવ્યયમ્ । ૨૫ ॥

યોગ માયાથી ઢંકાયેલો હું સર્વને દેખાતો નથી. તેથી મોહ પામેલા આ કોકો જન્મરહિત અને વિકાર રહિત એવા મહને જાણતા નથી. ૨૫

वेदाहं समतीतानि नर्हिष्यान्नादे चार्जुन ।

भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥

હે અર્જુન ! હું ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળના સર્વ પ્રાણીઓને જાણું છું; પણ કોઈ મહને જાણતું નથી. ૨૬

इच्छाद्वेषसत्त्वेन द्वंद्वमोहेन भारत ॥

सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यांति परंतप ॥ २७ ॥

હે ભારત ! હે પરંતપ ! ઇચ્છા અને દ્વેષથી ઉત્પન્ન થતાં સુખ અને દુઃખનાં જોડકાંના મોહથી, આ જગતમાં સર્વ પ્રાણીઓ ભ્રમિત થાય છે. ૨૭

येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाः ।

ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजंते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

પણ જે પુણ્યશાળી માણસોના પાપનો અંત આવ્યો હોય છે, તેઓજ એ સુખ દુઃખરૂપી જોડકાંના મોહથી મુક્ત થઈને દૃઢ નિયમ પૂર્વક મહને ભજે છે. ૨૮

જરામરણમોક્ષાય મામાશ્રિત્ય યતંતિ યે ।

તે બ્રહ્મ તદ્વિદુઃકૃત્સ્તમધ્યાત્મં કર્મ ચાશ્ચિલમ્ ॥ ૨૯

અને એવાજ પુરૂષો કે જેઓ વૃદ્ધાવસ્થા તથા મરણથી છુટવા માટે મ્હારો આશ્રય લઈને મ્હને બળવા પ્રયત્ન કરેછે, તેઓ બ્રહ્મને, સમગ્ર અધ્યાત્મને અને સંપૂર્ણ કર્મને જાણેછે. ૨૯

સાધિભૂતાધિદૈવં માં સાધિયજ્ઞં ચ યે વિદુઃ ।

પ્રયાણકાલેઽપિ ચ માં તે વિદુર્યુક્તચેતસઃ ॥ ૩૦ ॥

જેઓ મ્હને અધિભૂત, અધિદૈવ અને અધિયજ્ઞ સહિત જાણેછે તેઓ યુક્ત ચિત્તવાળા થઈને અંતકાળે પણ મ્હને જાણેછે. ૩૦

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
जुनसंवादे संन्यासयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ૭ ॥

આવી રીતે પ્રભુએ ગાયેલા ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મવિદ્યાન્તર્ગત કર્મયોગ શાસ્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણાર્જુનના સંવાદમાં જ્ઞાનવિજ્ઞાન-યોગ નામનો સપ્તમ અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

૧—જે લોકો જીવનેજ આપું બ્રહ્મ માનેછે, તે લોકોને આ શ્લોક મનન કરવા જેવોછે,

અધ્યાય ૮ મો. અક્ષર બ્રહ્મયોગ.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન બોલ્યા:—

કિં તદ્વદ્ધ કિમધ્યાત્મં કિં કર્મ પુરુષોત્તમ ।

અધિભૂતં ચ કિં પ્રોક્તમધિદૈવં કિમુચ્યતે ॥ ૧ ॥

હે પુરુષોત્તમ ! તે બ્રહ્મ શું ? એ અધ્યાત્મ શું ? કર્મ શું ? વળી અધિભૂત કહ્યું તે શું ? અને અધિદૈવ શેને કહેછે ? ૧

અધિયજ્ઞઃ કથં કોઽત્ર દેહેઽસ્મિન્મધુસૂદન ।

પ્રયાણકાલે ચ કથં જ્ઞેયોઽસિ નિયતાત્મભિઃ ॥ ૨ ॥

હે મધુસૂદન ! આ દેહમાં અધિયજ્ઞ કોણુ છે અને કેવી રીતે છે ? તથા ચિત્તને નિયમમાં રાખનાર માણસ મૃત્યુ સમયે તમને કેવી રીતે જાણી શકે ? ૨

અક્ષરં બ્રહ્મ પરમં સ્વભાવોઽધ્યાત્મમુચ્યતે ।

ભૂતભાવોદ્ભવકરો વિસર્ગઃ કર્મસંજ્ઞિતઃ ॥ ૩ ॥

૧—પ્રભુનું ધામ ૩૫ અક્ષર, બ્રહ્મ છે. પ્રભુનું ધામ છે માટે તે પરમ કહેવાય છે. કોઈ કાલે પણ નાશને આદિ લઈ ને વિકારો તેમાં થતા નથી માટે તેને અક્ષર કહે છે. પ્રત્યેક પદાર્થમાં રહેલો પોતાનો

અધિભૂતં ક્ષરો ભાવઃ પુરુષશ્ચાધિદૈવતમ્ ।

અધિયજ્ઞોઽહમેવાત્ર દેહે દેહભૂતાં વર ॥ ૪ ॥

અદલાતા પદાર્થો અધિભૂત છે. જીવ અધિદૈવ કહેવાય છે. તે દેહધારિયોમાં શ્રેષ્ઠ આ દેહમાં સ્થિત હોય અધિયજ્ઞ શ્રૂ.૩-૪

અંતકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુક્ત્વા કલેવરમ્ ।

યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥૫॥

અંતકાળે પણ જે મનુષ્ય મહાર્જન સ્મરણ કરતો દેહ છોડીને જાય છે તે મહારા સ્વરૂપને પામે છે, એમાં સંશય નથી. ૫

સ્વભાવ અધ્યાત્મ કહેવાય છે. અને પ્રાણી માત્રની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિને કરનાર કર્મ કહેવાય છે. વેદના કથા પ્રમાણે અનેક પ્રકારના યજ્ઞો દ્વારા અગ્નિમાં કરેલો હોમ સૂર્યને પહોંચે છે, અને પછી આમાસા પ્રભૃતિમાં સૂર્યની કિરણો દ્વારા તેજ પદાર્થની આહુતિ થાય છે. એટલે સૂર્યજ મેઘો દ્વારા વર્ષા કરે છે. પાંચમી આહુતિ (વર્ષા) માં તે પદાર્થ ગર્ભરૂપ થઈને પ્રાણીરૂપે જન્મ પામે છે. પ્રાણીની ઉત્પત્તિ અને અન્નાદિ દ્વારા વૃદ્ધિ જેના થકી થાય છે તે કર્મ કહેવાય છે, ૩

જેનો હમેશાં ફેરફાર થયા કરે છે તે દેહાદિ જડ પદાર્થ અધિભૂત કહેવાય છે. દેહમાં વર્તમાન આત્મારૂપ જીવ અધિદૈવ છે. અને જેમ દેહમાં આત્મા છે તેમ આત્માના અંદર પરમાત્મા છે તે અધિયજ્ઞ છે, તે પ્રભુ પોતે અન્તર્યામી થઈને વિરાજે છે. કર્મ માત્રના ફલને આપનાર છે માટે અધિયજ્ઞ કહેવાય છે.

યં યં વાપિ સ્મરન્ભાવં ત્યજત્યંતે કલેવરમ્ ।
તં તમેવૈતિ કૌતેય સદા તદ્ભાવભાવિતઃ ॥ ૬ ॥

હે કુંતીપુત્ર ! જેનું જેનું સ્મરણ કરતો તે દેહ છોડીને
જાયછે, તે હમેશાં (જીવતાં પણ) તેવીજ ભાવનાવાળો
હોવાથી તેનેજ પામેછે. ૬

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુધ્ય ચ ।
મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્માનેવૈષ્યસ્યસંશયમ્ ॥ ૭ ॥

તેટલા માટે તું હમેશા મ્હારે સ્મરણ કર અને યુદ્ધ કર.
મ્હારામાં મન અને બુદ્ધિ અર્પણ કરવાથી ખાતર તું મ્હનેજ
પામીશ. ૭

ક્રમ મુકિતનું નિરૂપણ કરેછે.

અભ્યાસયોગયુક્તેન ચેતસા નાન્યગામિના ।
પરમં પુરુષં દિવ્યં યાતિ પાર્થાનુચિંતયન્ ॥ ૮ ॥

એવી રીતે હે પાર્થ ! જે યોગાભ્યાસમાં જોડાઈ રહેછે,
જેનું ચિત્ત ખીજે ક્યાંઈ જતું નથી અને જે નિરંતર મ્હારે
ધ્યાન કરેછે તે મનુષ્ય પરમ દિવ્ય પુરૂષને પામેછે. ૮

કર્ત્ત્વિ પુરાણમનુશાસિતારમણોરણાંયાંસમ-સ્મ-
રેદ્યઃ । સર્વસ્ય ધાતારમર્ચિત્યરૂપમાદિત્યવર્ણ
તમસઃ પરસ્તાત્ ॥ ૯ ॥

પ્રયાણકાલે મનસાચ્છલેન ભક્ત્યા યુક્તો યો-
ગબલેન ચૈવ । ધ્રુવોર્મધ્યે પ્રાણમાવેશ્ય સમ્યક્
સ તં પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥ ૧૦ ॥

સર્વજ્ઞ, અનાદિ, સર્વને નિયમમાં રાખનાર, સૂક્ષ્મથી
પણ સૂક્ષ્મ, સર્વના આધાર, વિચારમાં ન આવે એવા, સૂર્યના
જેવા પ્રકાશવાળા અને (અજ્ઞાનરૂપ) અંધકારથી પર
એવા પુરૂષનું જે મનુષ્ય સ્મરણ કરેછે; અને જે મરણ સમયે
અચ્ચળ મનથી લક્ષિતયુક્ત થઇને યોગના બળથી પ્રાણને
યથાર્થ રીતે બે ભ્રમરનાં મધ્યભાગમાં બેસેછે, તે મનુષ્ય
પરમ દિવ્ય પુરૂષને પામેછે. ૯-૧૦

અક્ષર સાયુજ્યનું નિરૂપણ

યદક્ષરં વેદવિદો વદંતિ વિશંતિ યદ્યતયો વી-
તરાગાઃ । યદિચ્છંતો બ્રહ્મચર્યં ચરંતિ તત્તે પદં
સંગ્રહેણ પ્રવક્ષ્યે ॥ ૧૧ ॥

વેદને જાણનારાઓ જોને અક્ષર (અવિનાશી) કહે છે, રાગ રહિત અને ચિત્તનો સંયમ કરનારા મનુષ્યો જોને પામેછે, અને જોને ઇચ્છનારા મનુષ્યો પ્રત્યયર્થ પાળેછે, તે પદ વિષે હું તહને ટુંકામાં કહીશ. ૧૧

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मूढ्ण्यर्थाधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् १२
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ ૧૩ ॥

સર્વ દ્વારોને (ઇન્દ્રિયોને) બંધ કરીને, મનને હૃદયમાં રોકીને, તથા પ્રાણને પોતાના મસ્તકમાં ધારણ કરીને યોગની ધારણામાં સ્થિર થયેલો, જે મનુષ્ય “ ઓમ ” એવો પ્રત્યય, એકાક્ષર મંત્ર જપતો મહાઈ સ્મરણ કરતો દેહને છોડી જાયછે તે ઉત્તમ ગતિને પામેછે. ૧૨-૧૩

આસ પ્રભુની પ્રાપ્તિ બતાવે છે.

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ ૧૪ ॥

બીજા કક્ષામાં આસક્તિ ન રાખનારો જે મનુષ્ય અખંડ મહાઈ સ્મરણ કરેછે એવા નિત્ય યુક્ત યોગીને હું પાર્થ! હું સુલભ છું. ૧૪

મામુપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃખાલયમશાશ્વતમ્ ।

નાપ્નુવંતિ મહાત્માનઃ સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ ॥૧૫॥

આવી પરમ સિદ્ધિને પામેલા મહાત્માઓ મ્હને પામ્યા પછી દુઃખથી ભરેલા અને અનિત્ય એવા પુનર્જન્મને પામતા નથી. ૧૫.

આબ્રહ્મભુવનાલ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ।

મામુપેત્ય તુ કૌતેય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥ ૧૬ ॥

હે અર્જુન ! અબ્રહ્માના લોકથી માંડીને સર્વ લોક ઉત્પત્તિ અને નાશને આધીન છે. હે કુંતીપુત્ર ! જે મ્હને પામે છે તેનો પુનર્જન્મ થતો નથી. ૧૬.

સંહસ્રયુગપર્યંતમહર્યદ્રહ્મણો વિદુઃ ।

રાત્રિં યુગસહસ્રાં તાં તેઽહોરાત્રવિદો જનાઃ ॥૧૭॥

બ્રહ્માનો દિવસ એક હજાર યુગ સુધી પહોંચે છે એમ જેઓ જાણે છે, તથા તેની રાત્રિ પણ એક હજાર યુગ સુધી પહોંચે છે એમ જેઓ જાણે છે તે મનુષ્યોજ દિવસ તથા રાત્રિને જાણનારા છે. ૧૭.

૧—દેવતા ઓ મેરૂપર્વત (ઉત્તરધ્રુવ) ઉપર રહે છે, માટે તેઓના દિવસ અને રાત્રિ ઉત્તરાયણ (૬ મહીના) અને દક્ષિણાયન (૬ મહીના) માન થી ગણેલા છે. અર્થાત્ આપણું એક વર્ષ, તે

અવ્યક્તાદ્વચક્તયઃ સર્વાઃ પ્રભવંત્યહરાગમે ।

રાત્ર્યાગમે પ્રલીયંતે તત્રૈવાવ્યક્તસંજ્ઞકે ॥ ૧૮ ॥

દિવસના આરંભમાં અવ્યક્ત (બ્રહ્મ) માંથી સર્વ વ્યક્તિઓ (ચરાચર પ્રાણીઓ) નીકળે છે, અને રાત્રિ પડે છે ત્યારે તે સર્વ એજ અવ્યક્તમાં મળી જાય છે. ૧૮.

ભૂતગ્રામઃ સ એવાયં ભૂત્વા ભૂત્વા પ્રલીયતે ।

રાત્ર્યાગમેઽવશઃ પાર્થ પ્રભવત્યહરાગમે ॥ ૧૯ ॥

દેવોનો અહોરાત્ર (એકરાત અને એક દિવસ). આપણા ૩૬૦ વર્ષ, તે દેવોના ૩૬૦ દિવસ કહેવાય. આવી રીતે ચાર યુગ અને પાંચ સંધિકાલ, એમ સક્રિયા વર્ષોની ગણના કરિયે તો દેવોના કાલમાન પ્રમાણે વાર હજાર વર્ષ થાય છે. અને આપણા કાલમાન પ્રમાણે ત્રેતાલીસ લાખ અને વીશ હજાર થાય છે. બાર હજાર વર્ષો મળીને દેવોનો એક યુગ થાય છે, તે આપણ મહાયુગ કહેવાય છે. દેવોના એકોત્તર યુગનો એક મન્વંતર કહેવાય છે. આવા ચૌદ મન્વંતરો છે. યુગોની પેઠે મન્વંતરોના પણ સંધિકાલ હોય છે. આવા પંદર સંધિકાલ છે. મન્વંતર અને સંધિકાલોને મેળવિયે તો દેવોનાં એક હજાર યુગ થાય છે. તેવા હજાર યુગ તે બ્રહ્માજીનો એક દિવસ કહેવાય છે. અને તેવીજ એક રાત્રિ હોય છે. તેવા બ્રહ્માના દિવસ અને રાત્રિને જાણનારોજ ખરો રાતદિવસ જાણનારો છે, એમ ગીતાના આ શ્લોકનું તાત્પર્ય છે.

આ પ્રમાણે હે પાર્થ ! આ ભૂત પ્રાણીનો સમુદાય વારં-
વાર પ્રકટ થઈને રાત્રિ આવેછે ત્યારે (બ્રહ્મમાં) મળી
જાયછે, અને પાછો દિવસ આવેછે ત્યારે પરાણે પ્રકટ
થાયછે. ૧૯.

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ ૨૦ ॥

વળી આ બ્રહ્મા આદિ જીવરૂપ અવ્યક્તથી ઉત્તમ એવું
ખીજું અનાદિ સત્તારૂપ અવ્યક્ત (અક્ષરબ્રહ્મ) છે, કે જેનો
સર્વ પ્રાણીઓનો નાશ થાય ત્યારે પણ નાશ થતો નથી. ૨૦

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तते तद्धाम परमं मम ॥ ૨૧ ॥

એજ અવ્યક્ત “ અક્ષર ” એટલે નાશ નહીં થાય તેવું
તે પરમ ગતિ કહેવાય છે. તેને પામીને કોઈ પાછું જન્મ-
મરણના ફેરામાં આવતું નથી, તેજ મ્હારું પરમ ધામ (ધર)
છે. ૨૧.

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

यस्यांतःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ ૨૨ ॥

હે પાત્ર ! પણ તે પરમ પુરૂષને માત્ર અનન્ય ભક્તિથીજ પામી શકાય છે; તેમાં આ સર્વ પ્રાણી રહેલાં છે અને તે સર્વ જંગમમાં વ્યાપી રહેલો છે. ૨૨.

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्ति चैव योगिनः ।

प्रयाता यांति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

જે કાળે મૃત્યુ પામેલા યોગીઓ (સત્કર્મ કરનારા) પાછા જન્મતા નથી, અને જે કાળે મૃત્યુ પામીને તેઓ પાછા જન્મે છે તે કાળ વિષે, હું ભરતર્ષભ ! હું તહને કહું છું. ૨૩

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्रः षण्मासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।

तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्यોगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥

૧—આ વાત, ભા. દશમ સ્કંધની મૃત્તિકાલક્ષણ લીલામાં ૨૫૪ કરેલી છે. ૨—આ વાત પણ બાલલીલા થી ૨૫૪ થાય છે. જુઓ (ભા. ૧૦-૧૧)

૩—વેદાંત કર્મ કરનારાઓ આ ઉત્તરાયણ (દેવયાન) અને દક્ષિણાયન (પિતૃયાન) બે માર્ગોથી જાય છે. તેમાં જે લોકો શ્રદ્ધા (ભક્તિ) અને તપ (જ્ઞાન) માર્ગમાં રહીને પ્રભુની આરાધના કરે છે તે પુરૂષો અગ્નિ, પ્રકાશ, દિવસ, શુકલપક્ષ અને ઉત્તરાયણના

અગ્નિ, પ્રકાશ, દિવસ શુકલપક્ષ અને ઉત્તરાયણના છ માસ, એ સમયમાં મૃત્યુ પામનારા પ્રભુને જાણનારા યોગીઓ બ્રહ્મને પામેછે. ૨૪.

ધુમાડો, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ, અને દક્ષિણાયનના છ માસ, એ સમયમાં મૃત્યુ પામનાર યોગી ચંદ્રલોકને પામીને પાછો આવેછે. ૨૫

હમહીનાઓમાં ક્રમશઃ થઈને સંવત્સરાભિમાની દેવતામાં જન્મ લેછે. ત્યાં થી સૂર્યમાં, સુર્યથી ચન્દ્રમાં, અને ચન્દ્રથી વિજળીમાં અને વિજળીમાં થી અલૌકિક પુરૂષ તે જીવને બ્રહ્મમાં પહોંચાડી દેછે. બ્રહ્મમાંથી તે પાછો આવતો નથી, એનું નામ ક્રમ ભુક્તિ છે. જે જીવના ઉપર પ્રભુનો અતિ અનુગ્રહ હોય તેની સદૌ મુક્તિ પણ થાયછે.

અને જે લોકો સ્વાર્થ રાખીને એટલે કોઈ જાતની કામના રાખીને સત્કર્મ કરેછે તે ધુમાડો, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ, છ માસના દક્ષિણાયનમાં ક્રમથી થઈને સંવત્સરમાં, તેથી પિતૃલોકમાં, તેથી આકાશમાં, તેથી ચન્દ્રલોકમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં જ્યાં સુધી પુણ્ય રહે છે ત્યાં સુધી તેઓ નિવાસ કરે છે. કિન્તુ જ્યારે પુણ્ય ફાય થાય ત્યારે, તે સોમ દેવોનું અન્નછે, માટે દેવતાઓ તેને ભક્ષણ કરે છે તેથી તે આકાશમાં પાછો આવે છે. આકાશ થી વાયુમાં. વાયુ થી ધુમાડામાં, ધુમાડા થી વાદળાઓમાં, વાદળાંઓ થી વરસાદના વાદળોમાં અને તેમાં થી જલ થઈને વરસે છે. વર્ષા થી અન્નમાં આવે, અન્ન થી પુરૂષમાં આવે અને પુરૂષ થી સ્ત્રીમાં આવી પાછો જન્મ લે છે.

શુક્લકૃષ્ણે ગતી હ્યેતે જગતઃ શાશ્વતે મતે ।

અકયા યાત્યનાવૃત્તિમન્યયાવર્તતે પુનઃ ॥ ૨૬ ॥

ઉપર પ્રમાણે શુક્લ અને કૃષ્ણ એવી જગતની બે અ-
નાદિ ગતિ મનાયલી છે; જેમાંની એક ગતિથી પુનર્જન્મ
થતો નથી, અને બીજીથી થાયછે. ૨૬.

નૈતે સૃતી પાર્થ જાનન્યોગી મુહ્યતિ કશ્ચન ।

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ યોગયુક્તો ભવાર્જુન ॥ ૨૭ ॥

પરંતુ હે પાર્થ! એ પ્રકારની ગતિને જાણનારો યોગી કાંઈ
મોહ પામતો નથી. માટે હે અર્જુન ! તું સર્વ કાળ યોગપ-
રાયણ થા. ૨૭.

વેદેષુ યજ્ઞેષુ તપઃસુ ચૈવ દાનેષુયત્પુણ્યફલં
પ્રદિષ્ટમ્ । અત્યેતિ તત્સર્વમિદં વિદિત્વા યોગી
પરં સ્થાનમુપૈતિ ચાદ્યમ્ ॥ ૨૮ ॥

વેદોમાં યજ્ઞોમાં, તપમાં તથા દાનમાં જે પુણ્યરૂપી ફળ કહ્યું
છે તે સર્વ ફળને આ બે ગતિઓને જાણવાથી યોગી ઓળંગી
જાયછે, અને તે પરમ ધામને પામે છે. ૨૮.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अक्षरब्रह्मयोगोनामाऽ-
ष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

આવી રીતે પ્રભુએ ગાયેલા ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મવિદ્યાન્તર્ગત
કર્મયોગ શાસ્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણાર્જુનના સંવાદમાં અક્ષર
બ્રહ્મયોગ નામનો અષ્ટમ અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૯ મો. રાજવિદ્યા રાજગુહ્યયોગ.

શ્રીભગવનુવાચ । શ્રીભગવાન યોદ્યા:—

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनमूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञાત્વા મોક્ષયસેઽશુભાત્ ૧

રાજવિદ્યા રાજગુહ્યં પવિત્રમિદમુત્તમમ્ ।

પ્રત્યક્ષાવગમં ધર્મ્યં સુસુખં કર્તુમવ્યયમ્ ॥ ૨ ॥

૧—ભગવદ્ગીતામાં ગુહ્યતમ (એકદમ છુપેલું) શબ્દ ક્રૂત બે ત્રણ હેકાજેન આવ્યો છે. અને તે પણ લક્ષિતમાર્ગના પ્રકરણમાંજ આવ્યો છે. બીજા શ્લોકમાં રાજવિદ્યા (વિદ્યાઓમાં શ્રેષ્ઠવિદ્યા) રાજગુહ્ય (છુપેલીમાં છુપેલી વાત) પ્રત્યક્ષાવગમ (જેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થઈ શકે) ઈત્યાદિ શબ્દો લક્ષિતના માટેજ કહેલા છે, ઉપનિષદોમાં વિદ્યાઓને ગુપ્ત રાખવાને ઉપદેશ છે. વિદ્યા શબ્દ ઉપનિષદોમાં ઘણું કરીને લક્ષિતમાર્ગમાંજ વાપર્યો છે. ગીતાના ૧૨ મા અધ્યાયના ૫ માં શ્લોકમાં જ્ઞાનમાર્ગને બુદ્ધિ ગમ્ય અવ્યક્ત અને દુઃખકારક કહ્યો છે જે અહિયાં પણ વિદ્યા શબ્દથી જ્ઞાનજ લેવાય તે પછી પ્રત્યક્ષાવગમ (આંખથી જોઈ શકાય) સુસુખ આદિવિશેષણો વ્યર્થ પડી જાય છે. માટે જેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લઈ શકાય અને જે કરવામાં સુખ આપનાર, તેવા લક્ષિતમાર્ગનુંજ અહિયાં વર્ણન છે. અને એનેજ રાજવિદ્યા શબ્દ થી વધાવ્યો છે.

તું જે ઈર્ષ્યા વિનાનો છે તેને આ અત્યંત ગુણ વિજ્ઞાન સહિત, જ્ઞાન (ભક્તિમાર્ગની સમઝણ) ખચિત કહીશ; જે જાણવાથી તું અશુભથી મુક્ત થઈશ. ૧

આ જ્ઞાન સર્વ વિદ્યામાં શ્રેષ્ઠ છે, રહસ્યોમાં મુખ્ય રહસ્ય છે, ઉત્તમ રીતે પવિત્ર કરનાર છે, પ્રત્યક્ષ જાણાય તેવું છે, ધર્મ પ્રમાણે છે, કરવામાં ઘણું સુખકારક છે અને નિત્ય છે. ૨

અશ્રદ્ધધાનાઃ પુરુષા ધર્મસ્યાસ્ય પરંતપ ।

અપ્રાપ્ય માં નિવર્તતે મૃત્યુસંસારવર્ત્મનિ ॥ ૩ ॥

હે પરંતપ ! આ ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા નહીં રાખનારા મનુષ્યો મરેને નહીં પામીને આ મૃત્યુસ્રોકના માર્ગમાં પાછાં આવેછે. ૩

મયા તતમિદં સર્વં જગદવ્યક્તમૂર્તિના ।

મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ ન ચાહં તેષ્વવસ્થિતઃ ॥૪॥

મહારા અદૃશ્ય સ્વરૂપ (અક્ષર બ્રહ્મ) થી આ સર્વ જગત વ્યાપી રહ્યું છે. સર્વ પ્રાણીઓનું મૂળ મહારામાં છે, પણ હું તેઓમાં સ્થિત થયેલો નથી. (વ્યાપક છું માટે) ૪

ન ચ મત્સ્થાનિ ભૂતાનિ પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ।

ભૂતંભૂત્ત્વચ ભૂતસ્થો મમાત્મા ભૂતભાવનઃ ॥ ૫ ॥

૧—પરબ્રહ્મ વિરૂદ્ધ ધર્મવાલો હોય છે તે ક્ષણ પ્રભુએ પોતાના સ્વરૂપમાં બતાવ્યું છે,

વળી સર્વ પ્રાણીઓનું મૂળ મહારામાં નથી; મહારો અદ્ભુત યોગ જો. સર્વ પ્રાણીઓનું પોષણ કરનાર તથા તેઓનું કારણ છતાં મહારો આત્મા સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલો નથી. ૫

યથાકાશસ્થિતો નિત્યં વાયુઃ સર્વત્રગો મહાન્ ।

તથા સર્વાણિ ભૂતાનિ મત્સ્થાનીત્યુપધારય ॥૬॥

જેમ મહાન અને સર્વત્ર ગતિ કરનારો વાયુ આકાશમાં નિત્ય રહેલો છે તેમ સર્વ પ્રાણીઓ મહારામાં રહેલાં છે, એમ તું જાણ. ૬

સર્વભૂતાનિ કૌંતેય પ્રકૃતિં યાંતિ મામિકામ્ ।

કલ્પક્ષયે પુનસ્તાનિ કલ્પાદૌ વિસૃજામ્યહમ્ ॥૭॥

હે કુંતીપુત્ર ! સર્વ પ્રાણીઓ કલ્પને અંતે મહારી પ્રકૃતિને પામેછે, અને કલ્પના આરંભમાં ફરીથી હું તેઓને બહાર મોકલું. ૭

પ્રકૃતિં સ્વામવદ્યમ્ વિસૃજામિ પુનઃ પુનઃ ।

ભૂતગ્રામમિમં કૃત્સ્નમવશં પ્રકૃતેર્વશાત્ ॥ ૮ ॥

મહારી પ્રકૃતિમાં આશ્રય કરીને રહેલા, પરતંત્ર એવા આ સર્વ પ્રાણીઓના સમુદાયને પ્રકૃતિના બળથી હું વારંવાર બહાર કાઢું. ૮

ન ચ માં તાનિ કર્માણિ નિવર્તંતિ ધનંજય ।

ઉદારીઘ્વલાઃ નમસક્તં તેષુ કર્મસુ ॥ ૯ ॥

હે ધનંજય ! મ્હને આ કર્મો અંધન કરતાં નથી, કારણ કે ઉદાસીનની માફક રહેવાથી મ્હને ફળની વાસના નથી અને તે કર્મોમાં મ્હને આસક્તિ નથી. ૯

મયાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂયતે સચરાચરમ્ ।

हेतुनानेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

મ્હારા ઉપરીપણા નીચે પ્રકૃતિ સ્થાવર અને જંગમ જગતને ઉપજાવેછે અને આ કારણથીજ હે કુંતીપુત્ર ! જગત ફરતું રહેછે. ૧૦

अवजानंति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।

परं भावमजानंतो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

મ્હારા ઉત્તમ (બ્રહ્મ) ભાવથી તથા હું સર્વ પ્રાણીઓનો ઈશ્વર છું તે વાતથી મૂર્ખ લોકો અજ્ઞાન હોવાથી, મનુષ્ય શરીરમાં રહેલો જે હું તેનો તિરસ્કાર કરેછે. ૧૧

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।

राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः १२

વ્યર્થ આશાવાળા, વ્યર્થ કર્મવાળા, વ્યર્થ જ્ઞાનવાળા, એ મુઠ્ઠ લોકો રાક્ષસ તથા અસુર જેવી અને મોહ કરનારી પ્રકૃતિનોજ આશ્રય કરેછે. ૧૨

**મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈવીં પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ।
મજંત્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમવ્યયમ્ ॥૧૩॥**

હેપાર્થ ! મહાત્માઓ મહારી દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને તથા મ્હને પ્રાણીઓના નિત્ય કારણુ રૂપ જાણીને દૃઢ મનથી ભજેછે. ૧૩

**સતતં કીર્તયંતો માં યતંતશ્ચ દૃઢવ્રતાઃ ।
નમસ્યંતશ્ચ માં ભક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ૧૪**

તેઓ નિરંતર મ્હારું કીર્તન કરેછે, પ્રયત્ન કરે છે, દૃઢતાથી વ્રત પાળેછે, મ્હને ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર કરેછે અને નિત્ય (નિરંતર મ્હારામાં મન પરાવીને) મહારી સેવા કરેછે. ૧૪

૧—એકાદશી જન્માષ્ટમી રામનવમી વામનદાદશી નૃસિંહ જયન્તી પ્રભૃતિ વ્રતોને કરનારા.

જ્ઞાનયજ્ઞેન ચાપ્યન્તે યજંતો મામુપાસતે ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

ખીખઓ જ્ઞાન યજ્ઞથી યજ્ઞ કરીને મ્હને એકરૂપે, અનેક-
રૂપે અને સર્વવ્યાપી રૂપે બજેછે. ૧૫

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ।

मंत्रोऽहमहयेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥

હોમ હું છું, યજ્ઞ હું છું પિતૃને ધરેલું અન્ન હું છું, ઔષધ
હું છું, મંત્ર હું છું, ઘી હું છું, અગ્નિ હું છું, હોમરૂપ ક્રિયા
હું છું. ૧૬

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

वेद्यं पवित्रमौंकार ऋक् साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

આ જગતનો પિતા, માતા, પોષણ કરનાર, પિતામહ,
પવિત્ર જાણવા યોગ્ય, ઐકાર, ઋગવેદ, સામવેદ અને યજુ-
ર્વેદ પણ હું છું. ૧૭

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।

प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् १८

૨—દ્વૈતાદ્વૈત વિશિષ્ટા દ્વૈત આદિ સંપ્રદાયો યદ્યપિ ગીતાના પછી
થયા છે તો પણ તેવો ભાવ પ્રાચીન છે એમ જણાય છે.

માર્ગ-સાધન રૂપ, પતિ, ઇશ્વર, સાક્ષી, રહેવાનું સ્થાન, શરણુ, મિત્ર, ઉત્પત્તિ, વિનાશ, મૂળ સ્થાન, ખંજનો તથા અવિનાશી બીજ હું છું. ૧૮

તપામ્યહમહં વર્ષં નિગૃહ્ણામ્યુત્સૃજામિ ચ ।

અમૃતં ચૈવ મૃત્યુશ્ચ સદસચ્ચાહમર્જુન ॥ ૧૯ ॥

હું (સૂર્યરૂપે) તપું છું. વર્ષાદિને રોકનાર હું છું અને વર્ષાદિને આપું છું. હે અર્જુન ! અમૃત અને મૃત્યુ તથા સત અને અસત પણ હું છું. ૧૯

ત્રૈવિદ્યા માં સોમપાઃ પૂતપાપાઃ યજ્ઞૈ રિષ્ટ્વા સ્વ-

ર્ગતિં પ્રાર્થયંતે । તે પુણ્યમાસાઘ સુરેન્દ્રલોકમ-

શ્રંતિ દિવ્યાન્દિવિ દેવભોગાન્ ॥ ૨૦ ॥

તે તં ભુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં ક્ષીણે પુણ્યે

મર્ત્યલોકં વિશંતિ । એવં ત્રયીધર્મમનુપ્રપન્ના

ગતાંગતં કામકામા લભંતે ॥ ૨૧ ॥

૧-જે લોકો સાંસારિક ક્ષુદ્ર વાસનાઓને લીધે કામ્ય કર્મ કરે છે તેઓને જન્મમરણના ચક્રના શિવાય કશું ફલ મળતું નથી. જો કે થોડા વખત તેઓને તેઓના સાત્ત્વિકાદિ સ્વભાવથી કરેલાં અનેક પ્રકારના કર્મોપડે સ્વર્ગ આદિ લોકોના ક્ષુદ્ર સુખ મળે છે તો પણ જે

ત્રિગુણાત્મક વેદ વિદ્યામાં નિપુણ, સોમરસનું પાન કરનાર, પાપથી મુક્ત અને યજ્ઞોથી મ્હારું પૂજન કરનારા, સ્વર્ગની ગતિને પામવા પ્રાર્થના કરે છે. તેઓ પુણ્યવાળા ઇંદ્રલોકને પામીને દેવોના દિવ્ય ભોગોને ભોગવે છે. ૨૦

તે વિશાળ સ્વર્ગ લોકને ભોગવીને તેઓના પુણ્યનો નાશ થતાં કામનાવાળા હોવાથી તેઓ જન્મ મરણને પામ્યા કરે છે. ૨૧

अनन्याश्रितयंतो मां येऽजनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् २२

જેઓ બીજા કોઈનું ચિંતન ન કરતાં મ્હને એકલાને ભજે છે, તે મનુષ્યો હમેશાં યુક્ત હોવાથી તેઓને હું યોગ (અપ્રાપ્તી પ્રાપ્તિ) અને ક્ષેમ (પ્રાપ્તનું પાલન) આપું છું. ૨૨

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजंते श्रद्धयान्विताः ।

तेऽपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

લોકો જન્મમરણના જાળ થી છુટા પડી શકતા નથી એમ આ બંને શ્લોકોનું તાત્પર્ય છે. વેદમાં આવા કામ્ય કર્મ કરનારાઓ માટે ' જયરવ અયરવ ' ' જન્મો અને મરો ' આવો ત્રીજો માર્ગ કહે છે.

ખીજ દેવાના ભકતો જેઓ શ્રદ્ધાથી ભકિત કરેછે તેઓ
પણ હે કુંતીપુત્ર ! મહારીજ પૂજા કરેછે, પણ વિધિ પ્રમાણે
નહી. ૨૩

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवंति ते ॥ २४ ॥

હું ખરેખર સર્વ યજ્ઞોનો ભોગવનાર અને વળી પ્રભુ છું,
તોપણ મનુષ્યો મહને યથાર્થ રીતે જાણતા નથી, તેથી તેઓ
કરીથી જન્મ લેછે. ૨૪

यांति देवव्रता देवान् पितृन्यांति पितृव्रताः ।

भूतानि यांति भूतेज्या यांति मद्याजिनोऽपि
माम् ॥ २५ ॥

દેવાની ભકિત કરનારા દેવાને પામેછે, પિતૃઓની પૂજા
કરનારા પિતૃઓને પામેછે, ભૂતોને યજ્ઞીદાન આપનારા ભૂ-
તોને પામેછે અને મહાર્જ પૂજન કરનારા મહને પામેછે. ૨૫

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

જે મનુષ્ય મહત્તે ભક્તિપૂર્વક પાંદકું, કુત્ત, ફળ કે પાણી
આપેછે તે, યત્ન કરતા મનવાળાએ ભક્તિથી આપેલાં હોવાથી
હું સ્વીકારું છું. ૨૬

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यસि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्षयसे कर्मबंधनैः ।

संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि २८

૧--શ્રીમદ્ભાગવતમાં (૧૧ ૨૬.) જીવોને મોક્ષ થવા માટે ત્રણ
માર્ગોનું પ્રભુએ નિર્દેશણ કર્યું છે. કર્મ, જ્ઞાન, અને ભક્તિ. કર્મ
એટલે શાસ્ત્રની મર્યાદામાં રહીને કરેલી ક્રિયા, જ્ઞાન એટલે પ્રભુના
સહ ભવના સ્વરૂપની સમજણ, અને ભક્તિ એટલે પ્રભુનો રનેહ,
આ ત્રણે મોક્ષના સાધન છે. સાધનનું જ નામ યોગ અથવા ઉપાય છે.
કર્મ, જ્ઞાનની સાથે મળીને મોક્ષ આપે છે, પ્રભુના સ્વરૂપને સમજવાના
(એટલે જ્ઞાન થવાના) નવ સાધનો છે ત્રણ પ્રકારની તપસ્યા, આઠ
પ્રકારનું બ્રહ્મચર્ય, મનને રોકવું, ઇન્દ્રિયોને રોકવી, ક્ષત્રીની આજ્ઞા ન
રાખવી, શરીર મન વાણીથી સત્ય આચરણ કરવું, બે ભવની
પવિત્રતા રાખવી, યમ, અને નિયમોનું પાલન કરવું, જોકે આ નવ
જ્ઞાનનાં સાધનો છે તો પણ કાર્ય કારણનું ઐક્ય કરીને કોઈક એને
જ્ઞાનમાર્ગ કહે છે. જ્ઞાનની પેઠે ભક્તિ (રનેહ) ના પણ નવ સાધન
છે,--અર્ધાં શાસ્ત્ર પ્રભુનું જ વર્ણન કરે છે એમ સમજીને પ્રભુના શારત્રોનું
શ્રવણ કરવું, પ્રભુના ગુણોનું જાન કરવું, પ્રભુનું ચિન્તન કરવું,

હે કુંતીપુત્ર ! તું જે કરે, તું જે ખાય, તું જે હોમે, તું જે આપે, અને તું જે તપ કરે તે સર્વ મહત્ત્વે અર્પણ કરજે. ૨૭

આ પ્રમાણે કરવાથી તું શુભ અને અશુભ ફળ આપનારાં કર્મનાં બંધનથી મુક્ત થઈશ, અને આવી રીતે કર્મ ફળને પ્રભુમાં ત્યાગ કરવા થી તું શરીરથી છુટીશ ત્યારે મહત્ત્વે પામીશ. ૨૮

પ્રભુને સુખ થાય તેવી રીતે પ્રભુની સેવા કરવી, શારત્રોક્ત પદ્ધતિ થી પૂજા કરવી, પ્રભુમાં અને ભગવદ્દેવોમાં દીનતા રાખવી, પ્રભુમાં પરમ વિશ્વાસ રાખવો, પરમ મિત્ર જેમ પોતાના મિત્રના હિતમાં ચિન રાખેછે તેમ પ્રભુના હિતમાં મન રાખીને તેમ નિવેદન કરીનેજ બધા વ્યવહારો ચલાવવા, આત્મા અને આત્મીય પદાર્થોનું પ્રભુને અર્પણ કરવું, જોકે આં નવે ભક્તિના સાધન છે તો પણ કાર્ય કારણનું ઐક્ય કરીને એને પણ ભક્તિમાર્ગ કહેવામાં આવે છે. આવી રીતે જ્યારે મર્યાદિત ક્રિયા, જ્ઞાન અને ભક્તિમાં પણ કરવામાં આવે છે. ત્યારે બન્ને માર્ગમાં કર્મનો સંન્યાસ થઈ શકતો નથી એ નિશ્ચય છે. જે લોકો જ્ઞાન માર્ગ અથવા ભક્તિ માર્ગમાં સંન્યાસને (કર્મ ત્યાગને) છુસાડવા માગે છે તે લોકોને બન્ને માર્ગોની બિલકુલ ખબર નથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે. માટે ૨૮ માં શ્લોકમાં ‘ સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા ’ શબ્દનો અર્થ સંન્યાસ નહી કરવો કિન્તુ પ્રભુમાં બધાં કર્મોને અર્પણ કરે, એમ સમજવો.

મર્યાદિત કર્મ, (ક્રિયા) જ્યારે જ્ઞાન પ્રધાન થાય છે ત્યારે ‘ મોક્ષનું ’ સાધન થાય છે. અને જ્યારે તે ભક્તિ પ્રધાન થાય છે ત્યારે તેને

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

યે ભજંતિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહઃ ૨૯

હું સર્વે પ્રાણીઓ તરફ સમાન છું, મ્હારે કોઈ અપ્રિય કે પ્રિય નથી, તોપણ જેઓ ભક્તિથી ખરેખર મ્હને ભજે છે તેઓ મ્હારામાં છે અને હું તેમનામાં છું. ૨૯

લગવદ્ધર્મ કહી શકાય છે, કિન્તુ જ્યારે તેવી (મર્યાદિત) ક્રિયા કેવલ દેહ સુખના માટે અથવા સ્વર્ગાદિલોક સુખના માટે કરવામાં આવે છે ત્યારે તે કામ્ય કર્મ કહેવાય છે. અને એવા કર્મોનું ફલ મોક્ષ થતો નથી કિન્તુ તૃતીય ભાગ (જન્મ મરણ) થાય છે.

આવો ૨૮માં શ્લોકનો અર્થ ન કરિયે તો ‘ નૃણાં શ્રેયો વિધિતસ્યા ’ આ પ્રભુના વચનની સંગતિ ખેસતી નથી, કારણકે ઉપનિષદોમાં ‘ શ્રેયસ ’ શબ્દનો અર્થ મોક્ષ માનેલો છે. માટે કર્મ પણ જ્ઞાન અને ભક્તિ દ્વારા મોક્ષને આપે છે. માટેજ આચાર્ય શ્રીએ ‘ કર્માપ્યેકં તસ્ય દેવસ્ય સેવા ’ કહ્યું છે.

૨૮-૨૯ બન્ને શ્લોકોમાં પ્રભુ કહે છે કે હું અર્જુન તું જે લૌકિક અથવા વૈદિક કર્મો કરે છે તે એવી રીતે કર જેમ કરવાથી તે બધા મને પ્રાપ્ત થાય. આત્મનામ અર્પણ છે. જો તું આવી રીતિથી કર્મો કરીશ તો શુભ અથવા અશુભ કર્મના ફલોથી ખંધાઈશ નહિ, અને આવી રીતે કર્મોના સંન્યાસ કરતા છતાં, કર્મ યોગ કરતો તું મ્હારી પ્રાપ્તિ કરીશ. કર્મોનું બંધન કરવા પણ જ્યારે જતું રહે છે ત્યારે તે અકર્મ કહેવાય છે, અર્થાત્ કર્મ કહેવાતા નથી કિન્તુ ભક્તિ (લગવદ્ધર્મ) કહેવાય છે, આ વાત અમે ‘ કર્મણ્યકર્મ ’ આ

અષિ ચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામનન્યમાક્ ।

સાધુરેવ સ મંતવ્યઃ સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સઃ ।૩૦।

કોઈ અત્યંત દુરાચારી પુરૂષ પણ પછી મ્હને એકનિષ્ઠાથી
ભજે તો તેને પવિત્ર માનવો, કારણકે તેણે યોગ્ય નિશ્ચય
કર્યોછે. ૩૦

શ્લોકની ટીપ માં કહી આવ્યા છીએ. ‘ તત્કુરુત્વ મદ્વર્ણમ ’ ‘ જે
કંઈ નું કરે તે મ્હને અર્પણ કર ’ અહિયં કરોપિ ‘ કરેછે ’ આદિ
ક્રિયા વર્તમાન કાલની છે નેથી એમ જણાયછે કે કર્મ કરતી વખતેજ
અર્પણ કરવું તેજ પ્રભુને અભિપ્રાય છે લૌકિક, કે અલૌકિક, અન્તઃ
ભવના કર્મોનો આપણે બીજા ક્ષેત્રોમાં ઉપયોગ કરિયે તો તે કર્મ
પ્રભુને અર્પણ કરું ન કહેવાય. પણ જો પ્રભુનેજ તેનું ફલ માનીને
કર્મ કરિયે, અર્થાત પ્રભુના માટેજ કર્મ કરીયે તો તે કર્મ પ્રભુમાં
અર્પણ કરેલાં કહેવાય. કર્મ કરીને પછી તેનું અર્પણ કરવું તે આ
શ્લોકનું તાત્પર્ય નથી. કિન્તુ કરતી વખતેજ અર્પણ કરવું તે અહીં
તાત્પર્ય છે. માટે કર્મોને એવી રીતે કરવાં જેથી તે પ્રભુમાં અર્પિત
ધાય, અર્થાત તેનું ફલ પ્રભુને સમયે, અથવા તો પ્રભુમાં રાખે, પોતાને
અર્પણ ન કરે. સ્વાર્થની ખાતર અથવા સ્વસુખના માટે કરેલાં કર્મ
પોતાનાં અર્પિત ધાય છે. માટે અન્યફલની આકાંક્ષા ન રાખતાં અર્ધાં
કર્મોને પ્રભુની પાસે રાખવાં, ત્યારે તે કર્મો અન્ધન કરતાં નથી.
અને જે અન્ધન કરતાં નથી તે કર્મ નથી કિન્તુ અકર્મ છે. અને
તેજ ભગવદ્કર્મ છે આ વાત અમે પુર્વાધ્યાયમાં કહી આવ્યા છીયે.

ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાંતિં નિગચ્છતિ ।

કૌતેય પ્રતિજાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ ૩૧

તે ત્વરાથી ધર્મમાં પ્રીતિવાળો થાયછે, અને હમેશની શાંતિને પામેછે. હે કુંતીપુત્ર ! તું નિશ્ચયપૂર્વક મળુને કે મહારા ભકતનો કદી નાશ થતો નથી. ૩૧

માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય યેઽપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ।

સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેઽપિ યાંતિ પરાં ગતિમ્

॥ ૩૨ ॥

વળી હે પાર્થ ! જેઓ મહારો આશ્રય કરેછે તેઓ પાપી હોય, સ્ત્રી હોય, વૈશ્ય હોય, કે શૂદ્ર હોય તોપણ તેઓ ઉત્તમ ગતિને પામેછે. ૩૨

કિં પુનર્બ્રાહ્મણાઃ પુણ્યા ભક્તા રાજર્પયસ્તથા ।

અનિત્યમસુખં લોકમિમં પ્રાપ્ય ભજસ્વ મામ્ ॥૩૩॥

તો પછી પવિત્ર બ્રાહ્મણો તથા ભકિતવાળા રાજર્ષિયો માટે તો શું કહેવું ! માટે અનિત્ય અને સુખરહિત એવા આ લોકને પામીને તું મહને ભજ. ૩૩

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ।

મામેવૈષ્યસિ યુક્ત્વૈવમાત્માનં મત્પરાયણઃ ॥ ૩૪ ॥

તહાઈં મન મહારી ઉપર દઢ કર, મહારો ભકત થા, મહારે
અર્થેજ યશ કર, અને મહનેજ નમસ્કાર કર. એવી રીતે
મહારે પરાયણ થવાથી અને મહારી સાથે એકતા થવાથી તું
મહનેજ પામીશ. ૩૪

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्या राजगुह्यो योगो
नाम नवमोऽध्यायः ९

આવી રીતે પ્રભુના ગાથેલા ઉપનિષદોમાં પ્રભુત્વ સંબંધી
કર્મયોગ શાસ્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણાર્જુન સંવાદમાં રાજવિદ્યા રાજ-
ગુહ્યયોગ નામનો નવમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો છે.

અધ્યય ૧૦ મો. વિભૂતિયોગ.

—... —

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન યોધ્યાઃ—

ભૂય એવ મહાબાહો શૃણુ મે પરમં વચઃ ।

યત્તેહં પ્રીયમાણાય વક્ષ્યામિ હિતકામ્યયા ॥ ૧ ॥

હે મહાબાહો ! વળી ફરીથી મારું ઉત્તમ વચન સાંભળ.
તારા હિતની ઇચ્છાથી અને તું મહને પ્રિય છે તેથી હું તને
તે કહીશ. ૧

ન મે વિદુઃ સુરગણાઃ પ્રભવં ન મહર્ષયઃ ।

અહમાદિર્હિ દેવાનાં મહર્ષીણાં ચ સર્વશઃ ॥ ૨ ॥

દેવના ગણો કે મહાન્ ઋષિયો મહારી ઉત્પલિને જાણના
નથી, કારણ કે હું સર્વ દેવો તથા ઋષિયોનો આદિ છું. ૨

યો મામજમનાદિં ચ વેત્તિ લોકમહેશ્વરમ્ ।

અસંમૂઢઃ સ મર્ત્યેષુ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

જે મહને અજ્ઞાનમાં, અનાદિ અને જગત્નો મહાન ઈશ્વર
જાણે છે તે, મનુષ્યોમાં મોહ રહિત થઈને સર્વ પાપોથી મુક્ત
થાય છે. ૩

બુદ્ધિર્જ્ઞાનમસંમોહઃ ક્ષમા સત્યં દમઃ શમઃ ।

સુખં દુઃખં ભવો ભાવો ભયં ચાભયમેવ ચ ॥ ૪ ॥

અહિંસા સમતા તુષ્ટિસ્તપો દાનં યશોઽયશઃ ।

ભવંતિ ભાવા ભૂતાનાં મત્ત એવ પૃથગ્વિધાઃ ॥ ૫ ॥

બુદ્ધિ, જ્ઞાન, મોહ રહિત થવું તે, ક્ષમા, સત્ય, મનને જીતવું તે, શાંતિ, સુખ, દુઃખ, અસ્તિત્વ, નાશ, ભય અને અભય; તથા ક્રોધપણુ જીતવું ક્રોધને દુઃખ ન દેવું તે, સર્વમાં સમાનતા, સંતોષ, તપ, દાન, યશ અને અપયશ આ જુદા જુદા પ્રકારનાં લક્ષણો પ્રાણીઓને મહારાથીજ થાયછે. ૪-૫

મહર્ષયઃ સપ્ત પૂર્વે ચત્વારો મનવસ્તથા ।

મદ્ભાવા માનસા જાતા યેષાં લોક ઇમાઃ પ્રજાઃ ૬

સાત મહાન ઋષિયો તથા પૂર્વકાળના ચાર કુમારો અને મનુષ્યો મહારા રનેલવાલા અને મહારા મનથીજ જન્મ્યા

૧—મરીચિ અદ્વિર, અત્રિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કનુ, અને વસિષ્ઠ આ સાત ઋષિઓ, અને સનક, સનંદન, સનાતન, અને સનત્કુમાર આ ચાર ઉદ્ધર્વરેતા (આજન્મ બ્રહ્મચારી) મહર્ષિયો, અને ચૌદ મન્વંતરો, તેમ અગીઆર દુરૂ એ બધા મહારી વિભૂતિ (વિસ્તાર) ને જાણનારા છે, એમ પ્રભુના કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

હતા. તેમનાથીજ વિદ્યા અને જ્ઞાનમદારા આ પ્રજા ઉપજ થયછે. ૬

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

જે આ મહારી શક્તિને અને વિસ્તારને ખરેખરી રીતે જાણેછે, તે નિશ્ચય યોગવડે મળેને પામે છે એમાં સંશય નથી. ૭

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजंते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ૮ ॥

હું સર્વનું ઉત્પત્તિ કારણ છું મહારામાંથી સર્વ નીકળે છે, આ પ્રમાણે જાણીને ભક્તિભાવવાળા ડાહ્યા પુરુષો મહને ભજેછે. ૮

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परम् ।

कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यंति च रमंति च ॥ ૯ ॥

મહારામાંજ ચિત્તવાળા, મહારામાંજ પ્રાણ અર્પણ કરનારા, પરસ્પરને બોધ કરનારા અને નિત્ય મહારા વિષે વાતો કરનારા તેઓ સંતોષી અને આનંદી હોયછે. ૯

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते ॥ ૧૦ ॥

એવા હમેશાં યુક્ત અને પ્રેમપૂર્વક ભજનારાઓને હું
શુદ્ધિયોગ આપુ છું, જેથી તેઓ મ્હને પામે છે. ૧૦

તેષામેવાનુકંપાર્થમહમજ્ઞાનજં તમઃ ।

નાશયામ્યાત્મભાવસ્થો જ્ઞાનદીપેન ભાસ્વતા ॥૧૧॥

તેઓની ઉપર દયાથી તેઓના આત્મામાં રહેલો હું જ્ઞાન-
રૂપી પ્રકાશિત દીવાલડે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા અંધકારનો
નાશ કરું છું. ૧૧

અર્જુન ઉવાચ । અશ્રુન ઓલ્યાઃ—

પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં ભવાન્ ।

પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમાદિદેવમજં વિશ્વમ્ ॥ ૧૨ ॥

તમે પરમ અમ્હ છો, તમે પરમ ધામ છો, તમે પરમ
પવિત્ર છો, તમે નિત્ય, દિવ્ય પુરુષ આદિદેવ, અજન્મા અને
મહુ છો. ૧૨

આહુસ્ત્વામૃપયઃ સર્વે દેવર્ષિર્નારદસ્તથા ।

અસિતો દેવલો વ્યાસઃ સ્વયં ચૈવ બ્રવીષિ મે ૧૩

સર્વ ઋષિયોએ, દેવર્ષિ નારદે, અસિતે, દેવલે અને વ્યાસે
તમને આ પ્રકારનાજ કહ્યા છે, અને હવે તમે પોતે પણ મ્હને
એમજ કહો છો. ૧૩

સર્વમેતદતં મન્યે યન્માં વદસિ કેશવ ।

નહિ તે ભગવન્વ્યક્તિં વિદુર્દેવા ન દાનવાઃ ॥૧૪॥

હે કેશવ ! તમે મહને જે કહોછો તે હું સર્વ સત્ય માનું છું.
કારણ કે હે ભગવાન ! તમારા મૂળ પ્રકટ સ્વરૂપને દેવો તથા
દાનવો જાણતા નથી. ૧૪

સ્વયમેવાત્મનાત્માનં વેત્ય ત્વં પુરુષોત્તમ ।

ભૂતભાવન ભૂતેશ દેવદેવ જગત્પતે ॥ ૧૫ ॥

હે પુરુષોત્તમ ! હે સર્વ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરનાર ! હે
પ્રાણીઓના ઇશ્વર ! હે દેવના દેવ ! હે જગતના પતિ ! તમે
તમારા પોતાથીજ પોતાને જાણોછો. ૧૫

વક્તુમર્હસ્યશેષેણ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ । યામિ-

ર્વિભૂતિમિર્લોકાનિમાંસ્ત્વં વ્યાપ્ય તિષ્ઠસિ ॥ ૧૬ ॥

તમારો દિવ્ય વિસ્તાર કે જેનાથી તમે આ અત્યાંકોમાં
વ્યાપી રયા છો તે સર્વ મહને કૃપા કરીને કહો. ૧૬

કથં વિદ્યામહં યોગિંસ્ત્વાં સદા પરિચિન્તયન્ ।

કેષુ કેષુ ચ ભાવેષુ ચિન્ત્યોઽસિ ભગવન્મયા ૧૭

હે યોગી ! હું તમને હમેશાં ધ્યાન કરીને શી રીતે જાણી શકું ? હે ભગવાન ! કયા કયા રૂપોમાં હું તમારું ચિતન કરું ? ૧૭

વિસ્તરેણાત્મનો યોગં વિભૂતિં ચ જનાર્દન ।

ભૂયઃ કથય ત્વસિર્હિ શ્રુણ્વતો નાસ્તિ મેઽમૃતમ્ ૧૮

હે જનાર્દન ! તમારા સાંભર્યા અને વિસ્તારને ફરીથી વિસ્તારથી કહો, કેમકે તમારાં અમૃત રૂપી વચનો સાંભળતાં મહને સંતોષ થતો નથી. ૧૮

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:—

હંત તે કથયિષ્યામિ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ ।

પ્રાધાન્યતઃ કુરુશ્રેષ્ઠ નાસ્ત્યંતો વિસ્તરસ્ય મે ૧૯

હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! મહારી મુખ્ય મુખ્ય દિવ્ય વિસ્તાર હું તમને કહીશ. મારી વિસ્તારવાળી શક્તિનો અંત નથી. ૧૯

અહમાત્મા ગુડાકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ ।

અહમાદિશ્ચ મધ્યં ચ ભૂતાનામંત એવ ચ ॥ ૨૦ ॥

હે ગુડાકેશ ! (નિદ્રાને ઊત્તનાર) હું સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહેલો આત્મા છું, હું પ્રાણી માત્રનો આદિ, મધ્ય અને અંત પણ છું. ૨૦

આદિત્યાનામહં વિષ્ણુર્જોતિષાં રવિરંશુમાન્ ।

મરીચિર્મરુતામસ્મિ નક્ષત્રાણામહં શશી ॥ ૨૧ ॥

આદિત્યોમાં (સૂર્યોમાં) હું વિષ્ણુ છું, પ્રકાશક વસ્તુ-
ઓમાં હું પ્રકાશક સૂર્ય છું, મરુતોમાં હું મરીચિ છું, નક્ષ-
ત્રોમાં હું ચંદ્ર છું. ૨૧

વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ દેવાનામસ્મિ વાસવઃ ।

ઇન્દ્રિયાણાં મનશ્ચાસ્મિ ભૂતાનામસ્મિ ચેતના ૨૨

વેદોમાં હું સામવેદ છું, દેવોમાં હું ઇન્દ્ર છું, ઇન્દ્રિયોમાં હું
મન છું અને પ્રાણીઓમાં હું ચેતના શક્તિ છું. ૨૨

રુદ્રાણાં શંકરશ્ચાસ્મિ વિત્તેશો યક્ષરક્ષસામ્ ।

વસૂનાં પાવકશ્ચાસ્મિ મેરુઃ શિશ્વારેણામન્ ॥ ૨૩ ॥

રુદ્રોમાં હું શંકર છું, યક્ષો તથા રાક્ષસોમાં હું કુબેર છું, વસુ-
ઓમાં હું અગ્નિ છું અને ઉંચા પર્વતોમાં હું મેરુ છું. ૨૩

પુરોધસાં ચ મુખ્યં માં વિદ્ધિ પાર્થ બૃહસ્પતિમ્ ।

સેનાનીનામહં સ્કંદઃ સરસ્વતિર્મ સાગરઃ ॥ ૨૪ ॥

હે પાર્થ ! પુરોહિતોમાં મુખ્ય મહને બૃહસ્પતિ જાણુ,
સેનાપતિઓમાં હું કાર્તિકસ્વામી છું, સરોવરોમાં હું સમુદ્ર
છું. ૨૪

મહર્ષીનાં મૃગુરહં ગિરામસ્મ્યેકમક્ષરમ્ ।

યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ સ્થાવરાણાં હિમાલયઃ ૨૫

મહાન ઋષિઓમાં હું ભૃગુ છું, વાણીમાં હું એક અક્ષર
(એટલે ઐકાર) છું, યજ્ઞોમાં હું જપ કરવારૂંપી યજ્ઞ છું.
અને સ્થાવર પદાર્થોમાં હું હિમાલય છું. ૨૫

અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણાં દેવર્ષીનાં ચ નારદઃ ।

ગંધર્વાણાં ચિત્રરથઃ સિદ્ધાનાં કપિલો મુનિઃ ૨૬

સર્વ ઝાડોમાં હું પીપળો છું, દેવર્ષિઓમાં હું નારદ છું,
ગંધર્વોમાં હું ચિત્રરથ છું અને સિદ્ધ થયેલાઓમાં હું કપિલ
મુનિ છું. ૨૬

ઉચ્ચૈઃશ્રવસમશ્વાનાં વિદ્ધિ મામમૃતોદ્ભવમ્ ।

ઐરાવતં ગજેન્દ્રાણાં નરાણાં ચ નરાધિપમ્ ॥ ૨૭॥

ઘોડાઓમાં (અમૃત માટે સમુદ્રનું મથન કરતાં ઉપજેલો)
મહતે ઉચ્ચૈઃશ્રવા જાણુ, હાથીઓમાં મહતે ઐરાવત અને
પુરૂષોમાં મહતે રાજા જાણુ. ૨૭

આયુધાનામહં વજ્રં ધેનૂનામસ્મિ કામધુક્ ।

પ્રજનશ્ચાસ્મિ કંદર્પઃ સર્પાણામસ્મિ વાસુકિઃ ૨૮

હથિયારોમાં હું વજ્ર છું, ગાયોમાં હું કામધેનુ છું, પ્રજા ઉત્પન્ન કરનારાઓમાં હું કામ છું, અને સર્પોમાં હું વાસુકિ છું. ૨૮

અનંતશ્ચાસ્મિ નાગાનાં વરુણો યાદસામહમ્ ।

પિતૃણામર્યમા ચાસ્મિ યમઃ રંયમતામહમ્ ॥૨૯॥

નાગોમાં હું અનંત શેષનાગ છું, જળજંતુઓમાં હું વરુણ છું, પિતૃઓમાં હું અર્યમા (પિતૃઓનો રાજા) છું, અને દેવ આપનારાઓમાં હું યમ રાજા છું. ૨૯

પ્રહ્લાદશ્ચાસ્મિ દૈત્યાનાં કાલઃ કલયતામહમ્ ।

મૃગાણાં ચ મૃગેન્દ્રોઽહં વૈનતેયશ્ચ પક્ષિણામ્ ॥ ૩૦ ॥

દૈત્યોમાં હું પ્રહલાદ છું, ગણત્રી કરનારાઓમાં હું કાળ છું, વનચરોમાં હું સિંહ છું અને પક્ષિયોમાં હું ગરુડ છું. ૩૦

પવનઃ પવતામસ્મિ રામઃ શસ્ત્રમૃતામહમ્ ।

ઘ્રણાણાં મકરશ્ચાસ્મિ સ્રોતસામસ્મિ જાહ્નવી ॥૩૧॥

પવિત્ર કરનારાઓમાં હું પવન છું શસ્ત્રધારીઓમાં હું રામ છું, માછલાઓમાં હું મકર છું અને નદીઓમાં હું ગંગા છું. ૩૧

સર્ગાણામાદિરંતશ્ચ મધ્યં ચૈવાહમર્જુન ।

અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનાં વાદઃ પ્રવદતામહમ્ ॥૩૨॥

હે અર્જુન ! સૃષ્ટિમાત્રનો હું આદિ અંત અને મધ્ય છું, વિદ્યાઓમાં હું આત્મવિદ્યા છું, વાત કરનારાઓમાં હું વાદ (તત્વ નિર્ણય માટે) છું. ૩૨

અક્ષરાણામકારોઽસ્મિ દ્વંદ્વઃ સામાસિકસ્ય ચ ।

અહમેવાક્ષયઃ કાલો ધાતાઽહં વિશ્વતોમુખઃ ॥૩૩॥

અક્ષરોમાં હું અકાર છું, સમાસોમાં હું દ્વંદ્વ નામનો સમાસ છું. અક્ષય કાળ પશુ હું છું. અને સર્વત્ર મુખવાળો પોષણ કરવાવાળો હું છું. ૩૩

મૃત્યુઃ સર્વહરશ્ચાહમુદ્ભવશ્ચ ભવિષ્યતામ્ ।

કીર્તિઃ શ્રીર્વાક્ ચ નારીણાં સ્મૃતિર્મેધા ધૃતિઃ

ક્ષમા ॥ ૩૪ ॥

સર્વનો સંહાર કરનાર મૃત્યુ હું છું, ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનારનું મૂળ હું છું, સ્ત્રીવાચક શુણોમાં કીર્તિ, લક્ષ્મિ, વાણી રમરણશક્તિ, બુદ્ધિ, ધીરજ અને ક્ષમા હું છું. ૩૪

બૃહત્સામ તથા સામ્નાં ગાયત્રી છંદસામહમ્ ।

માસાનાં માર્ગશીર્ષોઽહમૃતૂનાં કુસુમાકરઃ ॥ ૩૫ ॥

સામ મંત્રોમાં હું બૃહત્સામ છું, ઇંદોમાં હું ગાયત્રી છું, મહિનાઓમાં હું માગશર છું અને ઋતુઓમાં હું વસંત ઋતુ છું. ૩૫

દ્યૂતં છલયતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ।

જયોઽસ્મિ વ્યવસાયોસ્મિ સત્ત્વં સત્ત્વવતામહમ્ ॥૩૬॥

છળ કરનારાઓનું ધુન હું છું, તેજસ્વી ચીજોનું તેજ હું છું, જય હું છું દૃઢ નિશ્ચય હું છું. બલવાનોનું માનસિક બલ હું છું. ૩૬

વૃષ્ણીનાં વાસુદેવોઽસ્મિ પાંડવાનાં ધનંજયઃ ।

મુનીનામપ્યહં વ્યાસઃ કવીનામુશના કવિઃ ॥ ૩૭ ॥

યાદવોમાં હું વાસુદેવ છું, પાંડવોમાં હું અર્જુન છું, મુનિઓમાં હું વ્યાસ છું અને કવિઓમાં હું શુક્રકવિ છું. ૩૭

દંડો દમયતામસ્મિ નીતિરસ્મિ જિગીષતામ્ ।

મૌનં ચૈવાસ્મિ ગુહ્યાનાં જ્ઞાનં જ્ઞાનવતામહમ્ ॥૩૮॥

રાજાઓનો દંડ હું છું, જય મેળવવાની ઇચ્છાવાળાની રાજ્યનીતિ હું છું. ગુહ્ય રાખવાની વસ્તુઓમાં મૌન રાખવું તે હું છું. અને જ્ઞાનીઓનું જ્ઞાન હું છું. ૩૮

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।

· न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥૩૯॥

હે અર્જુન ! પ્રાણીમાત્રનું બીજ તે પણ હું છું વળી કોઈ પણ સ્થાવર કે જંગમ વસ્તુ એવી નથી કે જે મહારા વિના ટકી શકે. ૩૯

नांतोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्તरो मया ॥ ૪૦ ॥

હે પરંતપ ! મહારી દિવ્ય શક્તિઓનો અંત નથી, મહારી અનંત શક્તિનો ખ્યાલ આપવા માટે માત્ર આટલું મેં સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. ૪૦

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

તત્તદેવાવગચ્છ ત્વં મમ તેજોઽશસંભવમ્ ॥ ૪૧ ॥

જે જે શક્તિવાળું છે, શોભાવાળું છે, સત્વગુણવાળું છે છે અને બળવાળું છે તે સર્વ મહારા તેજના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલું છે; એમ તું જાણ. ૪૧

अथवा ब्रह्मनैतेन किं ज्ञानेन तवार्जुन ।

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥૪૨॥

પણ હે અર્જુન ! આ બધી વસ્તુઓ જાણવાથી ત્હને શું લાભ ? હું તો માત્ર મહારા એક અંશથી આખા જગત્માં વ્યાપી રહ્યો છું, એમ જાણ. ૪૨

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूक्तनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योग-
शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो
नाम नवमोऽध्यायः ९

આવી રીતે પ્રભુના ગાયેલા ઉપનિષદોમાં પ્રભુતત્વ સંબંધી .
કર્મયોગ શાસ્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણાર્જુન સંવાદમાં વિભૂતિયોગ
નામનો નવમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો છે.

અધ્યાય ૧૧ મો. વિશ્વરૂપ દર્શનયોગ.

—... —

અર્જુન ઉવાચ । અશ્રુન ઓધ્યાઃ—

મદનુગ્રહાય પરમં ગુહ્યમધ્યાત્મસંજ્ઞિતમ્ ।

યત્ત્વયોક્તં વચસ્તેન મોહોઽયં વિગતો મમ ॥ ૧ ॥

૧—આ અધ્યાયમાં અનુગ્રહ શબ્દ ઘણીવાર આવશે માટે તેનો ખુલાસો કરવો અહીં યુક્ત છે. પ્રભુના સ્વરૂપને જાણવા માટે અને મોક્ષ થવા માટે પ્રભુએ વેદમાર્ગનું નિર્માણ કર્યું છે. વેદમાં કહેલા સાધનો દ્વારા જ પોતાનો ઉદ્ધાર કરી શકે છે. કિન્તુ જે લોકોના ઉપર વેદમાર્ગની મર્યાદા ચાલી શકતી ન હોય તેવા એને લગવત્-પ્રાપ્ત થવાનો કયો ઉપાય ?

વેદના અતિ કઠિન ઉપાયોમાં જેનું મન લાગતું ન હોય, જેઓના પ્રભુમાં પ્રેમતો હોય, પ્રભુને મલવા પણ ચાહતા હોય પણ ઉપાય ન હોવાથી પોતાનો ઉદ્ધાર પોતે ન કરી શકતા હોય તેવાઓને માટે કયો ઉપાય એમ જ્યારે પ્રશ્ન થાય તો તેનું ઉત્તર એમ સમજવાનું છે કે તેઓના માટે પ્રભુ એક ઉત્તમ અને સરલ અનુગ્રહ માર્ગનું નિર્માણ કરેલો છે. તે લોકો કેવલ અનુગ્રહ દ્વારાજ પ્રભુની પ્રાપ્તિ કરે છે. લકિત પ્રભૃતિ સાધનો તો તેનો વચલો વ્યાપાર માત્ર છે અને તે જીવનો ધર્મ છે, જે એમ ન હોય તો પ્રભુ પોતેજ આગલ આ આધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકોમાં એમ કેમ કહે છે વેદમાર્ગથી તપશ્ચર્યાથી દાનથી અથવા તો યજ્ઞયાગાદિથી મહાર્ગ દર્શન થઈ શકતું નથી કિન્તુ કેવલ અનન્ય લકિતથીજ

તમે જે અધ્યાત્મ નામનું પરમ ગુણ વચન મહારા અનુ-
ગ્રહને માટે કહ્યું તેથી મહારો મોહ ટળી ગયો છે ૧

ભવાપ્યયૌ હિ ભૂતાનાં શ્રુતૌ વિસ્તરશો મયા ।

ત્વત્તઃ કમલપત્રાક્ષ માહાત્મ્યમપિ ચાવ્યયમ્ ॥૨॥

હે કમળના પત્ર જેવા નેત્રવાળા ! મેં તમારી પાસેથી
પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને નાશ વિષે વિસ્તાર પૂર્વક સાંભળ્યું
તેમજ તમારી નાશ રહિત મોહટાકા વિષે પણ સાંભળ્યું. ૨

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वરं पृष्ठोत्तम ॥ ૩ ॥

હે પરમેશ્વર ! હું પુરૂષોત્તમ ! તમે તમારે વિષે જેવું વર્ણન
આપોછો તેવાજ આપજો, તેવું શક્તિવાળું રૂપ જોવાને હું
હવે ઇચ્છું છું. ૩

મહારાજ દર્શન કરી શકે છે મહને જાણી શકે છે અને મહારામાં પ્રવેશ પણ
કરી શકે છે. વેદાદિમાર્ગોથી દર્શન, જ્ઞાન, અને પ્રવેશ, (સાયુજ્ય રૂપ
મોક્ષ) ન આપતાં જે પ્રભુ કેવલ લક્ષિતમાત્રથી તે સઘળું આપી
દેછે માટે નિશ્ચય થાયછે કે નિઃસાધન નિરૂપાય જીવોના ઉપર પ્રભુનો
પુર્ણ અનુગ્રહ છે, અને આ અધ્યાયથી પ્રારંભીને લગવડીતાની સમા-
પ્તિના શ્લોક પર્યન્ત પ્રભુ અનુગ્રહ માત્રનું પ્રાધાન્યરાખીને ઉપદેશ
આપે છે એમ ધ્યાનમાં રાખવું.

મન્યસે યદિ તચ્છક્યં મયા દ્રષ્ટુમિતિ પ્રભો ।

યોગેશ્વર તતો મે ત્વં દર્શયાત્માનમવ્યયમ્ ॥ ૪ ॥

હે પ્રભુ ! હે યોગેશ્વર ! તે રૂપ મહારાથી જોઈ શકાય છે એમ તમે માનતા હો તો, તમારા નાશ રહિત સ્વરૂપનું દર્શન મળતે કરાવો. ૪

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

પશ્ય મે પાર્થ રૂપાણિ શતશોઽથ સહસ્રશઃ ।

નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ ચ ॥૫॥

હે પાર્થ મહારાં નાના પ્રકારનાં, દિવ્ય, જુદા જુદા વર્ણ અને આકૃતિવાળાં સેંકડો અને હજારો રૂપો તું જો. ૫

પશ્યાદિત્યાન્વમૂત્રુદ્રાનશ્ચિનો મરુતસ્તથા ।

બહૂન્યદૃષ્ટપૂર્વાણિ પશ્યાશ્ચર્યાણિ ભારત ॥ ૬ ॥

હે ભારત ! આદિત્યો, વસુઓ રૂદ્રો, બે અશ્વિનીઓ અને મરુતોને તું જો, તથા પૂર્વે કદી નહીં દેખાયેલાં અનેક આશ્ચર્ય તું જો. ૬

ઈહૈકસ્થં જગત્કૃસ્નં પશ્યાથ સચરાચરમ્ ।

મમ દેહે ગુડાકેશ યચ્ચાન્યદ્રષ્ટુમિચ્છસિ ॥ ૭ ॥

હે ગુડાકેશ ! આજે તું ચર અને અચર બ્રહ્માંડને મહારા
દેહમાં એક સ્થાને રહેલું જો; વળી ખીન્ન કાંઈ જોવાની ઇચ્છા
હોય તે પણ જો. ૭

ન તુ માં શક્યસે દ્રષ્ટુમનેનૈવ સ્વચક્ષુષા ।

દિવ્યં દદામિ તે ચક્ષુઃ પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ૮

પણ તું તારી આ આંખોથી મને જોઈ શકીશ નહીં; હું
તને દિવ્ય ચક્ષુ આપું છું, તેથી તું મહારા ઉત્તમ યોગને
જો. ૮

સંજય ઉવાચ । સંજય બોલ્યા:—

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ૯ ॥

હે રાજ (ધૃતરાષ્ટ્ર) ! આ પ્રમાણે કહીને મોટા ઉપાયના
દ્વારા આપનાર હરિએ પોતાનું ઉત્તમ રૂપ પાર્થને દેખાડ્યું. ૯

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ ૧૦ ॥

दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनम् ।

सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं विश्वतोमुखम् ॥ ૧૧ ॥

ધણાં મુખ અને આંખોવાળું ધણા અદ્ભુત દર્શનવાળું,
 ધણા દિવ્ય ધરેણાવાળું, ઉંચા કરેલા ધણાં આયુધવાળું દિવ્ય
 માળા અને વસ્ત્ર ધારણ કરેલું, દિવ્ય ગંધોથી લેપાયેલું, સર્વ
 આશ્ચર્યોથી ભરપૂર અનંત અને સર્વ બાબુએ મુખવાળું તે
 દેવનું રૂપ હતું. ૧૦-૧૧

દિવિ સૂર્યસહસ્રસ્ય ભવેદ્યુગપદુત્થિતા ।

યદિ ભાઃ સદૃશી સા સ્યાદ્ભાસસ્તસ્ય મહાત્મનઃ ॥

જો આકાશમાં એક સાથે હજાર સૂર્યોનો પ્રકાશ થાય તો તે
 પ્રકાશ તે મહાત્માના પ્રકાશને મળતો આવે. ૧૨

તત્રૈકસ્થં જગત્કૃત્સ્નં પ્રવિભક્તમનેકધા ।

અપૃથ્વદેવદેવસ્ય શરીરે પાંડવસ્તદા ॥ ૧૩ ॥

ત્યાં અનુર્જન, દેવોના પણ દેવના શરીરમાં, અનેક પ્રકારે
 વહેંચાઈ ગયેલું આખું બ્રહ્માંડ, એકજ ઠેકાણે જોયું. ૧૩

તતઃ સ વિસ્મયાવિષ્ટો હૃષ્ટરોમા ધનંજયઃ ।

પ્રણમ્ય શિરસા દેવં કૃતાંજલિરભાષત ॥ ૧૪ ॥

ત્યારે વિસ્મય પામીને જોના રવાણાં ઉભાં થયાં છે એવા
 અનુર્જન પ્રભુને માયું નમાવીને .પગે લાગ્યા, અને બે હાથ
 જોડીને બોલ્યા. ૧૪

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન યોદ્યાઃ—

પશ્યામિ દેવાંસ્તવ દેવ દેહે સર્વાસ્તથા ભૂતવિશે-
ષસંઘાન્ । બ્રહ્માણમીશં કમલાસનસ્થમૃષીંશ્ચ સર્વા-
નુરગાંશ્ચ દિવ્યાન્ ॥ ૧૫ ॥

હે દેવ ! તમારા દેહને વિષે સર્વ દેવોને જુદા જુદા પ્રકારના
સર્વ પ્રાણીઓને, કમળના આસન ઉપર બેઠેલા એવા બ્રહ્માને,
મહાદેવને, સર્વ ઋષિઓને તથા દિવ્ય સર્પોને હું જોઉં છું. ૧૫

અને ~~અન્ય~~ ક્રનેત્રં પશ્યામિ ત્વાં સર્વતોડનંત-
રૂપમ્ । નાંતં ન મધ્યં ન પુનસ્તવાદિં પશ્યામિ
વિશ્વેશ્વર વિશ્વરૂપમ્ ॥ ૧૬ ॥

૧—આ શ્લોકના પ્રારંભમાં પ્રભુના સ્વરૂપને અનેક વાહુદર આદિ
વાક્યોથી સાકાર અને તેનાજ અડધા ભાગમાં અવન્ન કહીને વ્યાપક પદ્ધતિ
કહ્યું છે. અને તે વાતને દૃઢ કરવા માટે તેના પછી ‘નાન્ત’ કહ્યાદિ પદ્ધતિ
વ્યાપક ઠરાવે છે માટે નિશ્ચય થાય છે કે પ્રભુ (બ્રહ્મ) સ્વરૂપ સાકાર
અને વ્યાપક છે, જે લોકો સાકાર હોય તે વ્યાપક ન કહેવાય એમ ડર
દેખાડે છે તે મર્મ છે નિરાકાર હોય તેજ વ્યાપક હોય તો આવા
શ્લોકોમાં સર્વ લક્ષણ કરવી પડશે. પ્રભુ સર્વ સામર્થ્ય વાળા છે આ-
વાત જ્યારે નિશ્ચિત છે તો પછી તે સાકાર છતાં વ્યાપક હોય એમાં
વાંધો શો હોય.

અનેક હાથ, અનેક પેટ, અનેક મુખ, અનેક નેત્ર તથા અનેક રૂપવાળા હું તમને સર્વત્ર જોઈં છું હે વિશ્વના ઇશ્વર હે વિશ્વરૂપ ! તમારા આદિ, મધ્ય કે અંતને હું દેખ તો નથી. ૧ :

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રિણં ચ તેજોરાશિં સર્વતો
દીપ્તિમંતમ્ । પશ્યામિ ત્વાં દુર્નિરીક્ષ્યં સમંતાદી-
પ્તાનલાર્કદ્યુતિમપ્રમેયમ્ ॥ ૧૭ ॥

મુકટ, ગદા અને ચક્રવાળા તેજના અંબારરૂપ, સર્વત્ર પ્રકાશવાળા, સર્વ તરફથી મુશ્કેલીથી જોઈ શકાય એવા, અગ્નિ તથા સુર્યના જેવા પ્રકાશવાળા, તથા માપમાં ન આવે એવા તમને હું જોઈં છું. ૧૭

ત્વમક્ષરં પરમં વેદિતવ્યં ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં
નિધાનમ્ । ત્વમવ્યયઃ શાશ્વતધર્મગોપ્તા સનાતન-
સ્ત્વં પુરુષો મતો મે ॥ ૧૮ ॥

તમે અવિનાશી જાણવા યોગ્ય ઉત્તમ આ વિશ્વના ઉત્તમ આશ્રય નિત્ય સનાતન ધર્મના રક્ષક અને સનાતન પુરુષ છો એમ હું માનું છું. ૧૮

અનાદિમધ્યાન્તમનંતવીર્યમનંતબ્રાહ્મં શશિસૂર્યનેત્રમ્ ।
પશ્યામિ ત્વાં દીપ્તહુતાશવક્રં સ્વતેજસા વિશ્વમિદં
તપંતમ્ ॥ ૧૯ ॥

તમને આદિ મધ્ય અને અંત વિનાના અનંત બળવાળા
અનંત બાહુવાળા ચંદ્ર અને સુર્ય જેના નેત્ર છે એવા અગ્નિના
જેવા પ્રકાશિત મુખવાળા અને પોતાના તેજથી આ વિશ્વને
તપાવનારા હું જોઉં છું. ૧૯

દ્યાવાપૃથિવ્યોરિદમંતરં હિ વ્યાપ્તં ત્વયૈકેન દિશશ્ચ
સર્વાઃ । દૃષ્ટ્વાદ્ભુતં રૂપમુગ્રં તવેદં લોકત્રયં પ્રવ્ય-
થિતં મહાત્મન્ ॥ ૨૦ ॥

સ્વર્ગ અને પૃથ્વી તથા વચ્ચેના લોક તેમજ સર્વ દિશા
તમારા એકલાથીજ વ્યાપ્ત થયેલી છે. હે મહાત્મા ! આ
ત્રિલોકી તમાર અદ્ભુત અને ઉગ્ર રૂપ જોઈને વ્યથા પામે
છે. ૨૦

અમી હિ ત્વાં સુરસંઘા વિંશતિ કેચિદ્મીતા પ્રાંજ-
લયો ગૃણંતિ । સ્વસ્તીત્યુત્વા મહર્ષિસિદ્ધસંઘાઃ
સ્તુવંતિ ત્વાં સ્તુતિભિઃ પુષ્કલાભિઃ ॥ ૨૧ ॥

૧—આ શ્લોકમાં પણ સાકારનેજ વ્યાપક કહ્યું છે.

આ દેવગણો તમારામાં પ્રવેશ કરેછે કેટલાએક ભય પામીને હાથ જોડી સ્તુતી કરે છે. મહર્ષિઓ અને સિદ્ધોના સમૂહો કલ્યાણ થાય એમ બોલીને ઘણા રસોડાવડે તમારી પ્રાર્થના કરેછે. ૨૧

રુદ્રાદિત્યા વસવો યે ચ સાધ્યા વિશ્વેઽશ્વિનૌ મરુ-
તશ્ચોષ્મપાશ્ચ । ગંધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસંઘા વીક્ષંતે ત્વાં
વિસ્મિતાશ્ચૈવ સર્વે ॥ ૨૨ ॥

રૂદ્રો, આદિત્યો, વસુઓ, સાધ્યો, વિશ્વદેવો, બે અશ્વિની-
ઓ, મરુતો, પિતૃઓ ગંધર્વ, યક્ષ, અસુર, અને સિદ્ધોના
સમૂહો આશ્ચર્ય પામીને તમને જુએછે. ૨૨

રૂપં મહત્તે બહુવક્ત્રનેત્રં મહાબાહો બહુબાહૂરૂપાદમ્ ।
બહૂદરં બહુદંષ્ટ્રાકરાલં દૃષ્વા લોકાઃ પ્રવ્યથિતાસ્ત-
થાહમ્ ॥ ૨૩ ॥

હે મહાબાહો ! તમારૂં મોટું ૩૫ જે ધણું મુખવાળું ધણી
આંખોવાળું, ધણા હાથવાળું ધણા જાંઘ અને પગવાળું ધણા
પેટવાળું ધણા ભયંકર દાંતવાળું છે, તે જોઈને ત્રણે લોક
તથા હું વ્યથા પામીએ છીએ. ૨૩

નમઃસ્પૃશં દીપ્તમનેકવર્ણં વ્યાત્તાનનં દીપ્તવિશાલ-
નેત્રમ્ । દૃષ્ટ્વાહિ ત્વાં પ્રવ્યથિતાંતરાત્મા ધૃતિં ન
વિંદામિ શમં ચ વિષ્ણો ॥ ૨૪ ॥

આકાશને અડકતા, પ્રકાશમાન, અનેક રંગવાળા, ઉઘડે-
લા મુખવાળા, પ્રકાશિત અને વિશાળ નેત્રવાળા, એવા તમને
જોઇને મ્હારો અંતર આત્મા વ્યથા પામેછે. હે વિષ્ણુ ! મને
ધીરજ કે શાંતિ રહેતી નથી. ૨૪

દંष्ट્રાકરારાણિ ચ તે મુખાણિ દૃષ્ટ્વૈવ કાલાનલસં-
નિમાણિ । દીશો ન જાને ન લભે ચ શર્મ પ્રસીદ
દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ ૨૫ ॥

તમારાં મુખને જોઇને મ્હને દિશા સુઝતી નથી, મ્હને
રક્ષણ મળતું નથી. હે દેવના ઇશ્વર ! હે જગન્નિવાસ ! પ્રસન્ન
થાવ. ૨૫

અમી ચ ત્વાં ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય પુત્રાઃ સર્વેઃ સહૈવાવનિ-
પાલસંઘૈઃ । મીષ્મો દ્રોણઃ સૂતપુત્રસ્તથાસૌ સહા-
સ્મદીયૈરપિ યોધમુખ્યૈઃ ॥ ૨૬ ॥

વઙ્ગાણિ તે ત્વરમાણા વિશંતિ દંટ્ટાકરાલાનિ
 મયાનકાનિ । કેચિદ્વિલગ્ના દક્ષનાંતરેષુ સંદૃશ્યંતે
 ચૂર્ણિતૈરુત્તમાંગૈઃ ॥ ૨૭ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રના આ પુત્રો, સર્વે રાજાઓના સમુહ સહિત,
 તેમજ ભીષ્મ, દ્રોણ તથા આ કર્ણ, તથા આપણા મુખ્ય
 યોદ્ધાઓ સહિત, ભયંકર તથા વિકરાળ દાંતવાળા તમારા
 મુખમાં ઉતાવળથી પ્રવેશ કરેછે, અને કેટલાએકનાં ચુર્ણ
 થઈ ગયેલાં માથાં તમારાં દાંતોમાં ભરાઈ ગયેલાં દેખાયછે. ૨૬

યથા નદીનાં બહવોંજ્વલેગાઃ સમુદ્રમેવાભિમુખા
 દ્રવંતિ । તથા તવામી નરલોકવીરા વિશંતિ
 વઙ્ગાણ્યમિવિજ્વલંતિ ॥ ૨૮ ॥

જેમ નદીઓના ધણા પ્રવાહો સમુદ્ર તરફ જાયછે, તેમ
 જગતના આ વીરનરો તમારા પ્રકાશમાન મુખમાં પેસેછે. ૨૮

યથા પ્રદીપ્તં જ્વલનં પતંગા વિશંતિ નાશાય સમૃ-
 દ્ધવેગાઃ । તથૈવ નાશાય વિશંતિ લોકાસ્તવાપિ
 વઙ્ગાણિ સમૃદ્ધવેગાઃ ॥ ૨૯ ॥

જેમ પતંગીયાં પ્રકાશિત દીવામાં નાશ પામવાને માટેજ
જલદીથી જાયછે તેમ આ સર્વ (બીજમ વિગેરે યોદ્ધા)
લોકો નાશને માટે તમારા મુખમાં જલદીથી પેસેછે. ૨૯

લેલિહ્યસે ગ્રસમાનઃ સંમતાલ્લોકાન્સમગ્રાન્વદનૈ-
ર્જ્વલદ્ધિઃ । તેજોભિરાપૂર્ય જગત્સમગ્રં ભાસસ્ત-
વોગ્રાઃ પ્રતપંતિ વિષ્ણો ॥ ૩૦ ॥

આ બધા લોકોને તમે પ્રકાશિત મુખોથી ચારે કારથી
ખાધને ચાટાછો, અને સમગ્ર જગતને તેજથી પૂર્ણ કરીને
તમારી ઉગ્ર કાંતિ વડે હે વિષ્ણુ ! બાળોછો. ૩૦

આख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर
प्रसीद । विज्ञातुमिच्छामि भवंतमाद्यं न हि
प्रजानाणि तव प्रवृत्तिम् ॥ ૩૧ ॥

આવા ઉગ્ર રૂપે આપ કાણુ છો તે મ્હને કહો. હે દેવોમાં
ઉત્તમ ! તમને નમસ્કાર હો. તમે પ્રસન્ન થાવ, સર્વના કાર-
ણરૂપ એવા તમને હું જાણુવા ઇચ્છુંછું. આ તમારી પ્રવૃત્તિને
હું જાણુતો નથી. ૩૧

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીકૃષ્ણ ઓલ્યા:—

કાલોઽસ્મિ લોકક્ષયકૃત્પ્રવૃદ્ધો લોકાન્સમાહ-
ર્તૃમિહ પ્રવૃત્તઃ । ઋતેઽપિ ત્વાં ન ભવિષ્યંતિ સર્વે
યેઽવસ્થિતાઃ પ્રત્યનીકેષુ યોધાઃ ॥ ૩૨ ॥

જગતનો નાશ કરનાર, વૃદ્ધિ પામેલો કાળ હું છું, અને
મનુષ્યોનો સંહાર કરવા માટે હું આ લોકમાં આવ્યો છું શત્રુ-
ઓનાં સૈન્યમાં ગોઠવેલા તારા શિવાયના સર્વ યોદ્ધાઓને તું
નહીં હણી તોપણ તેઓ જીવતા રહેશે નહીં. ૩૨

તસ્માત્ત્વમુત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વ જિત્વા શત્રૂન્શુન્ક-
સ્ય રાજ્યં સમૃદ્ધમ્ । મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ નિમિ-
ત્તમાત્રં ભવ સવ્યસાચિન્ ॥ ૩૩ ॥

૧—વિશ્વરૂપમાં એક કાલરૂપ પણ પ્રભુનું છે. તેને ઉદ્દેશીને આ
શબ્દ છે.

૨—અનુગ્રહ. સાધન વિગેરેના તરફ ધ્યાન ન આપીને જો પ્રભુ
જીવનો સ્વીકાર કરે તો તેને અનુગ્રહ કહે છે.

૩—કોઈ જાતના ફલનું પણ સાધન પ્રભુ પોતે થઈ જાય તેને અનુ-
ગ્રહ કહે છે.

તેટલા માટે ઉઠ, યશ મેળવ; શત્રુઓને જીતીને સમૃદ્ધિ-
વાળું રાજ્ય ભોગવ. શત્રુઓને મેં અગાઉથીજ હણેલા છે.
માટે હું સવ્યસાચિન ! (ડાખા હાથથી બાણ મૂકનાર-અર્જુન)
તું નિમિત્ત માત્ર થા. ૩૩

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथान्यानपि
योधवीरान् । मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा
युद्धस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ૩૪ ॥

દ્રોણ અને બીષ્મ તથા જયદ્રથ અને કર્ણ તેમજ બીજા
યોદ્ધાઓને મેં હણી રાખેલા છે, તેને તું હણ. વ્યથા પામ
નહીં, યુદ્ધ કર. રણ ક્ષેત્રમાં તું શત્રુઓને જીતીશ. ૩૪

સંજય ઉવાચ । સંજય બોલ્યા:—

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृतांजलिर्वेपमानः
किरीटी । नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं
भीतभीतः प्रणम्य ॥ ૩૫ ॥

કેશવનાં આ વચન સાંભળીને કંપતા, ભયથી ગદગદ
કંઠવાળા અને મુકુટ પહેરેલા અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને હાથ જોડીને
અને નમસ્કાર કરીને ફરીયા કહ્યું. ૩૫

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઓદયા:—

સ્થાને હૃદયેષ્ય તવ પ્રકીર્ત્યા જગત્પ્રહૃષ્યત્યનુ-
જ્યતે ચ । રક્ષાંસિ ભીતાનિ દિશો દ્રવંતિ સર્વે
નમસ્યંતિ ચ સિદ્ધસંઘાઃ ॥ ૩૬ ॥

હે હૃદયેશ ! તમારી કીર્તિ ગાઇને જગત્ અતિ હૃષ્ટ
પામેછે અને આનંદ માનેછે એ યોગ્યજ છે. રાક્ષસો ભય
પામીને બધી દિશામાં નાસી જાયછે, અને સર્વે સિદ્ધગણો
તમને નમસ્કાર કરેછે. ૩૬

કસ્માચ્ચ તે ન નમેરન્મહાત્મન્ ગરીયસે બ્રહ્મણો-
ઽપ્યાદિકર્ત્રે । અનંત દેવેશ જગન્નિવાસ ત્વમક્ષરં
મદસત્તત્પરં યત્ ॥ ૩૭ ॥

હે મહાત્મા ! બ્રહ્માના મ્હોટા ગુરુ અને આદિ કર્તા એવા
તમને તેઓ શા માટે નમસ્કાર ન કરે ? હે અનંત ! હે દેવના
ધૈશ્વર ! હે સર્વ જગતના ધામ ! સત્ અને અસત્ તથા
તેનાથી ઉત્તમ તે તમે છો. ૩૭

ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણસ્ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં
નિધાનમ્ । વેત્તાસિ વેદ્યં ચ પરં ચ ધામ ત્વયા
તતં વિશ્વમનંતરૂપ ॥ ૩૮ ॥

તમે સર્વથી પ્રથમ એવા દેવ છો, પુરાણપુરુષ છો, આ જગતના ઉત્તમ ભંડારરૂપ છો, જાણનાર અને જાણવા યોગ્ય તમે છો, ઉત્તમ ધામ છો, અને હે અનંત રૂપવાળા ! તમારાથીજ વિશ્વ વ્યાપ્ત થયેલું છે. ૩૮

**વાયુર્યમોઽગ્નિર્વરુણઃ શશાંકઃ પ્રજાપતિસ્ત્વં પ્રપિ-
તામહશ્ચ । નમો નમસ્તેઽસ્તુ સહસ્રકૃત્વઃ પુનશ્ચ
ભૂયોઽપિ નમો નમસ્તે ॥ ૩૯ ॥**

તમે વાયુ યમ અગ્નિ વરુણ ચંદ્ર પ્રજાપતિ અને પ્રપિતામહ (દાદાના આપ) છો. હજારવાર તમને નમસ્કાર હો, અને ફરીથી વારંવાર તમને નમસ્કાર હો. ૩૯

**નમઃ પુરસ્તાદથ પૃષ્ઠતસ્તે નમોઽસ્તુ તે સર્વત એવ
સર્વ । અનંતવીર્યામિતવિક્રમસ્ત્વં સર્વં સમાપ્નોષિ
તતોઽસિ સર્વઃ ॥ ૪૦ ॥**

તમને આગળથી નમસ્કાર હો તમને પાછળથી નમસ્કાર હો અને સર્વ બાજુએથી નમસ્કાર હો. આપ અનંત બળ અને અથાગ પરાક્રમવાળા છો. આ સર્વ આપમાં રહેલું છે, તેથીજ તમે સર્વ રૂપે છો. ૪૦

સખેતિ મત્વા પ્રસભં યદુક્તં હે કૃષ્ણ હે યાદવ
હે સખેતિ । અજાનતા મહિમાનં તવેદં મયા
પ્રમાદાત્પ્રણયેન વાપિ ॥ ૪૧ ॥

યચ્ચાવહાસાર્થમસત્કૃતોઽસિ વિહારશય્યાસનમો-
જનેષુ । ઈકોઽથવાપ્યચ્યુત તત્સમક્ષં તત્ક્ષામયે
ત્વામહમપ્રમેયમ્ ॥ ૪૨ ॥

તમને સ્નેહી જાણીને વગર વિચારે હે કૃષ્ણ ! હે યાદવ !
હે સખા ! એમ તમારો આ મહિમા જાણ્યા સિવાય પ્રમાદથી
કે સ્નેહથી મેં જે કહ્યું હોય, અથવા મશ્કરીની ખાતર, રમતાં
રમતાં કે સૂતાં સૂતાં કે આસન ઉપર અથવા જમતાં જમતાં
એકાંતમાં કે સર્વાની સમક્ષ મેં તમારું અપમાન કર્યું હોય,
તે માટે હે અચ્યુત ! હે અનંત ! તમારી ક્ષમા માગુ છું. ૪૧

પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય ત્વમસ્ય પૂજ્યશ્ચ ગુરુ-
ર્ગરીયાન્ । ન ત્વત્સમોઽસ્ત્યભ્યધિકઃ કુતોઽન્યો
લોકત્રયેઽપ્યપ્રતિમપ્રભાવઃ ॥ ૪૩ ॥

અર અને અચર જગત્તા તમે પિતા છો, તમે ગુરૂથી પણ
અધિક પૂજવા યોગ્ય છો; ત્રણે લોકમાં જેવો બીજો કોઈ નથી
તો હે ઉપમા રહિત અગ્રવાણા ! તમારાથી અધિક બીજો
ક્યાંથી હોય ? ૪૩

**તસ્માત્પ્રણમ્ય પ્રણિધાય કાયં પ્રસાદયે ત્વામહ-
મીશમીઙ્યમ્ । પિતેવ પુત્રસ્ય સર્થેવ સર્થયુઃ પ્રિયઃ
પ્રિયાયાર્હસિ દેવ સોદુમ્ ॥ ૪૪ ॥**

માટે મહારા શરીરને દંડવત્ નમાવીને, પ્રણામ કરીને હે
પૂજ્ય પ્રભુ ! તમને પ્રસન્ન કરું છું. પિતા પુત્રનું અને પ્રિય
પ્રિયનું જેમ સાંખી રહે, તેમ હે દેવ ! તમે મહારં સાંખી
રહો. ૪૪

**અદૃષ્ટપૂર્વં હૃષિતોઽસ્મિ દૃષ્ટ્વા ભયેન ચ પ્રવ્યથિતં
મનો મે । તદેવ મે દર્શય દેવ રૂપં પ્રસીદ દેવેશ
જગન્નિવાસ ॥ ૪૫ ॥**

પૂર્વે જે કોઈએ જોયું નથી તે જોઈને મને આતંદ થયો
છે, પણ ભયથી મહારં મન દુઃખી થયું છે. હે દેવના ઇશ્વર !
હે જગન્નિવાસ ! પ્રસન્ન થાઓ, હે દેવ ! તમારં પ્રથમનું જ
રૂપ મને દેખાડો. ૪૫

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રહસ્તમિચ્છામિ ત્વાં દ્રષ્ટુમહં
તથૈવ । તેનૈવ રૂપેણ ચતુર્ભુજેન સહસ્રબાહો ભવ
વિશ્વમૂર્તે ॥ ૪૬ ॥

પ્રથમ હતા તેવાજ મુકુટવાળા, ગદાવાળા અને હાથમાં
ચક્રવાળા તમને ફરીથી જોવા હું ઇચ્છું છું. હે વિશ્વમૂર્તિ !
હે હજાર ભુજવાળા ! તમે ફરીથી ચતુર્ભુજરૂપવાળા થાવ ૪૬

શ્રીભગવનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

મયા પ્રસન્નેન તવાર્જુનેદં રૂપં પરં દર્શિતમાત્મ-
યોગાત્ । તેજોમયં વિશ્વર્મનં તમાદ્યં યન્મે ત્વદન્યેન
ન દૃષ્ટપૂર્વમ્ ॥ ૪૭ ॥

૧—અનુગ્રહ માર્ગ, પ્રસાદ એટલે અનુગ્રહ.

૨—અહીં પ્રભુ પોતેજ પોતાના રૂપને સાકાર અને વ્યાપક બતાવે
છે. જેનું કયાંય અન્ત આવતો ન હોય તેનું નામ વ્યાપક, અને આકાર
રવાલો હોય તે સાકાર કહેવાય. પ્રભુનું રવરૂપ સાકાર છે, અને વ્યાપક
છે. અને જેમાં પરસ્પર વિરૂદ્ધ દેખાતા ધર્મો રહેતા હોય તે પરબ્રહ્મ
આ વાત નિશ્ચિત છે.

હે અર્જુન ! મેં પ્રસન્ન થઈને નિઃસામથ્યથી આ પરમ રૂપ
ને દેખાડ્યું છે. તે રૂપ તેજોમય, વિશ્વતું દર્શન કરાવનારું,
નંત અને પ્રથમ દેખાયેલું છે, અને તારા વિના ખીજ
કોઈ આ મહારં રૂપ પૂર્વે જોયું નથી. ૪૭

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियामिर्न तपो-
मिरुग्रैः । एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वद-
न्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

વેદથી, યજ્ઞથી, અભ્યાસથી, દાનથી, ક્રિયાથી કે ઉગ્ર તપથી
કુરુકુળમાં મેળે ! તારા વિના ખીજે કોઈ આ લોકમાં મળે
ઈ શકે એ અશક્ય છે. ૪૮

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोर-
मीदृङ्गमेदम् । व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं
तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

આતું મહારં ઉગ્ર રૂપ જોઈને તું દુઃખી થા નહીં અને
ભરા નહીં, ભય દૂર કરીને પ્રસન્ન મનથી તું ફરીથી આ
મર તેનું તે (પ્રથમનું) રૂપ જો.

સંજય ઉવાચ । સંજય ઓલ્યા:—

ઇત્યર્જુનં વાસુદેવસ્તથોક્ત્વા સ્વકં રૂપં દર્શયા-
માસ ભૂયઃ । આશ્વાસયમાસ ચ ભીતમેનં ભૂત્વા
પુનઃ સૌમ્યવપુર્મહાત્મા ॥ ૫૦ ॥

આ પ્રમાણે અર્જુનને કહીને વાસુદેવે (શ્રીકૃષ્ણે) તેને
ફરીથી પોતાનું રૂપ દેખાડ્યું, અને ફરીથી શાંતિ આપે એવું
શરીર ધારણ કરીને તે મહાત્માએ ભયભીત થયેલા અર્જુનને
દિલાસો આપ્યો. ૫૦

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન ઓલ્યા:—

દૃષ્ટ્વેદં માનુષં રૂપં તવ સૌમ્યં જનાર્દન ।

ઇદानीમસ્મિ સંવૃત્તઃ સચેતાઃ પ્રકૃતિં ગતઃ ॥૫૧॥

હું જનાર્દન ! તમારું આ સુંદર મનુષ્ય રૂપ જોઇને હું
હવે શાંત અને સ્વસ્થ થયો છું. ૫૧

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ ઓલ્યા:—

સુદુર્દર્શમિદં રૂપં દૃષ્ટ્વાનસિ યન્મમ ।

દેવા અપ્યસ્ય રૂપસ્ય નિત્યં દર્શનકાંક્ષિણઃ ૫૨

આ મહાર્ ૩૫ જે તેં જોયું તેનાં દર્શન થવાં બહુ મુશ્કેલ છે. આ ૩૫ને જોવાને દેવો પણ હમેશાં આતુર છે. ૫૨

નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા ।

શક્ય એવંવિધો દ્રષ્ટું દૃષ્ટવાનસિ માં યથા ૫૩

જે પ્રકારનું તેં મહાર્ દર્શન કર્યું તેવું માર્ દર્શન વેદથી તપથી, દાનથી કે હોમથી થવું શક્ય નથી. ૫૩

મક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવંવિધોઽર્જુન ।

જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ ॥ ૬૪ ॥

હે અર્જુન ! મહારી અનન્ય ભક્તિથીજ એ પ્રકારનું મહાર્ જ્ઞાન મનુષ્યને થઈ શકેછે, અને હે પરંતપ હું તત્ત્વથી તેને જણાઈ શકું છું, અને મહારામાં તે પ્રવેશ કરી શકેછે. ૫૪

મત્કર્મકૃન્મત્પરમો મદ્ભક્તઃ સંગવર્જિતઃ ।

નિર્વૈરઃ સર્વભૂતેષુ યઃ સ મામેતિ પાંડવ ॥ ૫૫ ॥

જે મહારે માટે કર્મ કર્યા કરેછે, જે મહને ઉત્તમ કલ્યાણરૂપ માનેછે જે મહારે ભક્ત છે, જેણે આસક્તિનો ત્યાગ કર્યોછે અને જેને કોઈ સાથે વેર નથી તે, હે પાંડવ મહને પામેછે. ૫૫

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो नाम एकादशोऽध्यायः ॥११॥

આવીરીતે શ્રીભગવાને કહેલા ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મવિદ્યાના કર્મયોગ
શાસ્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણાર્જુન સંવાદમાં વિશ્વરૂપદર્શન નામનો
ચારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો છે.

અધ્યાય ૧૨ મો. ભક્તિયોગ.

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः १

જે ભકતો હમેશાં એકરૂપ થઈને તમને ભજીએ, અને જે ભકતો અવ્યક્ત અને અવિનાશીને ઉપાસે છે તેમાંથી કોણુ ધારે સારી રીતે યોગ જાણનાર છે ? ૧

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

જેઓ મ્હારી ઉપર મનને દઢ કરીને, પરમ શ્રદ્ધાથી નિત્ય યુક્ત થઈને, મ્હને વ્યક્તને ઉપાસે છે તેઓને હું યોગમાં શ્રેષ્ઠ ॥નુંધું. ૨

૧—સતતમ અધ્યાયમાં અને અષ્ટમ અધ્યાયમાં પ્રભુએ પોતે પોતાના અવ્યક્ત સ્વરૂપની ઉપાસના કરવાનું કહ્યું અને નવમ અધ્યાયમાં પ્રત્યક્ષ પ્રભુ જોઈ શકાય એવા ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કર્યો, અને યક્ત સ્વરૂપનું દર્શન પણ કરાવ્યું. ત્યારે અર્જુનને સન્દેહ ઉત્પન્ન થાય છે કે અવ્યક્તની ઉપાસના કરનાર અને વ્યક્ત સ્વરૂપની સેવા કરનાર આ બન્નેમાંથી શ્રેષ્ઠ કયો, તેના ઉત્તરમાં આ આખો અધ્યાય ભજવાનો છે માટેજ આ અધ્યાયનું નામ ભક્તિયોગ રાખ્યું છે.

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमर्चित्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ૩ ॥

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।

ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ૪ ॥

જેઓ અવિનાશી, અવર્ણનીય, અવ્યક્ત, સર્વવ્યાપી, અચિન્ત્ય, અવિકારી, અચળ અને નિત્યને ભજેછે, તથા ઇન્દ્રિય સમુહનો નિગ્રહ કરીને, સર્વત્ર સમાન બુદ્ધિ રાખીને રહે છે, જેઓ : સર્વના હિતમાં રાજી થાયછે, તેઓ પણ મ્હને પામેછે. ૩-૪

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ૫ ॥

પરંતુ અવ્યક્તમાં જેઓ આસક્ત ચિત્તવાળા છે તેઓને અધિક ક્લેશ થાયછે, કારણ કે દેહધારી જીવ અવ્યક્તના માર્ગને મુશ્કેલીથી પામી શકેછે. ૫

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ॥ ૬ ॥

તેષામહં સમુદ્ઘર્તા મૃત્સંસારસાગરાત્ ।

મવામિ ન ચિરાત્પાર્થ મય્યાવૈશિત્તચેતસામ્ ॥ ૭ ॥

જેઓ સર્વ કર્મ મ્હને અર્પણ કરીને અને મ્હારે જ ચિન્તન કરીને તથા પૂર્ણ રીતે મ્હારું ધ્યાન ધરીને મ્હને કૃપાસેછે, તેવા મ્હારામાં જ ચિત્ત અર્પણ કરેલા બકતોને, હે પાર્થ! આ મૃત્યુવાળા સંસાર સાગરમાંથી થોડા વખતમાં જ હું તારું છું. ૬-૭

મય્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ બુદ્ધિં નિવેશય ।

નિવસિષ્યસિ મય્યેવ અતઃ કુર્ધ્વં ન સંશયઃ ॥ ૮ ॥

મ્હારામાં જ મન અર્પણ કર અને મ્હારામાં જ બુદ્ધિને સ્થાપન કર જેથી હવે પછી તું મ્હારામાં જ નિવાસ કરીશ; બેમાં સંશય નથી. ૮

અથ ચિત્તં સમાધાતું ન શક્તોષિ મયિ સ્થિરમ્ ।

અભ્યાસયોગેન તતો માદિચ્છાદ્યં ધનંજય ॥ ૯ ॥

હે ધનંજય! જો તું મ્હારામાં મન દૃઢ રાખવા શક્તિતમાન ન હોય તો, અભ્યાસ રૂપી યોગથી તું મ્હને પામવાની ઇચ્છા કર. ૯

અભ્યાસેઽપ્યસમર્થોઽસિ મત્કર્મપરમો ભવ ।

મદર્થમપિ કર્માણિ કુર્વન્સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥ ૧૦ ॥

અભ્યાસ યોગ કરવાને પણ અસમર્થ હો તો મ્હારે માટેજ (સેવા રૂપી) કર્મો કરનારો થા. મ્હારે માટે કર્મો કરવાથી તું પૂર્ણતાને પામીશ. ૧૦

અથૈતદપ્યશક્તોઽસિ કર્તુ મદ્યોગમાશ્રિતઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગં તતઃ કુરુ યતાત્મવાન્ ॥ ૧૧ ॥

આ કરવાને પણ તું અશક્ત હો તો મ્હારા યોગને (મ્હારી સાથે એકતા કરવાનો) આશ્રય કરીને, મનને નિયમમાં રાખીને સર્વ કર્મનાં ફળનો ત્યાગ કર. ૧૧

શ્રેયો હિ જ્ઞાનમભ્યાસાજ્ઞાનાદ્વિચાનં વિશિષ્યતે ।

ધ્યાનાત્કર્મફલત્યાગસ્ત્યાગાચ્છાંતિરનંતરમ્ ॥ ૧૨ ॥

ખરેખર, અભ્યાસથી જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે, જ્ઞાનથી ધ્યાન શ્રેષ્ઠ છે, ધ્યાનથી સર્વ કર્મનાં ફળનો ત્યાગ પ્રભુને અર્પણ કરવું શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે ત્યાગથી તરતજ શાંતિ થાયછે. ૧૨

૧—પ્રભુનું ધ્યાન કરવું તે પણ એક ભક્તિમાર્ગનું અંગ છે. તે ભક્તિ માર્ગના અંગ થી પણ જ્ઞાન માર્ગ હલકું છે એમ આ શ્લોકમાં ૨૫૪ જણાય છે.

અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥ ૧૩ ॥

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ।

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્યો મે ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૪॥

જે કાંઈ પણ પ્રાણી સાથે દ્વેષ રાખતો નથી, જે સર્વ સાથે મિત્રતા અને કરુણા રાખેછે, જે આસક્તિ અને અહંકાર વિનાનો છે, જે દુઃખ અને સુખમાં સમાન છે, જે ક્ષમાવાન છે, જે હમેશાં સંતોષી છે, જે યોગી છે, જેણે મન જીત્યું છે, જે દૃઢ નિશ્ચયવાળો છે અને જેણે મન અને જીવ મહારામાં અર્પણ કરેલાં છે, એવો મહારો ભક્ત મહને પ્રિય છે. ૧૩-૧૪

યસ્માન્નોદ્વિજતે:લોકો લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ ।

હર્ષામર્ષમયોદ્વેગૈર્મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૫ ॥

જેનાથી કાંઈ પણ પ્રાણીને ઉદ્વેગ થતો નથી, જને કાંઈ પણ પ્રાણી ઉદ્વેગ કરતો નથી, અને જે હર્ષ અદેખાઈ અને ભય અને ઉદ્વેગથી મુક્ત છે તે મહને પ્રિય છે. ૧૫

અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષ ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ।

સર્વારંભપરિત્યાગી યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૬॥

જેને ક્રોધ પણ ચીજની ઇચ્છા નથી, જે પવિત્ર, કર્તવ્ય કર્મને ત્વરાથી કરનારો અસકિત વિનાનો દુઃખ વિનાનો અને ક્રોધ પણ પ્રકારનાં કર્મોનો આરંભ નહીં કરનારો, એવો ભકત મ્હને પ્રિય છે. ૧૬

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ।

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ ૧૭ ॥

જે હર્ષ પામતો નથી કે દ્વેષ કરતો નથી, શોક કરતો નથી કે ઇચ્છા કરતો નથી, જે શુભ અને અશુભનો ત્યાગ કરવાવાળો છે અને જે ભકિતવાળો છે તે મ્હને પ્રિય છે. ૧૭

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥ ૧૮ ॥

तुल्यनिंदास्तुतिमौनी संतुष्टो येन केनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ ૧૯ ॥

જે શત્રુ તથા મિત્ર તરફ, માન તથા અપમાનમાં, ઠાઠ અને તડકામાં, અને સુખ તથા દુઃખમાં સમાન છે, તથા જે આસકિત વિનાનો છે, જે નિંદા અને સ્તુતિને સમાન લેખે છે જે શાંત છે, જે કાંઈ મળે તેથી સંતોષી છે, જે ધરમાં આસકિત વિનાનો છે, જે દૃઢ મનવાળો અને પૂર્ણ ભકિતવાળો છે તે મ્હને પ્રિય છે. ૧૮-૧૯

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

શ્રદ્ધાના મત્પરમા મક્તાસ્તેઽતીવ મે પ્રિયાઃ ॥૨૦॥

અહીંઆ શીખવેલા આ અમૃતરૂપી જ્ઞાનનું જેઓ શ્રદ્ધાથી પાન કરેછે અને મ્હને પરમકલ્યાણ રૂપ માનેછે તે લકતે। મ્હને અતિ પ્રિયછે. ૨૦

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योग-

શાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે ભક્તિયોગો

નામ દ્વાદશોઽધ્યાયઃ ૧૨

આવી રીતે પ્રભુના ગાયેલા ઉપનિષદોમાં પ્રભુતત્વ સંબંધી

કર્મયોગ શાસ્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણાર્જુન સંવાદમાં લલિતયોગ

નામનો બારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયોછે.

અધ્યાય ૧૩ મો. ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

ईदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं ब्राह्मः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १ ॥

હે કુંતીપુત્ર ! આ શરીર ક્ષેત્ર કહેવાયછે, અને જે જાણે તેને બ્રાહ્મ પુરુષો ક્ષેત્રજ્ઞ ક્ષેત્રને જાણનારો કહેછે. ૧

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ ૨ ॥

૧—સપ્તમ અધ્યાયમાં પ્રભુ પોતાની પરા શ્રેષ્ઠ અને અપરા કનિષ્ઠ શક્તિનું વર્ણન કરી આવ્યા છે અને તે સ્વરૂપથી પોતાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે. વિરાટ સ્વરૂપ પણ પ્રભુનું જ છે પણ જે બ્રહ્માડમાં છે તેજ આ પિણ્ડમાં પણ છે એમ આ ૧૩ માં અધ્યાયમાં કહે છે. બ્રહ્માણ્ડમાં જેમ ક્ષર અક્ષર છે તેમ આ દેહમાં પણ ક્ષર અક્ષર છે. ક્ષરરૂપ ક્ષેત્ર દેહ છે. તે શુદ્ધ અને સંસારી બે પ્રકારનો છે. જેને આ ક્ષેત્રનું તથા પોતાના સ્વરૂપનું શરીરથી જુદા તરીકેનું જ્ઞાન નથી તે જીવ સંસારી છે. અને જેને આ ક્ષેત્રનું પોતાનું અને જીવનું જુદાપણાથી જ્ઞાન છે તે અને ક્ષેત્રજ્ઞ જીવ છે. શુદ્ધ ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવાય છે. ઘરેક ક્ષેત્રમાં પ્રભુ, ક્ષેત્રજ્ઞ સ્વરૂપથી વિરાજે છે.

હે ભારત ! સર્વ ક્ષેત્રમાં મ્હને ક્ષેત્રને જાણનારો માન. ક્ષેત્રનું અને ક્ષેત્રને જાણનારનું જ્ઞાન, તેનેજ હું જ્ઞાન માનું છું. ૨

તત્ક્ષેત્રં યચ્ચ યાદૃક્ ચ યદ્વિકારિ યતશ્ચ યત્ ।

સ ચ યો યત્પ્રભાવશ્ચ તત્સમારેન મે શૃણુ ॥ ૩ ॥

તે ક્ષેત્ર શું છે, કેવું છે, કેવા વિકારવાળું છે, કયાંથી છે અને તે ક્ષેત્રને જાણનાર કોણ છે, અને તેની શક્તિ શું છે તે મ્હારી પાસેથી હુંકામાં સાંભળ. ૩

ઋષિભિર્વહુધા ગીતં છંદોભિર્વિવિધૈઃ પૃથક્ ।

બ્રહ્મસૂત્રપદૈશ્ચૈવ હેતુમદ્ભિર્વિનિશ્ચિતૈઃ ॥ ૪ ॥

ઋષિયોએ વિવિધ છંદથી બહુ પ્રકારે તેનું ગાન (વર્ણન) કરેલું છે. અને દલીલવાળ તથા નિશ્ચયવાળા બ્રહ્મસૂત્રના પદથી પણ તેનું ગાન કરેલું છે. ૪

મહાભૂતાન્યહંકારો બુદ્ધિરવ્યક્તમેવ ચ ।

ઇન્દ્રિયાણિ દશૈકં ચ પંચ ચૈન્દ્રિયગોચરાઃ ॥ ૫ ॥

ઇચ્છા દ્વેષઃ સુખં દુઃખં સંઘાતશ્ચેતના ધૃતિઃ ।

એતત્ક્ષેત્રં સમાસેન સવિકારમુદાહૃતમ્ ॥ ૬ ॥

મહાભૂતો, અહંકાર, બુદ્ધિ, અવ્યક્ત (પ્રકૃતિ), દશ ઇન્દ્રિયો અને એક મન તથા, શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, ગંધ, આ પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો; ઇન્દ્રિયા, દેષ, સુખ, દુઃખ, શરીર, ચેતના, તથા ધીરજ; એ સર્વ ક્ષેત્ર અને તેના વિકારો ટુંકા-માં કહ્યા. ૫-૬

અમાનિત્વમદંભિત્વમાહિંસા ક્ષાંતિરાર્જવમ્ ।

આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થૈર્યમાત્મવિનિગ્રહઃ ॥ ૭ ॥

ઇન્દ્રિયાર્થેષુ વૈરાગ્યમનહંકાર એવ ચ ।

જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિદુઃખદોષાનુદર્શનમ્ ॥ ૮ ॥

અસક્તિરનભિષ્વંગઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ ।

નિત્યં ચ સમચિત્તત્ત્વમિષ્ટાનિષ્ઠોપપત્તિષુ ॥ ૯ ॥

મયિ ચાનન્યયોગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી ।

વિવિક્તદેશસેવિત્ત્વમરતિર્જનસંસદિ ॥ ૧૦ ॥

અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ।

એતજ્ઞાનમિતિ પ્રોક્તમજ્ઞાનં યદતોઽન્યથા ॥ ૧૧ ॥

નમ્રતા, નિરભિમાન, ક્રોધને પીડા ન કરવી તે, ક્ષમા, સી-ધાપણું, ગુરુની સેવા, પવિત્રતા, દૃઢતા, આત્મનિગ્રહ, ઇન્દ્રિ-યોના વિષયો ઉપર વૈરાગ્ય, અહંકાર રહિતપણું, તથા જન્મ,

મરણ, વૃદ્ધાવસ્થા અને મંદવાડાનાં દુઃખોં તેમજ દોષોનું
અવલોકન, પુત્ર, સ્ત્રી, અને ઘર ઇત્યાદિ પદાર્થોમાં આસક્ત
અને તક્લિન ન થવું તે, અને ધારેલા અને અણધારેલા
બનાવોમાં હમેશાં ચિત્તની સમાનતા, અનન્ય યોગથી મ્હા-
રામાં દૃઢ ભક્તિ, એકાંત જગ્યાનો આશ્રય, લોકોની સંગતમાં
અપ્રીતિ, આત્મજ્ઞાનનું નિત્ય સેવન અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં પ્રયોજ-
નનું સમજવું; આ સર્વનું નામ જ્ઞાન (જ્ઞાનથયાના ચિન્હો)
કહેવાય છે, અને એ સિવાયનું બીજું સર્વ તે અજ્ઞાન
જાણવું. ૭-૧૧

જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વામૃતમશ્નુતે ।

ઽનાદિમત્પરં બ્રહ્મ ન સત્તન્નાસદુચ્યતે ॥ ૧૨ ॥

૧—બ્રહ્મવાદમાં વ્યક્ત (આખોથી દેખાતો તે પદાર્થ) અને
અવ્યક્ત (ન દેખી શકાય તે) રૂપથી સર્વત્ર પર બ્રહ્મજ રિથત છે
આ સિદ્ધાન્ત છે. આ વાતને સાતમા અને નવમા અધ્યાયમાં સંક્ષે-
પથી જણાવી આવ્યા છીએ અને આ અધ્યાયમાં પણ રૂપરૂ રીતે તેજ
પ્રતિ પાઠન કરેછે. સર્વથી એજ સર્વ કારણોનું પણ કારણ કલ રૂપ શ્રી
પુરૂષોત્તમ છે. અને તેને પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન અને તે આ પુરૂષો-
ત્તમના રહેવાનું સ્થાન તે અક્ષર બ્રહ્મ છે. તેનેજ જ્ઞેય બ્રહ્મ પણ કહેછે.
જ્ઞેય બ્રહ્મ પ્રભુનું જ રૂપાન્તર છે. એનેજ અવ્યક્ત શબ્દથી બોલાવે છે.
જેમ અક્ષર બ્રહ્મ પ્રભુનું સ્વરૂપ છે, અને અવ્યક્ત કહેવાય છે તેમ
પ્રકૃતિ પણ પ્રભુનું રૂપાન્તર છે અને જાણીશકાતી નથી માટે અવ્યક્ત

જે જાણવા યોગ્ય છે અને જેને જાણવાથી મોક્ષ પમાય છે, તથા જે સત્ સ્પષ્ટ દેખાય તે અથવા અસત્, (જે સ્પષ્ટ ન દેખાય તે) કહેવાતું નથી તે અનાદિ પરમ્બ્રહ્મ વિષે હવે હું ત્હને કહુ છું. ૧૨

કહેવાય છે. ક્ષેત્ર (વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિરૂપ) અને ક્ષેત્રના વિકાર તે બધું પ્રકૃતિ છે. અને સર્વત્ર દેહાદિમાં રિથતજે જીવો તે અક્ષર બ્રહ્મના અંશ છે, માટેજ કોઈક ઠેકાણે તેઓને અક્ષર અથવા બ્રહ્મ કહીદેછે.

ફલરૂપ પ્રભુ, સચ્ચિદાનંદ રવરૂપ છે. સત્, ચીત્, અને આનંદ, બે પ્રકારના છે, રવરૂપાત્મક અને ધર્માત્મક. આત્રણે આધિદૈવિકાદિમેદથી પાછા ત્રણ પ્રકારના છે. જેમ સૂર્ય અને સૂર્યનો પ્રકાશ બન્ને એકજ છે તેા પણ સુચથી જુદી પ્રકાશની પ્રતીતિ થાયછે, તેવી રીતે સચ્ચિદાનંદ રવરૂપ પ્રભુથી તેમના ધર્મરૂપ સત્ચિત્ અને આનંદ, કોઈક વખતે (સૃષ્ટિ અવસ્થામાં) જુદા થાયછે. કારણકે જુદા થયા વિના એકલા રવરૂપથી કીડા થઈ શકતી નથી. પ્રભુ પોતેજ અનેક રૂપ ધારણ કરીને કીડા કરે છે, આ બ્રહ્મ વાદનું તત્ત્વ છે. સચ્ચિદાનંદ રવરૂપ પુરૂષોત્તમ આધિદેવિક પુરૂષ છે. શ્રીપુરૂષોત્તમના અંશ, વિરાટ પુરૂષમાં અન્તર્યામી રૂપથી છે. શ્રી પુરૂષોત્તમનું રૂપાન્તર સચ્ચિદાનંદાત્મક અક્ષર બ્રહ્મ તે અધ્યાત્મિક પુરૂષ કહેવાય છે. અક્ષરનો અંશ વિરાટમાં રહેલો જે જીવ છે તેનાજ અંશ બધા દેહરિથત જીવો છે. અને વિરાટ પુરૂષ આધિભૌતિક પુરૂષ છે. તેનેજ ક્ષર કહેવામાં આવે છે. તે ક્ષર પુરૂષના જ અંશાશ આ દેહો છે.

જેમ પ્રભુ પોતે વિરૂદ્ધ ધર્મોના આધાર છે, તેમ તેનો અંશ અથવા રૂપાન્તર અક્ષર બ્રહ્મ (જ્ઞેય બ્રહ્મ) પણ વિરૂદ્ધ ધર્મોનો આધાર છે.

સર્વતઃ પાણિપાદં તત્સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ ।

સર્વતઃ શ્રુતિમલ્લોકે સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥ ૧૩ ॥

તેને સર્વત્ર હાથ પગ છે, તેને સર્વત્ર નેત્ર, શિર ને મુખ છે, તેને સર્વત્ર કાન છે, જગતમાં સર્વમાં તે વ્યાપી રહેલ છે. ૧૩

સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિયવિવાર્જિતમ્ ।

અસક્તં સર્વભૃચ્ચૈવ નિર્ગુણં ગુણભોક્તૃ ચ ॥ ૧૪ ॥

કોઈ પણ પ્રાકૃત ઈન્દ્રિયો નહીં છતાં પણ સર્વ ઈન્દ્રિયોના ગુણોથી જે પ્રકાશે છે તથા સર્વનું પોષણ કરનાર છતાં જે આસક્તિ રહિત છે અને ગુણનો ભોક્તા છતાં નિર્ગુણ છે. ૧૪

બહિરંતશ્ચ ભૂતાનામચરં ચરમેવ ચ ।

શૂઘ્રસ્મત્વાત્તદવિજ્ઞેયં દૂરસ્થં ચાંતિકે ચ તત્ ॥ ૧૫ ॥

આ વાત ૧૨ માં શ્લોકથી ૧૬ માં શ્લોક સુધી સ્પષ્ટ કરે છે. આ હર અને અક્ષર બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય અને ત્યારેજ આવું જ્ઞાન થયાથી જીવનો મોક્ષ થાય છે. અર્થાત્ દુઃખમાત્રનો અલાવ થાય છે. જીવને પુરુષોત્તમ પ્રાપ્તિ કરવાની લાચકાત થાય છે, કારણ કે શ્રી પુરુષોત્તમ મુક્તનેપ્રાપ્ત કરવા લાયક છે, ને વાત ઉપનિષદોમાં પ્રતિપાદન કરેલી છે.

તે સર્વ પ્રાણીઓની બહાર તથા અંદર છે, વળી તે અચર તથા ચર છે; સૂક્ષ્મપણાને લીધે તે નહીં જાણી શકાય તેવું છે તે દર છે અને વળી પાસે છે. ૧૫

અવિભક્તં ચ ભૂતેષુ વિભક્તમિવ ચ સ્થિતમ્ ।

ભૂતભર્તૃ ચ તજ્જ્ઞેયં ગ્રસિષ્ણુ પ્રભવિષ્ણુ ચ ॥ ૧૬ ॥

પ્રાણી માત્રમાં તે વહેચાઈ ગયેલું નથી છતાં વહેચાઈ ગયેલું હોય તેમ દેખાય છે. તેને પ્રાણીમાત્રનું પોષણ કરનાર, સંહાર કરનાર અને ઉત્પન્ન કરનાર જાણવું. ૧૬

જ્યોતિષામપિ તજ્જ્યોતિસ્તમસઃ પરમુચ્યતે ।

જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્યં હૃદિ સર્વસ્ય ધિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૭ ॥

તે પ્રકાશિત ચીજોનું પણ પ્રકાશ છે, અને અંધકારથી પર કહેવાય છે. તે જ્ઞાન છે, જ્ઞાન કરવાની વસ્તુ છે, જ્ઞાનથી જાણી શકાય એવું છે અને સર્વના હૃદયમાં રહેલું છે. ૧૭

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ ૧૮ ॥

આ પ્રમાણે ક્ષેત્ર, જ્ઞાન તથા જ્ઞાનનો વિષય ટુંકામાં કહ્યો. આ જાણીને મ્હારો ભક્ત મ્હને પામે છે. ૧૮

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્વ્યનાદી ઉભાવપિ ।

વિકારાંશ્ચ ગુણાંશ્ચૈવ વિદ્ધિ પ્રકૃતિસંભવાન્ ॥૧૯॥

પ્રકૃતિ અને પુરુષ બંનેને પણ અનાદિ જાણુ; અને વિકારોને તથા ગુણોને પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા જાણુ. ૧૯

કાર્યકારણકર્તૃત્વે હેતુઃ પ્રકૃતિઃ સ્વયં ।

પુરુષઃ સુખદુઃખાનાં ભોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

કાર્ય અને કારણને ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રકૃતિ એ હેતુ કહેવાય છે, અને સુખ દુઃખ ભોગવવામાં પુરુષ જીવ એ હેતુ કહેવાય છે. ૨૦

પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો હિ ભુંક્તે પ્રકૃતિલાઘુણાન્ ।

કારણં ગુણસંગોઽસ્ય સદસ્યોનિજન્મસુ ॥ ૨૧ ॥

૧—પુરુષોત્તમ, અક્ષર બ્રહ્મ, કાલ, પ્રકૃતિ અને પુરુષ, આ પાંચ જગતના કારણ છે. અને સર્વથી પૂર્વમાં પ્રકાશમાન થાય છે કોઈથી પણ તેઓની આદિ પણ જાણુ નથી માટે તે અનાદિ છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ બંને અક્ષરના જ્ઞાન તર થયા છે તે પણ તેઓનું આદિપણ જીવથી જાણુ અશક્ય છે, માટે તે અનાદી કહેવાય છે. જેમકે દેવતાઓ મરે છે છતાં તેઓનું મૃત્યુ આપણે જોઈ શકતા નથી માટે તે અમર કહેવાય છે તેમજ પ્રકૃતિ પુરુષ અનાદિ કહેવાય છે.

૨—અવિદ્યાના પાંચપર્વોને દેહાધ્યાસ (દેહને પોતાનું સ્વરૂપ સમજવું એવી ઉલટી સમજણ) દ્વિયાધ્યાસ, પ્રાણાધ્યાસ, અંતઃકરણ

પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણોને પ્રકૃતિમાં (દેહમાં) રહેલો પુરુષ ભોગવે છે. ગુણોમાં આસક્તિને લીધે સારા અને નરસા ગર્ભોમાં તેને જન્મ લેવો પડે છે. ૨૧

ઉપદ્રષ્ટાનુમંતા ચ ભર્તા ભોક્તા મહેશ્વરઃ ।

પરમાત્મેતિ ચાપ્યુક્તો દેહેઽસ્મિન્પુરુષઃ પરઃ ॥૨૨॥

આ દેહમાં જે ઉત્તમ પુરુષ અન્તર્યામી છે તે સર્વને જોનાર, અનુમોદન આપનાર, રક્ષણ કરનાર, ભોગવનાર, પરમ ઇશ્વર અને પરમાત્મા કહેવાય છે. ૨૨

ય एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥

જે આ પ્રમાણે પુરુષને અને ગુણો સહિત પ્રકૃતિને જાણે છે તે ગમે તે સ્થિતિમાં હોય તોપણ તે ફરીથી જન્મ લેશે નહીં. ૨૩

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥

ધ્યાસ અને સ્વરૂપને ભુલી જવું તે, કહેવાય છે એના દ્વારા જીવને ગુણોમાં સાત્વિક આદિ વિષયોમાં આસક્તિ થાય છે. આસક્તિને લીધે તેને અનેક યોગિઓમાં જન્મ લેવો પડે છે.

કેટલાએક ધ્યાનથી, બીજા સાંખ્ય યોગથી અને બીજા કર્મયોગથી આત્માને અંતઃકરણમાં આત્મા વડે જુએછે. ૨૪

અન્યે ત્વેવમજાનંતઃ શ્રુત્વાન્યેભ્ય ઉપાસતે ।

તેઽપિ ચાતિતરંત્યેવ મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ॥ ૨૫ ॥

કેટલાએક આ પ્રમાણે જાણતા ન હોવાથી બીજાઓ પાસેથી સાંભળીને તેને ઉપાસેછે; અને સાંભળ્યા પ્રમાણે કરવાથી તેઓ પણ મૃત્યુને તરી જાયછે. ૨૫

યાવત્સંજાયતે કિંચિત્સત્ત્વં સ્થાવરજંગમમ્ ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્તદ્વિદ્વિ ભરતર્પભ ॥ ૨૬ ॥

જે કદાચ સ્થાવર કે જંગમ પ્રાણી ઉત્પન્ન થાયછે તે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ (ક્ષેત્રને જાણનારના) સંયોગથી થાયછે, એમ હે ભારતોમાં ઉત્તમ ! તું જાણ. ૨૬

સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠંતં પરમેશ્વરમ્ ।

વિનશ્યત્સ્વવિનશ્યંતં યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥ ૨૭ ॥

જે પરમેશ્વરને સર્વ પ્રાણીઓમાં સમાન રીતે રહેલા જુએછે, અને જે વિનાશીમાં તેને અવિનાશી રૂપે જુએછે તેજ જુએછે. ૨૭

સમં પશ્યન્નિહ સર્વત્ર સમવસ્થિતમીશ્વરમ્ ।

ન હિનસ્ત્યાત્મનાઽત્માનં તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ૨૮

દુશ્વર સર્વમાં સમાન રીતે રહેલા છે એમ જોઈનેજ આત્માને આત્માથી હણતો નથી, તે ઉત્તમ ગતિને પામેછે. ૨

પ્રકૃત્યૈવ ચ કર્માણિ ક્રિયમાણાનિ સર્વશઃ ।

યઃ પશ્યતિ તથાઽઽત્માનમકર્તારં સ પશ્યતિ ॥૨૯॥

પ્રકૃતિને ખરેખર સર્વ કાર્ય કરતી જે જુએછે અને આત્માને અકર્તા જુએછે તેજ જુએછે. ૨૯

યદા ભૂતપૃથગભાવમેકસ્થમનુશ્યતિ ।

તત એવ ચ વિસ્તારં બ્રહ્મ સંપદ્યતે તદા ॥ ૩૦ ॥

જ્યારે પ્રાણીમાત્રના જુદાં જુદાં અસ્તિત્વોને તે એક સમાધિ રહેલાં જુએછે અને તે એકમાંથીજ આ વિસ્તાર થયો છે એમ જે જુએછે તે બ્રહ્મને પામેછે. ૩૦

અનાદિત્વાન્નિગુણત્વાત્પરમાત્માયમવ્યયઃ ।

શરીરસ્થોઽપિ કૌંતેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥૩૧॥

અનાદિ અને નિર્ગુણ હોવાથી આ અવિનાશી પરમાત્મા શરીરમાં રહેલો છતાં, હે કુંતીપુત્ર ! તે કાંઈજ કરતો નથી કે લેપાતો નથી. ૩૧

યથા સર્વગતં સૌક્ષ્મ્યાદાકાશં નોપલિપ્યતે ।

સર્વત્રાવસ્થિતો દેહે તથાત્મા નોપલિપ્યતે ॥ ૩૨ ॥

જેમ સર્વ ઠેકાણે વ્યાપી રહેલું આકાશ સૂક્ષ્મ હોવાથી લોપાયમાન થતું નથી, તેમ સર્વત્ર દેહમાં રહેલો આત્મા પણ લેપાતો નથી. ૩૨

યથા પ્રકાશયત્યેકઃ કૃત્સ્નં લોકમિમં રવિઃ ।

ક્ષેત્રં ક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્નં પ્રકાશયતિ ભારત ॥૩૩॥

જેમ એક સુર્ય આ આખા જગતને પ્રકાશ આપે છે, તેમ હે ભારત ! ક્ષેત્રજ પણ સર્વ ક્ષેત્રને પ્રકાશ આપે છે. ૩૩

ક્ષેત્રક્ષેત્રજયોરેવમંતરં જ્ઞાનચક્ષુષા ।

ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષં ચ યે વિદુર્યાતિ તે પરમ્ ॥ ૩૪ ॥

ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ વચ્ચેના આ ભેદ તેમજ પ્રકૃતિમાંથી પ્રાણી માત્રનો મોક્ષ કેમ થાય, તે બંનેને જેઓ જ્ઞાનદષ્ટિથી જાણે છે તેઓ પરમ પદને પામે છે. ૩૪

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥११॥

આવીરીતે શ્રીભગવાને કહેલા ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મવિદ્યાના કર્મયોગ શાસ્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણાર્જુન સંવાદમાં ક્ષેત્રક્ષેત્રજ વિભાગયોગ નામનો ત્રેરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો છે.

અધ્યાય ૧૪ મો. ત્રિગુણવિભાગયોગ.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીકૃષ્ણ ઓલ્યા:—

પરં ભૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ જ્ઞાનાનાં જ્ઞાનમુત્તમમ્ ।

યજ્ઞાત્વા મુનયઃ સર્વે પરાં સિદ્ધિમિતો ગતાઃ ॥૧॥

વળી હું તહને સર્વ જ્ઞાનથી ઉત્તમ એવું પરમ જ્ઞાન કહું છું જેને જાણવાથી સર્વ મુનીઓ અહીંથી પરમ સિદ્ધિ પામ્યા છે. ૧

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायंते प्रलये न व्यथंति च ॥ २ ॥

૧ તેરમાં અધ્યાયમાં સાંખ્ય અને વેદાન્તની દૃષ્ટિથી ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ વિચાર કર્યો. હવે આ અધ્યાયમાં એકજ પ્રકૃતિ થી અનેક જાત પ્રભુની સૃષ્ટિલીલા કેમ ચાલે છે તે બતાવે છે. સજીવ સૃષ્ટિનો વિચાર ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનો વિચાર છે. અને જ્યારે તે વિચાર સર્વ રથાવર પર્યં નો કરવામાં આવે છે ત્યારે તેને ક્ષરાક્ષર વિચાર કહેવામાં આવે. વિશેષ કરીને આ અધ્યાયમાં રથાવર (જડ દેખાતા પદાર્થો) નો વિચાર આવે છે. ક્ષર અને અક્ષર બંને પ્રભુની પ્રકૃતિ (રૂપાન્તર) છે અને આ બંનેથી જગત બને છે અને જીવિત રહે છે આ વ સાતમાં અધ્યાયથી પ્રારંભ કરી છે, અને ૧૩, ૧૪, બંને અધ્યાય તેનો વિશેષ ખુલાસો કર્યો છે.

આ જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને મહારા રૂપને પામવાથી તેઓ
અહ્માંડની ઉત્પત્તિમાં પણ ઉત્પન્ન થતા નથી કે પ્રલય વખતે
દુઃખ પામતા નથી. ૨

મમ યોનિર્મહદ્બ્રહ્મ તસ્મિન્ગર્ભ દધામ્યહમ્ ।

સંભવઃ સર્વભૂતાનાં તતો ભવતિ ભારત ॥ ૩ ॥

મહારો ગર્ભાશય તે મહાન બ્રહ્મ છે અને તેમાં હું ગર્ભ
મુકુંધું. તેમાંથી હે ભારત ! સર્વ પ્રાણીઓનો જન્મ
થાયછે. ૩

સર્વયોનિષુ કૌંતેય મૂર્તયઃ સંભવંતિ યાઃ ।

તાસાં બ્રહ્મ મહદ્યોનિરહં બીજપ્રદઃ પિતા ॥ ૪ ॥

હે કુંતીપુત્ર ! સર્વ ગર્ભાશયોમાં જે જે આકૃતિયો ઘડાય
છે તેઓનો મહાન ગર્ભાશય બ્રહ્મ છે અને તેઓને ગર્ભ આ-
પનાર પિતા હું છું. ૪

સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતિ ગુણાઃ પ્રકૃતિસંભવાઃ ।

નિવર્ત્નંતિ મહાગ્રાહો દેહે દેહિનમવ્યયમ્ ॥ ૫ ॥

સત્ત્વ, રજસ, અને તમસ એ ગુણો પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયે-
લા છે. હે મહાગ્રાહો! તે ગુણો આ દેહમાં અવિનાશી દેહીને
જીવાત્માને બાંધેછે. ૫

તત્ર સત્ત્વં નિર્મલત્વાત્પ્રકાશકમનામયસ્ ।

સુખસંગેન વધ્નાતિ જ્ઞાનસંગેન ચાનઘ ॥ ૬ ॥

આમાંથી સત્વગુણ મળ વિનાનો, પ્રકાશક અને શાંત હોવાથી, હે નિષ્પાપ ! (અન્તુર્ન) સુખ અને જ્ઞાનની આસક્તિથી દેહીને બાંધે છે. ૬

રજો રાગાત્મકં વિદ્ધિ તૃષ્ણાસંગસમુદ્ભવમ્ ।

તન્નિવધ્નાતિ કૌંતેય કર્મસંગેન દેહિનમ્ ॥ ૭ ॥

આસક્તિના સ્વભાવવાળા રજોગુણને, હે કુંતીપુત્ર ! તૃષ્ણા અને આસક્તિનું મૂળરૂપ જાણ. તે ગુણ દેહીને કર્મની આસક્તિથી બાંધે છે. ૭

તમસ્ત્વજ્ઞાનજં વિદ્ધિ મોહનં સર્વદેહિનામ્ ।

પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાભિસ્તન્નિવધ્નાતિ ભારત ॥ ૮ ॥

અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો તમોગુણ સર્વ દેહીઓને મોહ ઉત્પન્ન કરનારો જાણ. હે ભારત ! પ્રસાદથી, આળસથી અને નિદ્રાથી તે સર્વને બાંધે છે. ૮

સત્ત્વં સુખે સંજયતિ રજઃ કર્મણિ ભારત ।

જ્ઞાનમાવૃત્ય તુ તમઃ પ્રમાદે સંજયત્યુત ॥ ૯ ॥

સત્વગુણ સુખમાં જોડે છે, હે ભારત ! રજોગુણ કર્મમાં જોડે છે અને તમોગુણ જ્ઞાનને ઢાકી દબાવે પ્રમાદમાં જોડે છે. ૯

રજસ્તમશ્વાભિભૂય સત્ત્વં ભવતિ ભારત ।

રજઃ સત્ત્વં તમશ્ચૈવ તમઃ સત્ત્વં રજસ્તથા ॥ ૧૦ ॥

હે ભારત ! કોઈ વખત રજોગુણ અને તમોગુણને દાખી દઈને સત્વગુણ પ્રમળ થાય છે, કોઈ વખત સત્વગુણ અને તમોગુણને દાખી દઈને રજોગુણ પ્રમળ થાય છે, અને કોઈ વખત સત્વગુણ અને રજોગુણને દાખી દઈને તમોગુણ પ્રમળ થાય છે. ૧૦

સર્વદ્વારેષુ દેહેઽસ્મિન્પ્રકાશ ઉપજાયતે ।

જ્ઞાનં યદા તદા વિદ્યાદ્વિવૃદ્ધં સત્ત્વમિત્યુત ૧૧

જ્યારે આ દેહનાં સર્વ દ્વારોમાં (હિન્દ્રિયો તથા અંતઃકરણમાં) જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ પ્રકટ થાય છે ત્યારે સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ છે એમ જાણવું. ૧૧

લોભઃ પ્રવૃત્તિરાંભઃ કર્મણામશમઃ સ્પૃહા ।

રજસ્યેતાનિ જાયંતે વિવૃદ્ધે ભરતર્ષભ ॥ ૧૨ ॥

લોભ, પ્રવૃત્તિ, કર્મેનો આરંભ, અશાંતિ ને ઇચ્છા, હે ભારતોમાં ઉત્તમ ! (અભ્યુત્થાન) જ્યારે રજોગુણ વૃદ્ધિ પામે છે ત્યારે ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨

અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો મોહ એવ ચ ।

તમસ્યેતાનિ જાયંતે વિવૃદ્ધે કુરુનંદન ॥ ૧૩ ॥

હે કુરુનંદન ! અંધકાર, જડતા, આળસ, અને મોહ એ તમોગુણની વૃદ્ધિ પામવાથી થાયછે. ૧૩

યદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ પ્રલયં યાતિ દેહમૃત્ ।

તદોત્તમવિદાં લોકાનમલાન્પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૪ ॥

સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ હોય તે સમયે જો દેહધારીના દેહનો નાશ થાય તો તે જીવ ઉત્તમ મુનીઓના નિર્મળ લોકને પામેછે. ૧૪

રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મસંગિષુ જાયતે ।

તથા પ્રલીનસ્તમસિ મૂઢયોનિષુ જાયતે ॥ ૧૫ ॥

રજોગુણની વૃદ્ધિ હોય તે સમયે જો તેનો દેહ નાશ પામે તો તે કર્મની આસક્તિવાળાઓમાં જન્મ લેછે, અને જો તમોગુણની વૃદ્ધિ હોય તે સમયે તેનો દેહ નાશ પામે તો મૂઢ પ્રાણીઓના ગર્ભ વિષે તે જન્મ લેછે. ૧૫

કર્મણઃ સુકૃતસ્યાહુઃ સાત્ત્વિકં નિર્મમં ફલમ્ ।

રજસસ્તુ ફલં દુઃસ્વપ્નજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્ ॥ ૧૬ ॥

સારાં કર્મોનું ફળ સાત્ત્વિક અને નિર્મળ કહેવાય છે; રજોગુણવાળાં કર્મોનું ફળ દુઃસ્વપ્ન છે; અને તમોગુણવાળાં કર્મોનું ફળ અજ્ઞાન છે. ૧૬

સત્ત્વાત્સંજાયતે જ્ઞાનં રજસો લોભ એવ ચ ।

પ્રમાદમોહૌ તમસો ભવતોઽજ્ઞાનમેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

સત્વગુણથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાયછે, રજોગુણથી લોભ ઉત્પન્ન થાયછે, અને તમોગુણથી પ્રમાદ, મોહ અને અજ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થાયછે. ૧૭

ऊर्ध्वं गच्छंति सत्वस्था मध्ये तिष्ठंति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छंति तामसाः १८

સત્વગુણમાં સ્થિત થયેલા ઉર્ધ્વી ગતિને પામેછે, રજોગુણાળા મધ્યમાં રહેછે અને નીચવૃત્તિમાં રહેલા તમોગુણાળા નીચી ગતિને પામેછે. ૧૮

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

જ્યારે દ્રષ્ટા (જીવ) ગુણો સિવાય ખીન્ન ડોહતે કર્તારૂપે ઈષ્ટો નથી અને ગુણો થકી પર એવા પરમાત્માને જાણેછે ત્યારે તે મ્હને પામેછે. ૧૯

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ।

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

જીવ જ્યારે દેહને ઉત્પન્ન કરનાર આ ત્રણ ગુણોને તરી નાખતે જન્મ, મરણ વૃદ્ધાવસ્થા અને દુઃખથી મુક્ત થાયછે ત્યારે તે મોક્ષરૂપી અમૃતનું પાન કરેછે. ૨૦

કૈર્લિંગૈસ્ત્રીન્ગુણાનેતાનતીતો ભવતિ પ્રભો ।

કિમાચારઃ કથં ચૈતાંસ્ત્રીન્ગુણાનતિવર્તતે ॥ ૨૧ ॥

હે પ્રભુ ! આ ત્રણ ગુણોને જે તરી જાય છે તેનાં શાં ચિન્હ હોય છે, તેનું વર્તન કેવું હોય છે અને આ ત્રણ ગુણોને તે કેવી રીતે તરી જાય છે ? ૨૧

શ્રીભગવાનુવાચ ॥ શ્રીભગવાન્ બોલ્યાઃ—

પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ મોહમેવ ચ પાંડવ ।

ન દ્વેષ્ટિ સંપ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાંક્ષતિ ॥૨૨॥

ઉદાસીનવદાસીનો ગુણૈર્યો ન વિચાલ્યતે ।

ગુણા વર્તત इत्यેવ યોઽવતિષ્ઠતિ નૈગતે ॥ ૨૩ ॥

સમદુઃખસુખઃ સ્વસ્થઃ સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ ।

તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો ધીરસ્તુલ્યનિંદાત્મસંસ્તુતિઃ ॥૨૪॥

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ ।

સર્વારંભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

હે પાંડવ ! જ્યારે (સત્ત્વગુણરૂપી) પ્રકાશ, (રજોગુણરૂપી) પ્રવૃત્તિ, અને (તમોગુણરૂપી) મોહ પ્રાપ્ત હોય ત્યારે તેને જે પુરૂષ ધિક્કારતો નથી અથવા પ્રાપ્ત ન હોય ત્યારે તેની ઇચ્છા

કરતો નથી, જે ઉદાસીનની પેઠે રહીને ગુણોને લીધે ચળાય-
માન થતો નથી, અને ગુણોજ કાર્ય કરેછે એમ સમજીને જે
સ્થિર અને અચળ રહેછે; જેને સુખ દુઃખ સમાન છે, જેને
પોતાનોજ આશ્રય છે, જેને માટી, પથ્થર અને સોનું સમાન
છે, જેને પ્રિય અને અપ્રિય સરખાં છે, જે દદ છે, જેને
પોતાની નિંદા અને સ્તુતિ સમાન છે; જે માન અને અપ-
માનમાં સમાન છે, જે મિત્ર અને શત્રુ પ્રત્યે સમાન છે, જે
સર્વ કાર્યના આરંભનો ત્યાગ કરેછે તે ગુણોને તરી ગયેલો
કહેવાય છે. ૨૫

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते २६

૧—જ્યારે સ્ત્રી:પોતાના ધણીના શિવાય અન્ય પુરૂષનું પણ સેવન કરે
ત્યારે તે વ્યભિચારિણી કહેવાય છે તેમ જો જીવ પણ એક પુરૂષો-
ત્તમના શિવાય બીજા દેવનું ભજન કરે તો તે વ્યભિચારી કહેવાય અને
તેની તે ભક્તિ વ્યભિચારિણી કહેવાય છે. માટે જે એક પ્રભુના
શિવાય અન્ય કોઈનું ભજન કરતા નથી એવા હદ આશ્રય વાલા ભક્તો
પ્રકૃતિના ત્રણે ગુણોનો ત્યાગ કરીને અક્ષર સાયુજ્યને પામેછે, એટલે
જીવનો જે આનંદ અંશ તિરોભૂત થઈ ગયો હતો તે પ્રભુની ભક્તિ
કરવાથી પાછો તેને મળે છે માટે તે જીવ સચ્ચિદાનંદ રૂપ ધારણ
કરીને અક્ષર પ્રાપ્તિ કરે છે, અક્ષરમાં મલી જાય છે.

જે મનુષ્ય ભકિતયોગે કરીને મ્હને એકલાનેજ સેવેછે તે ગુણોને તરી જઈને અલ્પ થવાને યોગ્ય થાયછે. ૨૬

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकांतिकस्य च २७

કારણ કે હું અલ્પનું, મોક્ષરૂપી અવિનાશી અમૃતનું, નિત્ય ધર્મનું અને અનંત સુખનું ધામ છું.

૧—શ્રી કૃષ્ણ સ્વયં પરબ્રહ્મ અને પૂર્ણ પુરોહિતમ છે આ વાત ગીતામાં ઘણે ઠેકાણે સ્પષ્ટ અક્ષરોથી કહેવામાં આવે છે આ શ્લોકમાં પણ તેજ વાતને દઢ કરે છે. ફલ રૂપ હોવાથી અથવા તો ફલને આપનાર હોવાથી શ્રી કૃષ્ણ જ પરબ્રહ્મ છે આ વાત આ શ્લોકમાંથી સ્પષ્ટ નિકલે છે. કેટલાક (જ્ઞાનીઓ) અગાધ જ્ઞાનનેજ પરમ ફલ માને છે માટે પ્રભુ આજ્ઞા કરે છે કે અપરિચ્છિન્ન (માપતોલ ન થાય તેવા) જ્ઞાન સ્વરૂપ અક્ષર બ્રહ્મનું મુલસ્થાન હું છું. કેટલાક હિંમેશને માટે દુઃખથી એકદમ છુટી જવું એટલે દુઃખાલાવનેજ પરમ ફલ કહે છે તેના માટે પ્રભુ આજ્ઞા કરેછે કે નિરંતર મોક્ષનું પણ સ્થાન હું છું કેટલાક યજ્ઞોના ફલનેજ ઉત્તમ ફલ માને છે તેઓના માટે કહે છે કે સનાતન ધર્મનું પણ નિવાસ મહારામાજ છે અને કેટલાક સુખ થવાને જ પરમ ફલ માને છે તેઓને દેખાવેછે કે કાઠ દિવસ ન ખુટે એવા નિત્ય સુખ (અગણિતાર્થ) નું ધામ પણ હું છું. માટે સર્વ ફલરૂપ હોવાથી એક શ્રી કૃષ્ણનું સેવન કરવું તેજ ગીતાનું તાત્પર્ય છે એમ માલુમ પડે છે.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे गुणत्रयविभागयोगोनाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥

આવી રીતે શ્રીભગવાને કહેલા ઉપનિષદોમાં આત્મવિદ્યાના કર્મયોગ
શાસ્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદમાં ગુણત્રયવિભાગયોગ
નામનો ચૌદમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો છે.

અધ્યાય ૧૫ મો. પુરૂષોત્તમયોગ.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ બોલ્યા:—

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ૧ ॥

ઉંચે જેનાં મૂળ છે અને નીચે જેની શાખા છે એવો (સંસારરૂપ) અશ્વત્થ (પીપળાનું ઝાડ) અવિનાશી કહેવાય છે. વેદના મંત્રો તેનાં પાંદડાં છે, તેને જે જાણે તે વેદને જાણનારો છે. ૧

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखाः गुणप्रवृद्धा

विषयप्रवालाः । अधश्च मूलान्यनुसंत-

तानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ ૨ ॥

નીચે અને ઉપર તેની શાખાઓ પ્રસરેલી છે, ગુણોથી તેનું પોષણ થાય છે, ઇંદ્રિયોના વિષયો તેના અંકુર છે અને મનુષ્ય લોકમાં કર્મમાં અંધન કરનારાં તેનાં મૂળ નીચે ઉગે છે. ૨

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नांतो न चा-

दिर्न च संप्रतिष्ठा । अश्वत्थमेनं सुविरू-

ढमूलमसंगशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ૩ ॥

તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યં યસ્મિન્ગતા
ન નિવર્તતિ ભૂયઃ । તમેવ ચાદ્યં પુરુષં
પ્રપદ્યે યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૂતા પુરાણી ॥ ૪ ॥

૧—આ પંદરમાં અધ્યાયમાં પ્રભુ પોતાના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે. પ્રભુના સ્વરૂપ ત્રણ પ્રકારનાં છે. આધિદેવિક, આધ્યાત્મિક, અને આધિભૌતિક. આધિદેવિક સ્વરૂપ આપ પોતેજ છે, ફલ સ્વરૂપ છે, બીજા બંને સ્વરૂપોથી શ્રેષ્ઠ છે, અને અવતાર સમયે શ્રીકૃષ્ણ રૂપથી પ્રકટ થયા છે. બીજું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ અક્ષર બ્રહ્મ છે. તે સમગ્ર જગતનું કારણ છે. અક્ષર બ્રહ્મથી સમગ્ર જગતનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. અને અક્ષર બ્રહ્મજ પ્રકૃતિથી બનેલા આ દેહમાં જીવરૂપથી રિંધત છે. સમષ્ટિ અક્ષર બ્રહ્મ પ્રભુનું નિવાસસ્થાન પણ (ધામ) છે. અને પ્રભુનું ત્રીજું સ્વરૂપ સમગ્ર જગત છે એને ક્ષર અને વિરાટ પણ કહે છે, એનેજ કેટલેક ડોકાણે સત્ નામથી ઓળખાવે છે. જો કે ક્ષર પુરૂષમાં પણ સપૂર્ણ ક્ષર (વિરાટને) ને ધારણ કરવા સારૂ અક્ષર બ્રહ્મનો પ્રવેશ છેજ તો પણ તેમા પ્રકૃતિનો ભાગ વધારે હોવાથી અને બ્રહ્માંશ ગુપ્ત હોવાથી તે ક્ષર કહેવાય છે ક્ષર બે પ્રકારનો છે, સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિ. સમાષ્ટિ ક્ષર વિરાટ અથવા બ્રહ્માણ્ડ કહેવાય છે, અને વ્યષ્ટિ ક્ષર પ્રણિઓના આ દેહને કહે છે. ક્ષરનું પરિવર્તન (બદલવું) થયા કરે છે માટેજ તેનું નામ ક્ષર છે, આવી રીતે પ્રભુનાં ત્રણ સ્વરૂપ છે. આધિદેવિક સ્વરૂપ ક્ષરાક્ષરાતીત પુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણનું આ પંદરમાં અધ્યાયમાં છેલ્લી વખતે રૂપથી વર્ણન આવે છે. અધ્યાયના પ્રારંભમાં પહેલા શ્લોકમાં ‘ અર્ચ્યમૂલ ’ કહીને પુરૂષોત્તમનેજ આ સમગ્ર જગત

અહીં તેનું રૂપ, અંત, આદિ અને મધ્ય, જાણી શકાય તેમ નથી. આ દૃઢ મૂળવાળા અશ્વત્થને અનાસકિતરૂપી દૃઢ શસ્ત્રથી છેદીને, એવા માર્ગને શોધવો કે જ્યાં ગયેલા પાછા આવતા નથી, અને જ્યાંથી પૂર્વકાળની પ્રવૃત્તિ પ્રસરેલી છે; તેજ આદિ પુરુષને હું શરણે છું. ૩-૪

વૃક્ષનું મુલ કહ્યું છે. અને એથા શ્લોકમાં ‘તત્ત્વપદં’ કહીને અક્ષર બ્રહ્મનું સુચન કર્યું છે. અને તેના જ ઉત્તરાર્ધમાં ‘તમેવ ચાણં’ પદથી સર્વ મુલ પ્રભુને શરણે જવાનું કહ્યું છે.

પ્રથમ શ્લોકમાં આ પ્રપંચનું વૃક્ષરૂપથી વર્ણન કરીધું છે. આ વૃક્ષનું મુલ (કારણનું પણ કારણ) શ્રીપુરુષોત્તમ છે, અને તે ઉર્ધ્વ છે અર્થાત્ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. અને તેજ લજ્જનીય સ્વરૂપ છે એને શરણે જવાથીજ જીવને આ ત્રિગુણાત્મક જગતની મોહાત્મક આસકિત છુટીને મુક્તિ મલવાની છે. વિવિધ કર્મબંધનો થી બંધાયેલા બ્રહ્માદિ જીવોથી ભરાયેલા જે ચતુર્દશ લોક, તેજ આવૃક્ષની શાખાઓ છે. તે પ્રભુના કરતાં હલકા દર્જાની છે. પણ નીચે ઉપર સર્વત્ર ચૌદ લોકમાં ફેલાઈને રહી છે તે શાખાઓ સત્ત્વ રજ અને તમ ત્રણ ગુણોથી વિરતારવાલી થાય છે અર્થાત્ આજીવ લોકની વંશપરંપરા જે આજ સુધી ટકી રહી છે તે આ ત્રણે ગુણોના મોહાત્મ્યથીજ ટકી રહી છે. રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, અને શબ્દ આ પંચ ઈન્દ્રિયોના વિષય, શાખાઓના અંકુર છે. આ વિષયો જીવરૂપ શાખા ઓનું કર્મજલદ્વારા મનુષ્ય લોકમાં બંધન કરે છે. જ્યારે ઈન્દ્રિયોને ફલ તરીકે વિષયો પ્રાપ્ત થયા કરે છે ત્યારે તે ઈન્દ્રિયો કામ્ય કર્મોના ત્યાગ કરતી નથી. પણ વિષયોના મોહમાં (આસકિતમાં) પડીને મરણ પર્યંત અથવા અનેક જન્મ પર્યંત

નિર્માનમોહા જિતસંગદોષા અધ્યાત્મનિત્યા
વિનિવૃત્તકામાઃ । દ્વંદ્વૈર્વિમુક્તાઃ સુખદુઃખ-
સંજ્ઞૈર્ગચ્છંત્યમૂઢાઃ પદમવ્યયં તત્ ॥ ૫ ॥

કર્મો કર્યાજ કરેછે. કામ્ય કર્મોનું ફલ બે પ્રકારનું છે, એક લૌકિક અને બીજું અલૌકિક. લૌકિક સુખ રૂપ ફલ સ્વર્ગાદિ લોકોમાં છે અને અલૌકિક સુખરૂપ ફલ આત્મસુખ છે. અન્તઃકરણના શુદ્ધ થવાથી જે આત્માનું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તે અલૌકિક ફલ છે. તે બંને જાતના ફલોનું નિરૂપણ કર્મકાણ્ડીય વેદસમુદ સ્વર્ગ શબ્દથી કરે છે. માટેજ પ્રથમ શ્લોકમાં વેદોને આવૃક્ષના પાંદડા કહ્યા છે જૈક્ષના પત્રો જૈક્ષની શોભા છે તેમ તે જૈક્ષના નીચે એસનારાઓને છાયા દ્વારા વારતવ સુખ પણ આપે છે.

કર્મ કાણ્ડના પરોક્ષ અર્થને જાણીને જે લોકો તેની પુષ્પ જેવી રમણીય વાણીમાં ફસાઈને કામ્ય કર્મ કરે છે તેને આપાતતઃ રમણીય દેખાતા અને વારતવમાં જન્મ મરણના ચક્કરમાં નાખનારા સ્વર્ગાદિ-લોકના વિષય સુખો ફલ તરીકે મહે છે. કિન્તુ જે ભાગ્યવાન પુરૂષો વેદના પરોક્ષ (છુપેલો) અર્થને જાણી લે છે. અને કોઈ જાતની કામના રાખ્યા વગર આસકિત મુકીને પ્રભુના માટે કર્મ કરનારા છે તે આત્મ-સુખરૂપ વારતવ ફલને પ્રાપ્ત કરેછે.

જ્યારે જીવ કર્મોના જાલમાં ફસાઈ જાય છે ત્યારે તેનો આ જગત રૂપ જૈક્ષનું વારતવ સ્વરૂપ દેખાતું નથી. અને આ જગત ક્યાંથી પ્રારંભીને ક્યાં સુધી જશે તેની પણ તેને ખબર પડતી નથી. અન્તે આવૃક્ષ ક્યાં જઈને અટકશે તેની પણ ગમ પડતી નથી તે વખતે એના મુળીયાં

અહંકાર અને મોહ રહિત, સંગના દોષને જીતનારા, પ્રભુમાં નિય તક્ષીન રહેનારા, તૃષ્ણાઓથી નિવૃત્ત થયેલા, અને સુખ દુઃખરૂપી જોડકાંથી મુક્ત થયેલા જ્ઞાની પુરૂષો તે અવિનાશી પદને પામેછે. ૫

न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः ।

यद्वत्वा न निवर्तते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

ત્યાં સૂર્ય, ચંદ્ર અથવા અગ્નિ પ્રકાશતા નથી; જ્ઞાન કરાવી શકતા નથી. જ્યાં ગયા પછી જીવે પાછા આવતા નથી તે અક્ષર બ્રહ્મ મહાર્ પરામ ધામ છે. ૬

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनःषष्ठानींद्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

એવાં તેા થાય છે. કે જીવ તેને કોઈ રીતે પણ કાપી શકતો નથી, માટે જીવને જોઈએ કે ક્રમ બન્ધનને ફલમાં અનાસક્તિ (વેરાગ્ય) — રૂપ તલવાર થી કાપે. અને ત્યારબાદ પોતાનું મુલ અક્ષર બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાને ઉપાય કરે. જ્યારે ઘણો કાલ વ્યતીત થઈ જાય છે અને કર્મ તથા તેના સંસ્કારો જામી જાય છે ત્યારે આ જગત રૂપ વૈશ્ણ બદ્ધ જીવ માટે સંસાર મય થઈ જાય છે. આ સંસાર વૃક્ષના મુખીયાંઓને કાપવા માટે પ્રભુને શરણે જવું એજ મુખ્ય ઉપાય છે માટેજ કહ્યું કે ‘તમેવ ચાણં પુરુષં પ્રપન્થે.’

મહારોજ અંશ મનુષ્ય લોકમાં સનાતન જીવ રૂપે થઇને, પ્રકૃતિમાં સ્થિત થયેલી મનસહિત ૭ ઇન્દ્રિયોને પોતાના તરફ ખેંચેછે. ૭

શરીરં યદવાપ્નોતિ યચ્છાપ્યુત્ક્રામતીશ્વરઃ ।

ગૃહીત્વૈતાનિ સંયાતિ વાયુર્ગધાનિવાશયાત્ ॥૮॥

ઇન્દ્રિય અદિ સર્વ પદાર્થો કરતાં સમર્થ જીવ, જ્યારે શરીરને પ્રાપ્ત કરેછે અને જ્યારે તે તેનો ત્યાગ કરેછે, ત્યારે વાયુ જેમ પુષ્પ વિગેરેમાંથી ગંધ લઇ જાયછે તેમ તે આ ઇન્દ્રિય સમૂહવાલા સૂક્ષ્મ દેહને લઇ જાયછે. ૮

શ્રોત્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં ગ્રાણમેવ ચ ।

અધિષ્ઠાય મનશ્ચાયં વિષયાનુપસેવતે ॥ ૯ ॥

કાન, આંખ, ત્વચા, જીભ, નાક, અને મનમાં પણ રહીને તે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને ભોગવે છે ૯

ઉત્ક્રામંતં સ્થિતં વાપિ ભુંજાનં વા ગુણાન્વિતઃ ।

વિમૂઢા નાનુપश्यंતિ पश्यंति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

ગુણોને આધીન થઇને જ્યારે તે જાય છે અથવા સ્થિત હોયછે અથવા ભોગવતો હોયછે ત્યારે તે આત્માને મૂઢ લોકો દેખતા નથી, પણ જ્ઞાનીઓ તેને દેખેછે. ૧૦

યતંતો યોગિનશ્ચૈનં પश्यंत्यात्मन्यवस्थितम् ।

યતંતોઽપ્યકૃતાત્માનો નૈનં પश्यंत्यचेतसः ॥ ૧૧ ॥

યત્ન કરતા યોગીઓજ તેને આત્માને વિષે સ્થિર થયેલો જુએછે, પણ યત્ન કરતાં છતાં મૂર્ખ લોકો, મન શુદ્ધ ન હોવાથી એને દેખતા નથી. ૧૧

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ૧૨

સૂર્યમાંથી નીકળતો જે પ્રકાશ આખા જગતને પ્રકાશિત કરેછે અને જે પ્રકાશ અગ્નિ અને ચંદ્રમાં છે તે પ્રકાશ મ્હારો જાણુ. ૧૨

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।

पुष्णामि चौपधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः

પૃથ્વીમાં પેસીને હું મારા પ્રાણરૂપ સામર્થ્યથી પ્રાણીમાત્રનું પોષણ કરુંછું, અને રસને આપવાવાળો ચંદ્ર (અથવા સ્વાદિષ્ટ સોમરસ) થઈને હું સર્વ વૃક્ષોનું પોષણ કરુંછું. ૧૩

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ૧૪

હું વૈશ્વાનર (જઠરાગ્નિ) થઈને, બ્રાહ્મીમાત્રના શરીરમાં રહીને, બ્રાહ્મ અને અપાનની સાથે એક થઈને ચાર પ્રકારનું અન્ન પચાવું છું. ૧૪

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञान-
मपोहनं च । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृ-
द्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

હું સર્વના હૃદયમાં અન્તર્યામી રૂપથી રહેલો છું. સ્મૃતિ, જ્ઞાન અને તેઓનો અભાવ (એટલે કે વિસ્મૃતિ અને અજ્ઞાન) મહારાથીજ થાયછે. સર્વ વેદોમાં જાણુવા યોગ્ય હું છું. વેદોનો કર્તા અને વેદને જાણનારો પણ હું છું. ૧૫

द्राविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते १६

આ લોકમાં બે પુરુષ છે, વિનાશી અને અવિનાશી. વિનાશી તે સર્વ બ્રાહ્મીઓ (સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિ) અને અવિનાશી તે અવિકારી અક્ષર બ્રહ્મ. ૧૬

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥

ઉત્તમ પુરુષ તો અરેખર બીજોજ છે, જેને પરમાત્મા એવું નામ આપ્યું છે. તે અવિનાશી ઇશ્વર ત્રણે લોકમાં વ્યાપી રહીને સર્વનું પોષણ કરેછે. ૧૭

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ૧૮

હું વિનાશીથી ઉત્તમ છું અને અવિનાશીથી પણ ઉત્તમ છું; માટેજ મહત્તે જગત્માં ને વેદમાં પુરુષોત્તમ કહેલો છે. ૧૮

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ ૧૯ ॥

૧—૧૭ માં શ્લોકમાં પુરુષોત્તમને પરોક્ષરીતે ગણાવ્યા તેમાં કોઈને સન્દેહ થાયકે તે પુરુષોત્તમ કોણ તેને માટે પ્રભુ કહેછે.

૨—જેમ કમ, જ્ઞાન, અને લક્ષિત, ત્રણ માર્ગો તેમ પ્રવાહ મર્યાદા અને પુષ્ટિ આ ત્રણ માર્ગો પણ છે. જે માર્ગમાં કેવલ ઈન્દ્રિય અને દેહને પોષવાની ખાતરજ વૈદિક કામ્યકર્મ અથવા તો લૌકિક કર્મો કરવામાં આવે તેને પ્રવાહ માર્ગ કહેવામાં આવે છે. તેનું પરિણામમાં જન્મ મરણ ચક્ર તૃતીય માગજ ફલ થાય છે. જે માર્ગમાં જ્ઞાનપૂર્વક (કર્મની દેવતા, તેના દ્રવ્યદિ ઉપરકરોને, તેના ફલને, તેનાં સાધનોને અને પોતાને પ્રભુમય જાણીને) વેદોક્ત કર્મ કરવામાં આવે તે મર્યાદામાર્ગ કહેવાય છે, તેનું ફલ અક્ષર બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ છે. અને જે

જે જ્ઞાની પુરૂષ હમને આ પ્રમાણે પુરૂષોત્તમ જાણે છે તેજ
હે ભારત ! સર્વનો જાણનારો હોય મહને સર્વ લાવથી
મળે છે. ૧૯

માર્ગમાં પ્રભુનો અનુગ્રહજ સાધન અને ફલ થાય છે તેને પુષ્ટિમાર્ગ કહે-
વામાં આવે છે. પ્રભુના અનુગ્રહનું જ ખીજુ રૂઢ નામ પુષ્ટિ છે. પ્રવાહમાર્ગમાં
જવ પણથી છુટતો નથી. કિન્તુ મર્યાદા અને અનુગ્રહ માર્ગમાં જવ,
જવપણાથી છુટો થાય છે, માટેજ આ ખન્ને માર્ગોનાં છેદો છે અને નૃતીય
(પ્રવાહ) માર્ગનો છેદો નથી. ત્રણે માર્ગમાં એક ખીજનું પરરપર
મિશ્રણ થઈને અનેક માર્ગ થાય છે. ત્રણે માર્ગના જવો તેઓના સાધન
અને તેઓનાં ફલ, જુદાં જુદાં છે. પુષ્ટિ માર્ગ (અનુગ્રહ માર્ગ) ખે
પ્રકારનો છે મિશ્ર-અને-શુદ્ધ મિશ્ર મેળવણી વાલો પુષ્ટિ માર્ગ પણ ત્રણ
પ્રકારનો છે. અનુગ્રહ મિશ્ર, પુષ્ટિ, માર્ગ (પુષ્ટિ પુષ્ટિ માર્ગ)
મર્યાદા મિશ્ર પુષ્ટિ માર્ગ અને ત્રીજો પ્રવાહ મિશ્ર પુષ્ટિ માર્ગ.
પ્રભુમાં રનેહ થયું તે અનુગ્રહનો જ્ઞાપક છે. એટલે ખન્ને જવનો
પ્રભુમાં રનેહ દેખાતો હોય તેના ઉપર પ્રભુનો અનુગ્રહ છે એમ
જાણવું. પ્રભુમાં રનેહ તો હોય પણ તે રનેહ સાધનો દ્વારા પ્રભુ
મય સર્વપદાર્થોને જોવાથી પ્રભુના મહાત્મ્યને જાણવાથી થયો હોય
તો તે જવને અનુગ્રહ મિશ્ર પુષ્ટિ માર્ગી જાણવો. એટલેકે પુષ્ટિપુષ્ટિ
જાણવો તેવા જવો સર્વજ્ઞ હોય છે. અર્થાત સર્વ પદાર્થોને પ્રભુરૂપ જ્ઞાન
જાણીને પ્રભુમાંજ રનેહ કરે છે. તે લોકો જાણે છે કે મહારો પ્રભુજ સર્વ છે
તો સર્વના મુલ એવા પ્રભુમાંજ પ્રેમ કરવો યુક્ત છે. આ શ્લોકમાં પણ
તેવા પુષ્ટિપુષ્ટિ જવોનું વર્ણન છે એમ જણાય છે. આ શ્લોકમાં પ્રભુનું
કહેવાનું તાત્પર્ય એમ છે કે જે પુરૂષ અજ્ઞાની ઓની પેઠે સંસારીક

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्કृतકૃત્યश्च भारत ॥ ૨૦ ॥

હે નિષ્પાપ ! આ ધણોજ ગુહ્ય બોધ મેં તહને આ પ્રમાણે
કર્યો છે. હે ભારત ! આ જાણવાથી મનુષ્ય બુદ્ધિમાન થાયછે,
અને કૃતાર્થ થાયછે. ૨૦

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योग-

શાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે પુરુષોત્તમયોગો

નામ પંચદશોઽધ્યાયઃ ૧૨

આવી રીતે પ્રભુના ગાયેલા ઉપનિષદોમાં પ્રભુત્વ સંબંધી

કર્મયોગ શાસ્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણાર્જુન સંવાદમાં પુરુષોત્તમયોગ

નામનોપંદરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયોછે.

મોહમાં ન ફસાઈને મને આવી રીતે એટલે કે અક્ષર અને ક્ષર આ
બન્ને મહારા પ્રભુનું રૂપ છે એમ જાણે છે તે બ્રહ્મરૂપથીજ સર્વ
પદાર્થોને જાણતો સર્વાત્મભાવથી મહારામાં રહેહ કરેછે.

અધ્યાય ૧૬ મો. દેવાસુરસંપદ્વિભાગયોગ.

શ્રીભગવાનુવાચ ॥ શ્રીભગવાન ઓલ્યા:—

અમયં સત્વસંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ ।

દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥ ૧ ॥

અહિંસા સત્યમક્રોધસ્ત્યાગઃ શાંતિરપૈશુનમ્ ।

દયા ભૂતેષ્વલોલુપ્ત્વં માર્દવં દ્વીરચાપલમ્ ॥ ૨ ॥

તેજઃ ક્ષમા ધૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનિતા ।

ભવંતિ સંપદં દૈવીમભિજાતસ્ય ભારત્ ॥ ૩ ॥

૧—પંદરમાં અધ્યાયમાં પ્રથમ અહંતામમતાત્મક સંસાર વૃક્ષને, વૈરાગ્યથી તીક્ષ્ણ થયેલા જ્ઞાન શરત્રથી છેદીને પરમ પદની પ્રાપ્તિ કરી શકાય એમ કહ્યું. પછી તે પદ પ્રાપ્ત કરનાર જીવ પ્રભુનેજ સાક્ષાત્ અંશ છે એમ રૂપેટ કર્યું. તે પછી હું ક્ષર અને અક્ષર બ્રહ્મ થી ઉત્તમ છું, સૂર્ય આદિ દેવો મેહારીજ વિભુતિઓ છે માટે હુંજ પુરુષોત્તમ છું એમ સપ્રમાણ નિરૂપણ કર્યું. હવે આ સોળમાં અધ્યાયમાં નવમ અધ્યાય માં સંક્ષેપથી જણાવેલા પુરુષોત્તમના જ્ઞાન અને લક્ષિતના અધિકારી અને અનધિકારીઓનું નિરૂપણ કરેછે.

અભય, અન્તઃકરણને રાગદ્વેષ રહિત રાખવું તે શુદ્ધિ, જ્ઞાન અને કર્મ યોગમાં સ્થિરતા, દાન, સંયમ, યજ્ઞ, પ્રભુ-સંબંધી શાસ્ત્રનો અભ્યાસ, તપ, સીધાપણું, ક્રોધને દુઃખ ન દેવું, સત્ય, અક્રોધ, ત્યાગ, શાંતિ, કપટરહિત હોવાપણું, પ્રાણીમાત્ર તરફ દયા, નિર્લોભ, નમ્રતા, લજ્જા, સ્થિરતા, સામર્થ્ય, ક્ષમા, હિંમત, શુદ્ધિ, દ્વેષરહિતપણું અને નિર-લિમાન; હે ભારત ! જેઓ દૈવી ગુણવાળા જન્મેલા છે તેઓમાં આ ગુણો હોયછે. ૧-૩

દંભો દર્પોઽમિમાનશ્ચ ક્રોધઃ પારુષ્યમેવ ચ ।

અજ્ઞાનં ચામિજાતસ્ય પાર્થ સંપદમાસુરીમ્ ॥ ૪ ॥

દંભ, મદ, અલિમાન, ક્રોધ, કઠોરતા અને અજ્ઞાન; હે પાર્થ ! જેઓ આસુરી ગુણવાળા જન્મેલા છે તેઓમાં આ ગુણો હોયછે. ૪

દૈવી સંપદ્વિમોક્ષાય નિબંધાયાસુરી મતા ।

મા શુચઃ સંપદં દૈવીમમિજાતોઽસિ પાંડવ ॥ ૫ ॥

દૈવી ગુણો મોક્ષ આપનારા ગણાય છે અને આસુરી ગુણો બંધન કરનારા ગણાયછે. હે પાંડવ ! તું શોક કર નહીં, તું તો દૈવી ગુણ સહિત જન્મેલો છે. ૫

દ્વૌ ભૂતસર્ગૌ લોકેઽસ્મિન્દૈવ આસુર એવ ચ ॥

દૈવો વિસ્તરશઃ પ્રોક્ત આસુરં પાર્થ મે શ્રુણુ ॥૬॥

આ જગતમાં પ્રાણીની ઉત્પત્તિ બે પ્રકારની છે, દૈવી અને આસુરી. દેવી મેં તહેને વિસ્તારથી કહી. હવે હે પાર્થ ! તું આસુરી ઉત્પત્તિ વિષે મ્હારી પાસેથી સાંભળ. ૬

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ જના ન દેહ્યાસુરાઃ ।

ન શૌચં નાપિ ચાચારો ન સત્યં તેષુ વિદ્યતે ॥૭॥

આસુરી પ્રકૃતિના માણસો યોગ્ય પ્રવૃત્તિને માણતા નથી; તેમ તેમનામાં શુદ્ધિ, આચાર અને સત્ય પણ હોતાં નથી. ૭

અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુરનીશ્વરમ્ ।

અપરસ્પરસંભૂતં કિં જગદ્દાહુરૈતુકમ્ ॥ ૮ ॥

૧—આ શ્લોકમાં માયાવાદી, જ્ઞેમિની, અને ચાર્વાકના મતને આસુર મત બતાવ્યા છે એમ સ્પષ્ટ છે, છતાં પણ કેટલાક આ શ્લોકને કેવલ ચાર્વાક મતનું વર્ણન કરનાર માનેછે. પણ તે વાત શ્લોકના શબ્દો થી નિકલતી નથી તેમાં તો સ્પષ્ટ ત્રણ મનોનું વર્ણન છે. જ્ઞે કે માયાવાદી અને જ્ઞેમિનિના મતમાં કેટલોક અંશ વેદના અનુસારે છે માટે તેટલો અંશ ગ્રાહ્ય છે તો પણ વેદની મુખ્ય વાતોને નહીં માનવાથી તેને આસુર મત કહ્યાં છે. વેદમાં દરેક ઉકાણે જગતને બ્રહ્મરૂપ કહીને સત્ય બતાવ્યું છે. પણ માયાવાદીઓ તેને માયિક અને

તેઓ કહેછે કે જગત સત્ય નથી, અન્તે આ જગત ક્યાંય ઠહરશે નહી. તેમજ આ જગતનું કોઈ ઇશ્વર નથી. અને વિષયવાસનાઓને તૃપ્ત કરવા માટેજ આ (જગત) થયું છે, બીજા કોઈથી થયું નથી. ૮

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

અસત્ય કહે છે. વેદમાં અનેક ઠેકાણે કહ્યું છે કે આ જગત અન્તે બ્રહ્મમાં પ્રતિષ્ઠા (મલબું) ને પામશે, કિન્તુ જૈમિની કહે છે કે આ જગત ઇશ્વરમાંથી થયું નથી અને અન્તે ઇશ્વરમાં મલશે પણ નહી. ચાર્વાકીયો રપટે કહે છે કે દેહ અને દેહના સુખ શિવાય કોઈ પણ ચેતન ઇશ્વર નથી, આ જગત દેહની મોજમજ કરવા સાફજ અનેકુ છે. માટે આ ત્રણે આસુર મત છે. બૃહરપતિ નામનો ચાર્વાક પંડિત દુર્યોધનનો મિત્ર હતો અને જૈમિની શ્રીવ્યાસના શિષ્ય હતા, માટે તે પ્રભુના સ્થાન સમયમાં હતા અને તેથીજ તેના મતનું વર્ણન પ્રભુને કર્યું. પણ માયાવાદનો પ્રભુની પછી થયો છે તો તેનું વર્ણન ગીતામાં કેમ આવે, આવી રીતે કોઈ પ્રશ્ન કરે તેનું ઉત્તર એટલુંજ જાણવું કે નારિતક અથવા આરિતક બધા મત અતિશય જુના સમયના છે સૃષ્ટિના પ્રારંભ સમયમાંજ દૈવ અને આસુર મતનો પ્રારંભ થયો છે અને પ્રભુ સર્વજ્ઞ અન્તર્યામી છે માટે ભૂત ભવિષ્ય વાતોનું પણ વર્ણન કરે તેમાં આશ્ચર્ય અથવા તો પ્રશ્ન કરવા જેવું છેજ નહીં.

આવા વિચારો પકડી રાખીને, અલ્પ બુદ્ધિવાળા અ-
વિનાશ પામેલાઓ ઉગ્ર કર્મ કરનારા હોવાથી દુનિયાનો નાશ
કરવા માટે શત્રુરૂપે ઉત્પન્ન થાયછે. ૯

કામમાશ્રિત્ય દુષ્પૂરં દંભમાનમદાન્વિતાઃ ।

મોહાદ્રૂહીત્વાસમ્રાહાન્પ્રવર્તન્તેઽશુચિવ્રતાઃ ॥ ૧૦ ॥

પૂર્ણ ન થાય એવી તૃષ્ણાનો આશ્રય કરીને, દંભ, માન
અને મદવાળા તેઓ મોહથી પાપી વિચારો કરીને અપવિત્ર
નિશ્ચયથી કાર્ય કરેછે. ૧૦

ચિંતામપરિમેયાં ચ પ્રલયાંતામુપાશ્રિતાઃ ॥

કામોપભોગપરમા એતાવદિતિ નિશ્ચિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

આશાપાશશતૈર્બદ્ધાઃ કામક્રોધપરાયણાઃ ।

ઈહંતે કામભોગાર્થમન્યાયેનાર્થસંચયાન્ ॥ ૧૨ ॥

મૃત્યુથી જેનો અંત આવે એવી અમાપ ચિન્તામાં
પડેલા, વિષયો ભોગવવા એજ જેઓ ઉત્તમ માનેછે અને
એજ ખરૂ છે એવા નિશ્ચયવાળા, આશાના સેંકડો પાશથી
બંધાયેલા, અને કામ તથા ક્રોધને આધીન, તેઓ ઇંદ્રિયોના
વિષયો ભોગવવા માટે અન્યાયથી દ્રવ્યનો સંચય કરવા યત્ન
કરેછે. ૧૧-૧૨

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
 इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥
 असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
 ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४ ॥
 आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो
 मया । यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानवि
 मोहिताः ॥ १५ ॥
 अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।
 प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

આજે આ મેં પ્રાપ્ત કર્યું, આ મનોરથને સિદ્ધ કરીશ.
 આ ધન મહારૂં છે, વળી આ પણ મહને મળશે. આ શત્રુને મે
 હણ્યો છે, ખીન્નઓને પણ હાણીશ. હું ઇશ્વર હું બધા કામ
 કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવનાર છું. હું ભોગ ભોગવનાર છું,
 હું સિદ્ધ છું અને હું બળવાન તથા સુખી છું; હું ધનાઢ્ય
 છું, હું ઉત્તમ કુળવાળો છું, મહારા જેવો ખીન્ને કોણ છે ?
 હું યજ્ઞ કરીશ, દાન આપીશ, આનંદ કરીશ. આવી રીતે
 અજ્ઞાનથી મોહ પામેલા લોકો, અનેક વિચારોથી મુંઝાળને,

મોહરૂપી જાળમાં સપડાઈને, કામ ભોગમાં આસકત થઈને
અપવિત્ર નરકમાં પડે છે. ૧૩-૧૬

આત્મસંભાવિતાઃ સ્તબ્ધા ધનમાનમદાન્વિતાઃ ।

યજંતે નામ યજ્ઞૈસ્તે દંમેનાવિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૭ ॥

પોતાની મેળે પોતાને મ્હોટા માનનારા, હઠીલા, ધનના
અભિમાન અને મદવડે યુક્ત હોવાથી તેઓ દેખાવ કરવા
માટેજ, શાસ્ત્રોના વિધિથી વિરૂદ્ધ, માત્ર નામના યજ્ઞોવડે
દેવોની પૂજા કરે છે. ૧૭

અહંકારં બલં દર્પ કામં ક્રોધં ચ સંશ્રિતાઃ ।

મામાત્મપરદેહેષુ પ્રદ્વિષંતોઽભ્યસૂચકાઃ ॥ ૧૮ ॥

અહંકાર, જાળ, અવગણના, કામ અને ક્રોધનો આશ્રય
કરીને આવા દ્વેષી મનુષ્યો પોતાના અને પારકાના દેહ વિષે
રહેલો જે હું તેનો તિરસ્કાર કરે છે. ૧૮

તાનહં દ્વિષતઃ દુરાન્સંસારેષુ નરાધમાન્ ।

ક્ષિપામ્યજસ્રમરમાનારોઽન્વેય યોનિષુ ॥ ૧૯ ॥

કૂર, જગતના મનુષ્યોમાં અધમ અને પાપી એવા આ
દ્વેષી પુરુષોને હું આસુરી ગર્ભમાં નિરંતર ફેંકું છું. ૧૯

આસુરીં યોનિમાપન્ના મૂઢા જન્મનિ જન્મનિ ।

મામગ્રાપ્યૈવ કૌતેય તતો યાંત્યધર્માં ગતિમ્ ૨૦

કુંતીપુત્ર ! આસુરી ગર્ભને પામેલો, અને જન્મોજન્મ મોહ પામેલા તેઓ મૃદને પામ્યા સિવાય અધોગતિને પામેછે. ૨૦

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્ત્રયં ત્યજેત્ ।

પોતાનો નાશ કરનાર આ નરકનું દ્વાર ત્રણ પ્રકારનું છે:— કામ, ક્રોધ અને લોભ તેટલા માટે આ ત્રણને મનુષ્યે તજવા.

एतैर्विमुक्तः कौतैय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ૨૨

હું કુંતીપુત્ર ! અંધકારનાં આ ત્રણ દ્વારથી મુક્ત થઈ ન મનુષ્ય પોતાનું કલ્યાણ કરેછે અને ઉત્તમ ગતિને પામેછે.

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ૨૩

શાસ્ત્રના નિયમોનો ત્યાગ કરીને, જે તૃષ્ણાઓથી દામ્ય ન વર્તે છે તેને સિદ્ધિ, સુખ કે ઉત્તમ ગતિ મળતાં નથી.

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિહાર્હસિ ૨૪

તેટલા માટે શું કરવું ને શું ન કરવું તેમાં, ત્હારે શાસ્ત્રને પ્રમાણરૂપ ગણવાં. અને શાસ્ત્રમાં કહેલા નિયમ જાણીને આ જગતમાં ત્હારે કર્તવ્યકર્મ કરવું. ૨૪

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसंपद्विभागयोगोनाम
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

આવીરીતે શ્રીભગવાને કહેલા ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મવિદ્યાના કર્મયોગ શાસ્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણાર્જુન સંવાદમાં દૈવાસુરસંપદ વિભાગયોગ નામનો સોલમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો છે.

અધ્યાય ૧૭ મો. શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ.

અર્જુન ઉવાચ ॥ અર્જુન ઓલ્યા:—

યે શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય યજંતે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।

તેષાં નિષ્ઠા તુ કા કૃષ્ણ સત્ત્વમાહો રજસ્તમઃ ॥૧॥

આલસ્યથી અથવા બળ ક્રોધ કારણથી શાસ્ત્રના નિયમોનો ત્યાગ કરીને, પણ પરેપૂરી શ્રદ્ધાથી, જેઓ યજ્ઞ કરેછે તેઓની સ્થિતિ હેં કૃષ્ણ ! કેવી બાળુવી ? સાત્ત્વિક, રાજસી કે તામસી ? ૧

શ્રીભગવાનુવાચ ॥ શ્રીભગવાન ઓલ્યા:—

ત્રિવિધા ભવતિ શ્રદ્ધા દેહિનાં સા સ્વભાવજા ।

સાત્ત્વિકી રાજસી ચૈવ તામસી ચેતિ તાં શૃણુ ॥૨॥

૧—સોલમાં અધ્યાયમાં દૈવી અને આસુરી જીવોમાં કેવો ફેરફાર હોય છે તે બતાવ્યો હવે આ અધ્યાયમાં તે ફેરફાર કયા કારણથી થાય છે તે કારણ બતાવે છે. જોડે સાતમા અધ્યાયમાં લક્ષ્ય અને અલક્ષ્ય થવાનું કારણ ‘પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયાં’ (૭-૨૦) આ શ્લોકમાં પોત. પોતાની પ્રકૃતિ સ્વભાવજન મનુષ્ય મનુષ્યમાં ભેદ પાડનાર છે, એમ નિરૂપણ કરી આપ્યા છે તો પણ અહીં વિસ્તારથી તેનું વર્ણન કરે છે.

દેહીઓ (જીવો) ને સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થયેલી ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધા હોયછે; સાત્વિક, રાજસી અને તામસી, તે વિષે સાંભળ. ૨

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।

श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ३

મનુષ્યોને જુદા જુદા રસ્તા ઉપર દોરવાના તેઓના અન્તઃકરણને વિશ્વાસ હોય છે. જીવમાત્રના વિશ્વાસ, સાત્વિક રાજસ અને તામસ હોય છે, અને તે કારણથી તે જુદા જુદા રસ્તાઓ ઉપર જાય છે.

૧-પ્રભુમાં શ્રદ્ધા રાખનાર પ્રભુમય થઈ જાય છે, અને સંસારમાં શ્રદ્ધા રાખનારા સંસારમય થાય છે.

૨-અહીં એક પ્રશ્ન થાય છે કે જ્યારે સ્વભાવના અનુસારે સઉની શ્રદ્ધા થાયછે તો તે વિશ્વાસને કેવી રીતે સુધારી શકે તેના ઉત્તરમાં એમ સમજવાનું કે સત્વ, રજ, અને તમ, આ ત્રણે ગુણ પ્રકૃતિના છે, આત્માના નથી. પ્રકૃતિથી સમ્પૂર્ણ જડ સર્વિષ્ટ બને છે માટે સમ્પૂર્ણ જડ સર્વિષ્ટમાં ત્રણે ગુણો ફેલાઈ રહ્યા છે. દરેક પ્રાણીનું અન્તઃકરણ જડ પદાર્થોનું બનેલું હોવાથી તેમાં પણ ત્રણે ગુણો હોય તે નિશ્ચિતજ છે, જીવ જ્યારે દેહમાં આવે છે ત્યારે તેને સઉથી બલવાન સંગ અન્તઃકરણનોજ થાયછે. અન્તઃકરણના દૃઢસંગ થવાથી અન્તઃકરણના ગુણ દોષથી જીવમાં પણ દોષ ગુણ આવી જાયછે. ખરાબ (એટલે રજગુણી તમોગુણી) અન્તઃકરણ હોય તો જીવ દુષ્ટ થઈ જાયછે. અને જો અન્તઃકરણ સારું હોય તો જીવ પણ ઉત્તમ અધીકારી બને છે. સાત્વિક પદાર્થોનું નિરંતર સેવન કરવાથી અન્તઃકરણ, અને તેની સાથે તેની શ્રદ્ધા પણ

હે ભારત ! દરેકની શ્રદ્ધા તેના સ્વભાવ પ્રમાણે થાય છે. માણસ શ્રદ્ધાનો પુતળો છે; તેની જેવી શ્રદ્ધા તેવો તે હોય છે. ૩

સાત્ત્વિક થઈ સુધરી જાય છે. અને રાજસ તામસ પદાર્થોનું નિરંતર સેવન કરવાથી અન્તઃકરણ અને તેની સાથે જીવ અને તેની શ્રદ્ધા પણ રાજસ તામસ થાય છે. સત્વાદી ગુણોમાં તથા અન્તઃકરણમાં ફેરફાર થવાના દશ કારણ શ્રીમદ્ભગવતમાં કહ્યાં છે. 'આગમોઃ પ્રજા દેશઃ કલઃ કર્મચ જન્મ ચા ધ્યાનં મન્ત્રોઽથ સંસ્કારો દગૈતે ગુણદેતવ' : ॥ સાત્ત્વિક રાજસ તામસ. આમ ત્રિવિધ શાસ્ત્રે, ત્રણ પ્રકારના જલ, ત્રણ પ્રકારની પ્રજા, ત્રણ પ્રકારનો દેશ, ત્રણ પ્રકારનો કાલ, ત્રણ પ્રકારનું જન્મ. ત્રણ પ્રકારનું ધ્યાન, ત્રણ પ્રકારના મંત્રો, અને ત્રણ પ્રકારના સંસ્કારો, અન્તઃકરણના ગુણોને ફેરવી નાખે છે. વેદ શ્રીમદ્ભગવત અને શ્રીમદ્ભાગવતીતા વગેરે શાસ્ત્રો સાત્ત્વિક શાસ્ત્ર છે રાજનીતિ પ્રભૃતિના ગ્રન્થો રાજસ શાસ્ત્ર છે. અને મોહન મારણ ઉચાટન આદિના ગ્રન્થો તામસ શાસ્ત્ર છે. ગંગા યમુના પ્રભુનું ચરણમૃત વિગેરે જલ સાત્ત્વિક જલ છે. શરખત મોસંબી વિગેરે જલ રાજસ છે. અને મરિચા પ્રભૃતિ તામસ જલ છે. વૈદિક પ્રજા આદિ સાત્ત્વિક પ્રજા છે, કેવલ વ્યાપારી વર્ગ અને રાજ ખટપટી વર્ગ રાજસ પ્રજા છે. અને આલસુ જીજ્ઞાસીઓ વિગેરે પ્રજા તામસ છે. સંધ્યા હવન વેદાધ્યયન શાલા તીર્થ વિગેરે સાત્ત્વિક દેશ છે. હાઈકોર્ટ રાજધાની વિગેરે રાજસ દેશ છે. અને કલાલની દુકાન મેલેચદેશ વિગેરે તામસ દેશ છે. પ્રાતઃકાલ, વ્યતીપાત આદિ સાત્ત્વિક કાલ છે. ખપોરથી સાયંકાલ સુધી રાજસ સમય છે. અને રાત્રિના નવ વાગ્યાથી બે વાગ્યા સુધી તામસ કાલ છે. આત્માના કિંવા ધમના અનુકુલ કર્મ કરવા તે સાત્ત્વિક કર્મ છે. પોતાના દેહના

યજંતે સાત્ત્વિકા દેવાન્યક્ષરક્ષાંસિ રાજસાઃ ।

પ્રેતાન્ભૂતગણાંશ્ચાન્યે યજંતે તામસા જનાઃ ॥ ૪ ॥

સાત્ત્વિક મનુષ્યો દેવાને પૂજેછે. રાજસી યક્ષ અને રાક્ષસોને પૂજે છે. અને ખીજ તામસી મનુષ્યો પ્રેત અને ભૂતગણને પૂજે છે.

સુખની ખાતર કર્મ કરવા તે રાજસ કર્મ છે. અને જુગાર રમણું જલ્દ કરેખ કરણું તે તામસ કર્મ કહેવાય છે. જન્મ, તે દીક્ષા કહેવાય છે. વૈશ્ણવી દીક્ષા પ્રભૃતિ સાત્ત્વિક દીક્ષા છે કામ્ય યજ્ઞાદિની દીક્ષા રાજસ દીક્ષા છે. અને શાકત શૈવ તથા ક્ષુદ્ર ભૂત પ્રેતાદિની દીક્ષા તામસ દીક્ષા છે. શ્રી વિશ્ણુનુ અથવા પ્રણવ આદિનું ધ્યાન તે સાત્ત્વિક ધ્યાન છે. અને કામિનીંદ્રિવા વૈરીનુ ધ્યાન રાજસ છે અને ભૂત કલાલની દુકાન હિંસા પ્રભૃતિનુ ધ્યાન તામસ ધ્યાન છે. વૈશ્ણવ મંત્ર ગાયત્રી વિગેરે મંત્રો સાત્ત્વિક મંત્ર છે. સ્વર્ગાદિ દેહ સુખની ખાતર જપ કરવામાં આવતા મંત્રો રાજસ છે. અને મારણ મોહન વિગેરેના મંત્રો તામસ મંત્ર છે. અન્તઃકરણને શુદ્ધ કરનારો સંસ્કાર સાત્ત્વિક છે. રાજતંત્ર તથા દેહા દ્વિધી સંબંધ રાખનારા સંસ્કારો રાજસ છે. અને ધૂતાદિના સંસ્કારો તામસ છે. આવી રીતે આ દશ કારણો અન્તઃકરણના ગુણોમાં ફેર ફાર કરનારા છે. જેને સત્ત્વવૃદ્ધિ કરવી હોય, સાત્ત્વિક સદ્ધા કરવી હોય તે સાત્ત્વિક દેશ કાલ દ્રવ્ય આદિનુ નિરંતર સેવન કરે આ દશ કારણોમાંથી ઘણા ખરા આ અધ્યાયમાં પ્રભુએ પોતે કહ્યાં છે.

અશાસ્ત્રવિહિતં ઘોરં તપ્યંતે યે તપો જનાઃ ।

દંભાહંકારસંયુક્તાઃ કામરાગબલાન્વિતાઃ ॥ ૫ ॥

કર્ષયંતઃ શરીરસ્થં ભૂતગ્રામમચેતસઃ ।

માં ચૈવંત્રલ્લપોદ્દ્યંતાન્વિદ્વદ્યાસુરનિશ્ચયાન્ ॥ ૬ ॥

દંભ અને અહંકારયુક્ત થઇને, તેમજ તૃણા અને વાસનાના બળથી પ્રેરાઇને, જેઓ શાસ્ત્રમાં ન કહેલું એવું ઉગ્ર તપ કરે છે, અને જે મૂઢ પુરુષો શરીરના મહાભુતોને અને તે શરીરમાં રહેલો જે હું તેને દુઃખ કરેછે, તેઓને આસુરી નિશ્ચયવાળા બાળ. ૫-૬

આહારસ્ત્વપિ સર્વસ્ય ત્રિવિધો ભવતિ પ્રિયઃ ।

યજ્ઞસ્તપસ્તથા દાનં તेषાં ભેદમિમં શ્રુણુ ॥ ૭ ॥

સર્વને આહાર પ્રિય છે તે ત્રણ પ્રકારના છે; તેમજ યજ્ઞ, તપ ને દાન ત્રણ પ્રકારનાં છે. તેઓનો આ ભેદ સાંભળ, ૭

આયુઃસત્ત્વબલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ ।

રસ્યાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરા હૃદ્યા આહારાઃ સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ॥ ૮ ॥

જીવન, ઉત્સાહ, બળ, આરોગ્ય, સુખ અને આનંદને વધારનારા, સ્વાદિષ્ટ, ચીકાશ્ચવાળા, સારવાળા અને મનને રૂચે એવા આહારો સાત્વિક મનુષ્યોને પ્રિય હોયછે. ૮

કટુમ્લલવણાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરૂક્ષવિદાહિનઃ ।

આહારા રાજસસ્યેષ્ટા દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ ॥ ૯ ॥

કડવા, ખાટા, ખારા, અતિ ઉના, તીખા, ટુપ્પા, દાહ કરનારા તથા દુઃખ, શોક અને વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરનારા આહારો રાજસી મનુષ્યોને પ્રિય હોયછે. ૯

યાતયામં ગતરસં પૂતિ પર્યુષિતં ચ યત્ ।

ઉચ્છિષ્ટમપિ ચામેધ્યં ભોજનં તામસપ્રિયમ્ ॥૧૦॥

ધણા વખત પહેલાં રંધેલું, સ્વાદ વિનાનું, સડેલું, દુર્ગંધવાળું, જમતાં બાકી રહેલું અને અશુદ્ધ ભોજન તામસી મનુષ્યોને પ્રિય હોયછે.

અફલાકાંક્ષિભિર્યજ્ઞો વિધિદૃષ્ટો ય હ્યજ્યતે ।

યષ્ટવ્યમેવેતિ મનઃ સમાધાય સ સાત્વિકઃ ॥૧૧॥

શાસ્ત્રમાં કહેલી વિધિપ્રમાણે યજ્ઞ કરવોજ જોઈએ માટે, અને હજીની ઇચ્છા વિના જે કરાયો હોય તે યજ્ઞ સાત્વિક છે. ૧૧

અમિસંધાય તુ ફલં દંભાર્થમપિ ચૈવ યત્ ।

इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

ફળની ઇચ્છાથી અથવા કીર્તિને માટે હે ભરત વંશમાં શ્રેષ્ઠ ! જે યજ્ઞ કરાયછે તેને તું રાજસી જાણ. ૧૨

विधिहीनमसृष्टान्नं मंत्रहीनमदक्षिणम् ।

श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

શાસ્ત્રની આજ્ઞાથી વિરુદ્ધ, અન્ન વિનાનો, મંત્ર વિનાનો, દક્ષિણા વિનાનો અને શ્રદ્ધા વિનાનો યજ્ઞ તામસી કહેવાયછે. ૧૩

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

દેવ, દ્વિજ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય) ગુરુ અને જ્ઞાનીનું પૂજન, શુદ્ધિ, સીધાપણું, બ્રહ્મચર્ય અને ક્રોધને પણ દુઃખ ન દેવું તે, એ શરીરનું તપ કહેવાયછે. ૧૪

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यासनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥

ક્રોધને ઉદ્વેગ ન કરે તેવી, સત્ય, પ્રિય અને હિતકર વાણી, તથા શાસ્ત્રનો નિયમિત અભ્યાસ, એ વાણીનું તપ કહેવાયછે. ૧૫

મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્મવિનિગ્રહઃ ।

ભાવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

મનની પ્રસન્નતા, સમાનતા, મૌન, આત્મસંયમ, અને સ્વભાવની શુદ્ધિ એ મનનું તપ કહેવાયછે. ૧૬

શ્રદ્ધયા પરયા તપ્તં તપસ્તત્રિવિધં નરૈઃ ।

અફલાકાંક્ષિભિર્યુક્તૈઃ સાત્ત્વિકં પરિચક્ષતે ॥ ૧૭ ॥

આપું ત્રણ પ્રકારનું તપ જો મનુષ્ય પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી, ફળની આશા વિના અને એકાગ્ર મનથી કરે તો તે સાત્ત્વિક કહેવાયછે.

સત્કારમાનપૂજાર્થં તપો દંભેન ચૈવ યત્ ।

ક્રિયતે તદિહ પ્રોક્તં રાજસં ચલમધ્રુવમ્ ॥ ૧૮ ॥

સત્કાર માટે, માન માટે, પોતા પૂજાય તે માટે અને દંભને માટે જે તપ થાય તે રાજસી, ચળિત અને ક્ષણિક કહેવાયછે. ૧૮

મૂઢગ્રાહેણાત્મનો યત્પીડયા ક્રિયતે તપઃ ।

પરસ્યેત્સાદનાર્થં વા તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૧૯ ॥

વિવેક રહિત દુરાગ્રહથી પોતાને પીડા કરીને અથવા પારકાનો નાશ કરવા અર્થે જે તપ કરાય છે તે તામસી કહેવાયછે. ૧૯

દાતવ્યમિતિ યદ્દાનં દીયતેऽનુપકારિણે ।

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદ્દાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥

દેવુંજ જોઈએ એમ માનીને, જે પાછો ઉપકાર વાળી ન શકે તેવાને, યોગ્ય દેશ અને સમયમાં, યોગ્ય પુરૂષને જે દાન અપાયછે તે સાત્ત્વિક કહેવાયછે. ૨૦

યત્તુ પ્રત્યુપકારાર્થં ફલમુદિશ્ય વા પુનઃ ।

દીયતે ચ પરિક્લિષ્ટં તદ્દાનં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥૨૧॥

પાછો બદલો લેવાની ઇચ્છાથી અથવા ફળની ઇચ્છાથી કે કલેશ પામીને જે દાન અપાય છે તે રાજસી કહેવાયછે. ૨૧

અદેશકાલે યદ્દાનમપાત્રેભ્યશ્ચ દીયતે ।

અસત્કૃતમવજ્ઞાતં તત્તામસમુદાહૃતઃ ॥ ૨૨ ॥

અયોગ્ય દેશ અને કાળમાં, અયોગ્ય પુરૂષને, અનાદર અને તિરસ્કારથી જે દાન અપાય છે તે તામસી કહેવાયછે. ૨૨

ૐ તત્સદિતિ નિર્દેશો બ્રહ્મણસ્ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ ।

બ્રાહ્મણાસ્તેન વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ વિહિતાઃ પુરા ॥૨૩॥

૧—અહિં એક એવી શંકા થાય છે કે ભલે સાત્ત્વિક કર્મ હોય તો પણ દ્રવ્ય દેશ કાલ, મંત્ર, કર્તા, વિગેરેમાં જો ભૂલ થઈ જાય તો પછી તે કર્મ વિગુણ હોવાથી ખરાબ ફલ આપેજ અને

ઓમ, તત્, સત્, એ ત્રણ પ્રકારનું નામ બ્રહ્મનું કહેલું છે. તે વડે પૂર્વે બ્રાહ્મણો, વેદો અને યજોને સરજવામાં આવ્યા હતા. ૨૩

તસ્માદોમિત્યુદાહૃત્ય યજ્ઞદાનતપઃ ક્રિયાઃ ।

પ્રવર્તંતે વિધાનોક્તાઃ સતતં બ્રહ્મવાદિનામ્ ॥૨૪॥

તેટલા માટે યજ્ઞ, દાન અને તપની ક્રિયા શાસ્ત્રની વિધિ પ્રમાણે ઓમના ઉચ્ચારથી બ્રહ્મને જાણનારાઓ નિત્ય કરેછે. ૨૪

બૂલ થવી મનુષ્યાનો ધર્મ છે. માટે જેમ અગ્નિ ધૂમાદાથી તેમ કર્મ માત્ર દોષથી વિટાયેલા હોવાથી તે ત્યાજ્ય (છોડવા લાયક) જ છે, તેના ઉત્તરમાં પ્રભુ સ્વયં આજ્ઞા કરે કે ઓમ-તત્ અને સત્ આત્રણે પ્રભુના સ્વરૂપાત્મક નામ છે. આ ઓમત્સત્બ્રહ્મથીજ સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં બ્રાહ્મણ વેદ અને યજ્ઞ ઉત્પન્ન થયા છે. કર્તા અને ઉચ્ચારક બ્રાહ્મણો ઓમથી થયા. સાધન રૂપ અને ઉચ્ચાર્ય વેદો તત્તથી થયા, અને અવશ્ય કાર્ય રૂપ યજ્ઞો સત્ બ્રહ્મથી થયા હતા. જે ઓમત્સત્ શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરીને ત્રણે કર્મો કરવામાં આવે, અને જે તેમ દોઢ જાતની બૂલ પણ થાય તો આ ઓમ તત્સત્ તે રૂપ બ્રહ્મના ઉચ્ચારથી, કર્તા કરણ (વેદ) અને કર્મોમાં બ્રહ્મનો આવેશ થાય છે અને તેથી તે સહકર્મમાં બુલથી પ્રાપ્ત થયેલી વિગુણતા જતી રહેછે. આગલના સ્લોકમાં આ વાતનો વિશેષ ખુલાસો ચોખ્ખી રીતે કર્યોછે.

તદિત્યનભિસંધાય ફલં યજ્ઞતપઃક્રિયાઃ ।

દાનક્રિયાશ્ચ વિવિધાઃ ક્રિયંતે મોક્ષકાંક્ષિભિઃ ૨૫

મોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓ, તત્તના ઉચ્ચારથી અને કૃણની ઇચ્છા રહિત, યજ્ઞ, તપ અને દાનની જુદી જુદી ક્રિયાઓ કરેછે. ૨૫

સદ્ભાવે સાધુભાવે ચ સદિત્યેતત્પ્રયુજ્યતે ।

પ્રશસ્તે કર્મણિ તથા સચ્છબ્દઃ પાર્થ યુજ્યતે ॥૨૬॥

સત્ એ શબ્દ અસ્તિત્વ (હોવાપણું) અને બલાઇ એ બન્ને અર્થમાં વપરાયછે; અને હે પાર્થ ! સત્ એ શબ્દ ‘ સાઈં કાર્ય ’ એ અર્થમાં પણ વપરાયછે. ૨૬

યજ્ઞે તપસિ દાને ચ સ્થિતિઃ સદિતિ ચોચ્યતે ।

કર્મ ચૈવ તદર્થાયં સદિત્યેવાભિધીયતે ॥ ૨૭ ॥

યજ્ઞ, તપ અને દાનમાં દૃઢતા તે પણ સત્ કહેવાયછે; વળી પરમાત્મા અર્થે જે કાર્ય કરાય છે તે પણ સત્ કહેવાયછે. ૨૭

અશ્રદ્ધયા હુતં દત્તં તપસ્તપ્તં કૃતં ચ યત્ ।

અસદિત્ત્વચ્યતે પાર્થ ન ચ તત્પ્રેત્ય નોઽહ ॥૨૮॥

હે પાર્થ ! હોમ, દાન, તપ અથવા બીજું કોઈ પણ કાર્ય
શ્રદ્ધા વિના કરેલું હોય તે અસત્ કહેવાયછે; અને તેનાથી આ
લોકમાં કે પરલોકમાં લાભ નથી. ૨૮

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥૧૭॥

આવીરીતે શ્રીભગવાને કહેલા ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મવિદ્યાના કર્મયોગ
શાસ્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણાર્જુન સંવાદમાં શ્રદ્ધાત્રય વિભાગયોગ
નામનો સત્તરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો છે.

અધ્યાય ૧૮ મો. સંન્યાસયોગ.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન બોલ્યા:—

‘સંન્યાસસ્ય મહાબાહો તત્ત્વમિચ્છામિ વેદિતુમ્ ।
ત્યાગસ્ય ચ હૃષીકેશ પૃથકેશિનિષ્ઠદન ॥ ૧ ॥

૨—આ આઠારમો અધ્યાય આખી ગીતાનો ખુલાસો રૂપ છે. એટલેકે ટીકારૂપ ઉપસંહાર છે. પ્રારમ્ભમાં અર્જુને પ્રભુને પ્રશ્ન કર્યો હતો કે ‘હું યુદ્ધ કરું અથવા ન કરું યુદ્ધ કરવામાં મહાર્ શ્રેય છે કે યુદ્ધ નહિં કરવામાં તે મહેને આપ કહો, હું આપનો શિષ્ય થાય છું.’ તે અર્જુનના પ્રશ્નના અનુસારે પ્રભુએ અર્જુનને બે વાતો ઉપદેશી. એક સાંખ્ય માર્ગની અને બીજી કર્મયોગ માર્ગની. અને તે ઠીકજ છે, કારણકે સાંખ્ય માર્ગવાળી આત્મા અને અનાત્મ પદાર્થોનો વિવેક કરીને આવો નિશ્ચય કરે છે કે આત્મજ્ઞાન થયા પછી અનાત્મરૂપ કર્મો કરવાની જરૂર રહેતી નથી, અને તે નિશ્ચયના અનુસારે તે લોકો જ્ઞાન થયા પછી કર્મોનો પરિત્યાગ કરે છે. એનુંજ નામ તેઓના શાસ્ત્રોમાં ત્યાગ અને સંન્યાસ છે. જો કે જીતામાં આ માર્ગનું ખંડન નથી તો પણ આ માર્ગને અત્યંત કઠણ હોવાથી અથવા તો ગમે તેમ પણ હલકો ગણ્યો છે. અને ‘જ્ઞાન થયા પછી પણ કર્મો કરતાંજ રહેવું’ આ માર્ગને વિશિષ્ટ (ઉત્તમ) ગણ્યો છે. તૃતીય અધ્યાયમાં પ્રભુએ કહ્યું છે કે ‘લોકમાં બે પ્રકારની નિષ્ઠા (જીવન ગાળવાના નિશ્ચય) છે, એક સાંખ્ય યોગથી અને બીજી

આ આખી ગીતામાં આપે કંઈ કરવાનો આગ્રહ વિશેષ રાખ્યોછે તો પછી હે મહાપ્રાણુ ! હે હૃષીકેશ ! હે કેશીને

કર્મયોગથી. જેઓને સંસારમાં વૈરાગ્ય છે તેવા આ આત્માના સમ્બંધ વિનાની વસ્તુઓની પરીક્ષા કરીને કર્મોદ્ધારા ચિત્ત શુદ્ધિ થયા પછી કર્મોની પરિત્યાગ કરીને (સંન્યાસ લઈને) વિચાર પૂર્વક શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસનથી આત્માની પ્રાપ્તિ (મોક્ષ) કરે છે. તેઓનું જ નામ જ્ઞાનમાર્ગી છે. અને જે લોકો નિષ્કામ કર્મો દ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછી પણ લોકને કહ્યાણ માર્ગમાં પ્રેરવા માટે પોતે આસક્તિ રહિત થઈને જીવન પર્યન્ત કર્મો કર્યા કરે છે, તે કર્મયોગી કહેવાય છે. તે બન્નેને આત્માની (પ્રભુની) પ્રાપ્તિ થાય છે.

પણ તે બન્ને માર્ગમાં પ્રભુએ કર્મયોગ માર્ગને ઉત્તમ ગણ્યો છે. કારણકે કોઈ પણ દેહેન્દ્રિય વાળા પુરુષને કર્મો કર્યા શિવાય એક ક્ષણપણ ચાલતું નથી. જ્ઞાની પુરુષને પણ શરીર સમ્બન્ધી કર્મો તો કરવાંજ પડે છે. જ્યારે એક ક્ષણ પણ કર્મ કર્યા શિવાય ચાલવાનું નથી, ત્યારે જેમાં બીલકુલ કર્મનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે તેવો જ્ઞાન માર્ગી તો લયાવહજ કહેવાય. કોઈ થી પણ ન બની શકે તેવો કહેવાય, અત્યન્ત અશક્ય કહેવાય, અને મારેજ જ્ઞાન માર્ગથી કર્મયોગ માર્ગને પ્રભુએ ઉત્તમ ગણ્યો છે. કર્મ માર્ગમાં સઉથી મોટી ખોટ આ છે કે તે બંધન કરે છે. પણ તે કર્મોની બંધન કરવાની શક્તિને દુર કરવા માટે પ્રભુએ એક યુક્તિ બતાવી છે. તે આ છે કે કર્મોની સાથે જ્ઞાન અને ભક્તિનો યોગ કરવો. જ્ઞાન અને ભક્તિના મેળથી કર્મની બંધન કરવાની શક્તિ જતી રહે છે. કર્મથી બંધન થવાનાં ત્રણ કારણો મુખ્ય છે. ફલની આકાંક્ષા; કર્મમાં આસાકત, અને પોતાને સ્વતન્ત્ર

મારનારા ! હું સંન્યાસનું તત્વ તેમજ ત્યાગ શબ્દ, જે વેદ
શાસ્ત્રોમાં ધણે ઉકાણે આવે છે તેનું તત્ત્વ જીદું જાણવા
માગું છું. ૧

કરનાર માનવું તે. આ ત્રણ કારણોથી કર્મ માર્ગમાં બંધન થાય છે.
આ ત્રણે કારણોનો ત્યાગ કરવાથી કર્મો બંધન કરી શકતા નથી.
એટલે કે કર્મમાર્થી કર્મ પશ્ચું જતું રહે છે અને પછી તે અકર્મ, કર્મયોગ
અથવા લગવદ્ધ મં કહેવાય છે.

જ્યાં સુધી કર્મનું ફલ મલતું નથી ત્યાંસુધી તૃણા ઓછી રહે છે.
હજાર રૂપીઆ માટે કાફા મારનાર માણસ તે મલે તેની પહેલાં
હજાર રૂપિયાને પોતાને માટે પુરતા સમજ તો હોય, તો પણ જ્યારે
તે રૂપીઆ તેને મલી જાય છે ત્યારે પોતાની મેળે તેના મનમાં તેના
થી વધારે ફલ, એક લાખ રૂપીઆ મેલવવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે.
પણ તે ઉપાય વિના મલતા નથી માટે તે બલાતકારથી તે પ્રાપ્ત કરવા
માટે કર્મ કરે છે. જ્યાં સુધી તે કર્મનું ફલ (લાખ રૂપીઆ) મલતું
નથી ત્યાં સુધી કદાચિત્ તૃણા ઓછી હોય, પણ જ્યારે તે મલી જાય
ત્યારે પાછી તેથી વધારે ફલ કરોડ રૂપીઆ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા થયા
વિના રહેતી નથી. આવી રીતે ઉત્તરોત્તર બધતાં વધતાં જે શ્રદ્ધાના
પદ સુધી પહોંચી જવાય તો પણ ફલાંકાંક્ષા નિવૃત્ત થતી નથી. અને
જ્યાં સુધી ફલાંકાંક્ષા બની રહે છે ત્યાં સુધી માણસના કર્મ છુટવાના
નથી, આવી રીતે કર્મમાં ફલાંકાંક્ષા બંધન કરનાર છે.

જે જીવ પોતાને સ્વતન્ત્ર કર્તા માને છે તે કર્મ ફલને મુકી શકતો
નથી. કારણકે તેમાં તેને દૃઢ મમતા થઈ જાય છે. અને જ્યારે કર્મ

ફલનો ત્યાગ કરી શકતો નથી ત્યારે તેને તે કર્મોર્થા બન્ધન થયા વિના રહેતું નથી.

ફલની આકાંક્ષા અને પોતાને સ્વતન્ત્ર કર્તા માનવું આ બન્ને કર્મમાં આસક્તિ કરાવે છે. અને કર્માસક્તિજ બન્ધન છે, આવી રીતે કર્મ માર્ગમાં જીવનો બન્ધન થવાનાં ત્રણ કારણો છે.

કર્મની સાથે જ્ઞાન અને લક્ષિતનો યોગ કરવાથી આ ત્રણે વાત નાશ પામે છે. સમગ્ર જગત બ્રહ્મમય (પ્રભુમય) છે, બ્રહ્મરૂપે, એમ જાણવું તે જ્ઞાન કહેવાય છે. એને માટેજ સર્વાના મુલ કારણ એવાં પ્રભુમાં રનેહ કરવો તથા પ્રભુને અર્પણ કરીનેજ કર્મ કરવાં, પ્રભુજ સ્વતન્ત્ર કર્તા છે હું' નેની આજ્ઞાનુસાર કર્મ કરનાર છું', એમ માનવું તેનું નામ લક્ષિત છે. સર્વત્ર બ્રહ્મબુદ્ધિ થવા થી, લાલ અલાલ બન્ને સરખા થઈ જાય છે. પ્રભુને સ્વતન્ત્ર કર્તા માનવાથી પણ લાલ અલાલ સરખા થઈ રહે છે. પ્રભુમાં રનેહ થવાથી ફલાસક્તિ અને કર્માસક્તિ જતી રહે છે. દ્વિતીય અધ્યાયના અન્તિમ ભાગથી પ્રારંભીને સત્તરમાં અધ્યાય સુધી પ્રભુએ આ બન્ધનથી મુક્તિ થવાના આ ત્રણ ઉપાયોનું જ દરેક અધ્યાયમાં અનેક વચનોથી, અનેક પ્રકારથી સ્પષ્ટીરિતે નિરૂપણ કર્યું છે. માટે કર્મ ત્યાગની, અથવા તો કર્મ સંન્યાસની અપેક્ષા આવી રીતે પ્રભુમય સર્વ જગતતે જાણીને, પ્રભુનેજ કર્તા કારયિતા માનીને પ્રભુને સર્વોત્તમ અને ફલરૂપ માનીને, પ્રભુના માટેજ કર્મ કરતા રહેવું તેજ ઉત્તમ માર્ગ છે. એને માટેજ પ્રભુએ આવી રીતે લગવદ્ધર્મેનું આચરણ કરનાર જ્ઞાની લક્ષતને સર્વોત્તમ કહેા છે. જ્યારે આવી રીતે લગવદ્ધર્મેને કરનારજ ઉત્તમ છે તો પછી, વેદ અને શાસ્ત્રોમાં સંન્યાસ અને ત્યાગનું વર્ણન આવે છે તે કેમ, અને હવે ત્યાગ અને સંન્યાસ શબ્દનો અર્થ શો કરવો, આ પ્રશ્ન અર્જુનના હૃદયમાં ઉદ્ભવ

થવાથી તેણે પ્રશ્ન કર્યો છે. અને પ્રભુએ પણ અધ્યાયના પ્રારંભમાં તેના પ્રશ્નના અનુસારે પ્રથમ ત્યાગ અને સંન્યાસનો નિર્ણય કરીને પછી સમાપ્તિ પર્યંત લગવદ્ધર્મેનું વર્ણન કર્યું છે.

આ વાત લગવદ્ધર્મકતને ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે લગવદ્ધર્મ-સૂત્રમાં કોઈ ટેકાણે પણ કર્મોનાં સ્વરૂપતઃ ત્યાગ કહ્યોજ નથી જો એમ હોય તો શ્રવણ આદિ લગવદ્ધર્મોના પણ ત્યાગ પ્રત્ત થશે કારણ કે તેમાં પણ વિધિ સ્પર્શ છે. ત્યાગ શબ્દ માત્ર આવવાથી બીજું નહિં. ત્યાગ શબ્દ શ્રુતિ સ્મૃતિ પુરાણ વગેરે શાસ્ત્રોમાં ધણે ટેકાણે આવે છે તેથી એમ નહિં સમજી લેવું કે શાસ્ત્ર, કર્મ છોડી દેવાનું કહે છે. કિન્તુ તાત્પર્યમાં દષ્ટિ રાકવી. દેવતાઓ પરોક્ષ પ્રિય હોય છે માટે શાસ્ત્રમાં અસલ મતલબ ઘણોજ ગૂઢ (છિપાયેલો) હોય છે. તે ખરો આશય હરેક લગવદ્ધર્મસૂત્રોનું એકંય કરવાથી પ્રકટ થાયજે. વેદમાં કોઈ જાતનો સંદેહ હોય તો બ્રહ્મ સૂત્રોથી નિર્ણય કરવો. તેથી ન થાય તો લગવદ્ધર્મોનાથી સંદેહ દુર કરવો અને લગવદ્ધર્મોનાં ત્રીકા શ્રીમદ્ભાગવત છે, તેા વિશેષ સંદેહ થતાં સર્વ નિર્ણાયક શ્રીમદ્ભાગવતથી સર્વ સંદેહોને દુર કરવા. આવી રીતે ચારે પ્રથાનો (વેદ, સૂત્ર, ગીતા ભાગવત,) ભગવદ્ધર્મનું એકીકરણ કરીને જે ખાસ રહસ્ય કાઢવું તેનુંજ નામ મીમાંસા અથવા તો વિચાર છે-

જો કે વેદ, અને બ્રહ્મસૂત્રોમાં ત્યાગ શબ્દનો અર્થ સ્પષ્ટ રીતે આવ્યો નથી પણ લગવદ્ધર્મોનાં પ્રભુએ પોતાના મુખ્યારવિન્દથી ત્યાગ શબ્દનો અર્થ સ્પષ્ટ કહી દીધો છે. તેમજ સંન્યાસ શબ્દનો પણ ખુલાસો પોતેજ કર્યો છે. તે આ અધ્યાયના દ્વિતીય શ્લોકમાં સ્પષ્ટ છે, અને આગલના ' નિશ્ચિત્તં મતમુત્તમમ્ ' વિગેરે શ્લોકોમાં પણ છે.

શ્રીમન્મહાત્મજી । શ્રીભગવાન્ બોલ્યા:—

કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગં પ્રાહુસ્ત્યાગં વિચક્ષણાઃ ॥ ૨ ॥

ગાહ્યા પુરુષોએ સકામ કર્મના ત્યાગને સંન્યાસ કહ્યો છે. વિચક્ષણ પુરુષોએ સર્વ કર્મના ફળના ત્યાગને ત્યાગ કહ્યો છે. ૨

૧—જે લોકો કેવલ જ્ઞાનથી મોક્ષ માનનારા છે અથવા સંન્યાસ લીધા વિના મોક્ષ થવાનો નથી એમ માનીને બેઠા છે તે લોકોએ આ શ્લોકનો અર્થ ફેરવી નાખવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ ખરી રીતે જોતાં અર્થ ફેરવવાની કશી જરૂર જણાતી નથી. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે ‘લક્ષણા સા ન કર્તવ્યા કષ્ટેનાર્થાગમો યતઃ’ તેવી લક્ષણા (અર્થ ફેર) ન કરવી કે જેનાથી અર્થ વધારે કઠણ થઈ જાય, આ શ્લોકનો અર્થ અતિશય સરલ છે- સંન્યાસ અને ત્યાગનો ટુંકમાં પ્રભુએ સ્પષ્ટ અર્થ કર્યો છે.

એક રથલે વેદમાં કહ્યું છે કે ‘જ્યાં સુધી જીવજીવંત્યાં સુધી અગ્નિહોત્ર (ઉપલક્ષણ વિધીથી દરેક યજ્ઞ યાગાદિ કર્મ) કરવાં’ બીજે ઠેકાણે વેદમાંજ કહ્યું છે કે ‘જેને સ્વર્ગની કામના હોય તે યજ્ઞ કરે.’ તેથી માત્રુમ પડે છે કે જે યજ્ઞયાગાદિ, કામના રાખીને કરવામાં આવે છે તે કામ્ય કર્મ છે અને જે કોઈ જાતની કામના નહીં રાખીને કરવામાં આવે છે તે નિત્ય કર્મ છે. કામ્ય અને નિત્ય કર્મોનેજ સ્મૃતિ ગ્રંથોમાં પ્રવૃત્ત અને નિવૃત્ત શબ્દથી અને એનેજ સકામ અને નિઃકામ કહ્યાં છે. કામના એટલે ફલમાં આસક્તિ રાખવી તે. ફલમાં આસક્તિ રાખવાથી કર્મ બંધન કરે છે તે અમે પહેલાં કહી આવ્યા

ત્યાજ્યં દોષવદિત્યેકે કર્મ પ્રાહુર્મનીષિણઃ

યજ્ઞદાનતપઃ કર્મ ન ત્યાજ્યમિતિ ચાપરે ॥ ૩ ॥

છીયે. બેઠ સહને ઉત્તમ રસ્તો ખતાવનાર છે માટે તે વન્ધન કરનાર કામ્ય કર્મોનો ઉપદેશ કરે તેમ અને નહિ, વેદનું અર્થ રહસ્ય તો નિષ્કામ (પ્રભુ પ્રીત્યર્થ) કર્મ કરાવવાનું છે, તો પણ અપ્રુધ અણ સમજી અનધિકારિયો નિષ્કામ કર્મ કરે નહીં માટે તેને અધિકારી ખનાવવા માટે પ્રયોગ ભેદ કરીને કેટલાક કેટલાં કામ્ય કર્મોનું પણ નિરૂપણ કરે છે. અનધિકારી પણ ક્રમ ક્રમથી નિષ્કામ કર્મ કરનાર થઈ જાય છે આ વાત અમે ‘ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદઃ’ આ શ્લોકની રીપમાં કહી આવ્યા છીયે, તો હવે આ વાત સિદ્ધ થઈ ગઈ કે વેદનું અસલ તાત્પર્ય નિષ્કામ (પ્રભુ પ્રીત્યર્થ) કર્મ કરાવવનું જ છે, અને તે પણ જ્યાં સુધી જીવનું ત્યાં સુધી કર્યાજ કરવાં. જેવી રીતે વેદ, જીવન પર્યંત કર્મ કરવાનું કહે છે તેમ કેટલેક કેટલાં એમ પણ કહે છે કે ‘કેટલાક ત્યાગ-થીજ મોક્ષને પ્રાપ્ત થયા છે.’ ‘સંન્યાસ રૂપ ઉપાયથી યોગીઓ પોતાના અન્તઃકરણને નિર્મલ કરે છે.’ તોહવે પ્રશ્ન થાય છે કે જ્યારે જીવન પર્યંત કર્મ કરવાનું નિશ્ચિત છે તો પછીવેદોક્ત આ સંન્યાસ અને ત્યાગ શબ્દનો અર્થ શું હશે, તેના ખુલાસામાં પ્રભુ પોતે કહે છે કે ‘કામ્યાનાં ?

અર્થાત્ સંન્યાસ શબ્દનો આ અર્થ નથી કે કર્મો છોડી મુંગા બેસી રહેવું અને વેદની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું, કિન્તુ સંન્યાસ શબ્દનો ખરો અર્થ આ છે કે ‘કામ્ય કર્મો નહિ કરવાં.’ અને ત્યાગ શબ્દનો પણ અર્થ આ છે કે ‘કામ્ય હોય અથવા નિત્ય કર્મ હોય પણ બંને જાતના કર્મોનું ફલ છોડી દેવું.

કોઇ ડાહ્યા પુરૂષો એમ કહેછે કે સર્વ કર્મેનિ દોષવાળાં જાણીને તજવાં; બીજાઓ કહેછે કે યજ્ઞ, દાન અને તપના કાર્યો તજવાં ન જોઇએ.૩

જ્ઞાનની પૂર્વ અવસ્થામાં નિત્ય કર્મેનું વારતવ ફલ ચિત્તશુદ્ધિ વગેરે હોય છે, અને જ્ઞાન થયા પછી નિત્ય કર્મેનું વારતવ ફલ કેવલ લોક-સંગ્રહ અને તે દ્વારા પ્રભુની પ્રીતિ જ હોય છે. પણ પ્રભુના ખરા ભક્તે તો તે નિત્ય કર્મ ના ફલનો પણ ત્યાગ કરવો. અહીં એમ પ્રશ્ન થઈ શકે છે કે પ્રભુની પ્રીતિ તો ભક્તને પણ જોઈએ પછી તો આવા ફલનો પણ ત્યાગ કરવો એમ કેમ કહો છો, તો તેનું ઉત્તર એટલું જ કે કોના ઉપર પ્રસન્ન થવું, અને કોના ઉપર નહીં પ્રસન્ન થવું, આ ભગવદ્ધર્મ છે. અને તે પ્રભુની મર્જી ઉપર છે. તેમાં ભક્તનો દાવો નથી. ભક્તનો ધર્મ તો આ છે કે તે કોઈ ભક્તની કામના રાખ્યા શિવાય પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે.

ખરી રીતે જ્ઞેતાં તો સંન્યાસ અને ત્યાગ શબ્દનો અર્થ આ છે કે બધા કર્મેનું પ્રભુમાં અર્પણ કરવું. અને તે જ ગીતામાં પ્રભુએ દરેક કેકાણે કહ્યું છે. અને તે હીક પણ છે.

એક વકીલે પોતાના નોકરને કહ્યું કે અહ્યા આ કાગલ નાખિ આવતો ! નોકરતો શબ્દનો યથાર્થ ઉપયોગ કરનાર હતો એટલે તે કાગલને બારીમાંથી ગટરમાં નાખી આવ્યો. વકીલે પુછ્યું કે અહ્યા વ્હોલો કેમ આવતો રહ્યો, કાગલ ક્યાં નાખી આવ્યો નોકરે કીધું કે કાગલ નાખી આવ્યો. તમે નાખવાનું કીધું હતું તે હું ગટરમાં નાખી આવ્યો.

આ વાત જો કે ખરી હોય કે ખોટી પણ આનાથી એટલો નિશ્ચય થાય છે કે જ્ઞે કે તે નોકર કહ્યા પ્રમાણે કાગલ નાખી આવ્યો તો પણ

નિશ્ચયં શૃણુ મે તત્ર ત્યાગે ભરતસત્તઃ ।

ત્યાગો હિ પુરુષવ્યાઘ્ર ત્રિવિધઃ સંપ્રકીર્તિતઃ ॥૪॥

હે ભારતોમાં ઉત્તમ ! તે ત્યાગ વિષે મ્હારે નિશ્ચય સાંભળ.
હે પુરુષોમાં વાઘરૂપ ! ત્યાગ ત્રણ પ્રકારનો કહેવાયછે. ૪

તેણું નાખણું વધીલને અભીષ્ટ ન હતું અને નોકરને તેણું કરણું ઉચિત ન હતું અને અસલ નાખેણું ત્યારે કહેવાતું કે તે કાગલને પોષ્ટના બંધામાં નાખી આવતો જો કે ગટરમાં નાખણું પણ નાખેણું કહી શકાય તો પણ તે સારું નાખેણું ન કહેવાય, તે પ્રમાણેજ કર્મ માર્ગમાં પણ સમજણું. એટલે કે લોકો કર્મના ફલનો ત્યાગ કરે છે તે પણ ત્યાગતો કહી શકાય, પણ ઉચિત ત્યાગ ન કહેવાય, જે લોકો કર્મનો ન્યાસ અથવા કર્મ ફલનો ન્યાસ કહે છે તે તેનો ન્યાસ જો કે ન્યાસ કહી શકાય તો પણ તે સમ્યક (સારો,) ન્યાસ નહિ કહી શકાય, સમ્યક ન્યાસ એટલે ખરો ત્યાગ (સંન્યાસ) / ત્યાગ) તો ત્યારેજ કહેવાય કે ત્યારે તે કર્મ અથવા કર્મનાં ફલ પ્રભુમાં અર્પણ કરાય, અને ગીતામાં પ્રભુના વચનોનું તાત્પર્ય જોતાં એમ જણાય છે કે બ્રહ્મના માટે, બ્રહ્મની પ્રસન્નતા મેળવવા માટે અથવા તો બ્રહ્મને અર્પણ કરીને જે કર્મ કરવામાં આવે છે અથવા તો ફલનું બ્રહ્મમાં અર્પણ કરીને જે કર્મ કરવામાં આવે છે તેનુંજ નામ કર્મયોગ, તેનુંજ નામ સંન્યાસ અને તેનુંજ નામ ત્યાગ કહી શકાય છે.

જો કે આ શ્લોકમાં જે કહ્યું છે તે સર્વજ્ઞ વિક્રાનોનું મત છે તો પણ આગલના પોતાના મતના શ્લોકોનું તાત્પર્ય જોતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ મતમાં અને પ્રભુના મતમાં ભેદ નથી.

યજ્ઞદાનતપઃ કર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્ ।

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥ ૫ ॥

યજ્ઞ, દાન, તપ, એ કર્મેના ત્યાગ કરવો જોઈએ નહીં
પણ તે કરવાંજ જોઈએ; યજ્ઞ, દાન અને તપ ડાયા પુરૂષોને
પણ શુદ્ધ કરનારાં છે. ૫

एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

૧—વેદમાં અથવા તો સ્મૃતિ ગ્રંથોમાં જે યજ્ઞ દાન અને તપસ્યા
રૂપ કર્મો કરવાં કહ્યા છે તે જો કે અક્ષર ઉપરથી જોતાં કોઈ જાતની કા-
મનાઓ માટે કહ્યાં છે તેવાં લાગે છે પણ તે પરોક્ષ થાઉં છે એમ અમે
કહી આવ્યાછીએ તેથી તેઓનું તાત્પર્ય તો આવાં અન્યન કરાવનાર
કામ્ય કર્મેના ત્યાગ કરાવવાનોજ છે એમ યામજયું.

જેમ વેદ અને શાસ્ત્રો કામ્ય કર્મેનું નિરૂપણ કરે છે તેમ ધણે
કેકાણે તેના ત્યાગ કરવાનું પણ કહે છે. જો કામ્ય કર્મેના ત્યાગ કરવા-
ના વચનોને પ્રમાણ ગણીને કામ્ય કર્મેના ત્યાગ કરીએ છીએ તો પ્રભુએ
ચલાવેલું પરસ્પર ઉપકાર કરનારું યજ્ઞચક્ર બંધ પડી જાય છે ત્યારે
પ્રભુ એનું સુંદર ઉત્તર આપે છે કે ‘ યજ્ઞ, દાન, અને તપ, વિગેરે
બધા શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરવાં પણ આસક્તિ, ક્લાશા, અને હુંજ કર્તા
હું ’ આલું પોતાનું સ્વતન્ત્ર કર્તાપણું મુકીને કરવાં. કારણકે યજ્ઞ
દાન તપ વિગેરે ધર્મો અનંત;કરણને પવિત્ર કરનારા છે, તે કર્યાશિવાય
ચિત્તની શુદ્ધિ થવાની નથી અને ચિત્તની શુદ્ધિ થયા વિના પ્રભુનું અને

પણ હે પાથ! આ કર્મે આસક્તિ અને કૃણનો ત્યાગ કરીનેજ કરવાં જોઈએ આ મહારો નિશ્ચય પૂર્વક અને ઉત્તમ મત છે. ૧

પ્રભુસંબંધી પદાર્થોનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. જ્યાં સુધી સમગ્ર વિશ્વ પ્રભુમય બ્રહ્મમય ન દેખાય ત્યાં સુધી જ્ઞાન અને મોક્ષ થઈ શકતો નથી માટે યજ્ઞ અને દાનાદિકર્મ કરવાં જ જોઈએ પણ તેના ફલનો ત્યાગ કરવો, અને એનું જ નામ સંન્યાસ અથવા તો ત્યાગ છે. જ્યારે ફલાશા મુકી દીધી ત્યારે પછી આજન્મ કર્મ કર્યા કરો તો પણ બાધ આવતો નથી.

કર્મમાં બંધન શક્તિ નથી કિન્તુ ફલાશામાં છે. અને પાપ પુણ્ય પણ કર્મમાં નથી કિન્તુ મનઃસંયોગમાં છે. રમૂતિ ગ્રંથોમાં એક દિવ્ય પ્રકરણ છે તેમાં કહ્યું છે કે પાપનો નિર્ણય કરતાં જો કદાચિત્ નિશ્ચય ન થઈ શકે તો પાપીને અમુક નિયમપ્રમાણે ઝેર આવ, જો તે મરી જાય તો જાણવું કે તે અપરાધી છે અને જો ન મરે તો તેને શુદ્ધ સમજવો. આવી વખતે ધર્મ શાસ્ત્ર કહે છે કે નિર્ણય કર્યા (પરિપક્વ) ને તે વખતે તે ઝેર થી મરનારની હત્યા લાગતી નથી. કારણકે તેનો મનઃસંયોગ હત્યામાં નથી કિન્તુ તેની શુદ્ધિમાં છે અને ન્યાયની શોધમાં છે માટે જ શારત્રોમાં ઘણે ઠેકાણે કહ્યું છે કે ‘મનસેવ કૃતં પાપં ન શરીરકૃતં કૃતમ્’ ‘મન થી કરેલું પાપ ગણાય શરીર થી કરેલું ગણાતું નથી’ એને માટે જ પ્રભુએ આગળ આજ્ઞા કરી છે કે ‘દૃશ્વાપિ સ્ત ઇમાંન્-લોકાન્ત્ર હન્તિ ન નિબધયતે.’ માટે ફલાશા, કર્મની આસક્તિ તથા પેતાનું સ્વતન્ત્ર કર્તૃત્વ, આ ત્રણે છોડીને યજ્ઞ, દાન, અને તપ આદિ કર્મ અવશ્ય કરવાં એમ પ્રભુનું નિશ્ચિત અને ઉત્તમ મત છે, અને એનું જ નામ ખરો સંન્યાસ કે ત્યાગ છે.

નિયતસ્ય તુ સંન્યાસઃ કર્મણો નોપપદ્યતે ।

મોહાત્તસ્ય પરિત્યાગસ્તામસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥૭॥

શાસ્ત્રમાં કરવાનાં કહેલાં કર્મોનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી;
મોહથી તેનો ત્યાગ કરવો તે તામસી ત્યાગ કહેવાયછે. ૭

દુઃખમિત્યેવ યત્કર્મ કાયક્રેશભયાત્યજેત્ ।

સ કૃત્વા રાજસં ત્યાગં નૈવ ત્યાગફલં લભેત્ ૮

કર્મ દુઃખરૂપ છે એમ માનીને અને શરીરને દુઃખ થાય
એવા ભયથી જે મનુષ્ય તેનો ત્યાગ કરેછે તે, રાજસી ત્યાગ
કરીને ત્યાગનું ફળ પ્રાપ્ત કરતો નથી. ૮

કાર્યમિત્યેવ યત્કર્મ નિયતં ક્રિયતેઽર્જુન ।

સંગં ત્યક્ત્વા ફલં ચૈવ સ ત્યાગઃ સાત્ત્વિકો મતઃ

હે અર્જુન! શાસ્ત્રમાં કહેલું કર્મ કરવા યોગ્યજ છે એમ
વિચારીને, તથા ફળ અને આસક્તિનો ત્યાગ કરીને મનુષ્ય
જે કર્મ કરેછે તે ત્યાગ સાત્ત્વિક ગણાય છે. ૯

ન દ્વેષ્યકુશલં કર્મ કુશલે નાનુષજ્જતે ।

ત્યાગી સત્ત્વસમાવિષ્ઠો મેધાવી છિન્નસંશયઃ ૧૦

સત્વગુણવાળો, બુદ્ધિમાન, અને જેના સંશયો કપાઈ ગયા છે એવો ત્યાગી પુરૂષ દુઃખ આપનાર કાર્યને ધિક્કારતો નથી, ને સુખ આપનાર કાર્યમાં આસક્તિ રાખતો નથી. ૧૦

નહિ દેહમૃતા શક્યં ત્યક્તુ કર્માણ્યશેષતઃ ।

યસ્તુ કર્મફલત્યાગી સ ત્યાગીત્યભિધીયતે ॥૧૧॥

દેહધારી જીવેથી કર્મનો પૂર્ણ રીતે ત્યાગ કરવો બની શકે તેમ નથી, માટે કર્મનાં ફળનો જે ત્યાગ કરેછે તે ત્યાગી કહેવાયછે. ૧૧

અનિષ્ટમિષ્ટં મિશ્રં ચ ત્રિવિધં કર્મણઃ ફલમ્ ।

ભવત્યત્યાગિનાં પ્રેત્ય ન તુ સંન્યાસિનાં ક્વચિત્ ॥

કર્મનું ફળ ત્રણ પ્રકારનું છે. ખરાબ, સારું અને મિશ્રિત કર્મનાં ફળનો ત્યાગ ન કરનારને તે ફળ ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થાયછે; પણ કર્મનાં ફળનો ત્યાગ કરનારને ક્વચિત્ પણ તે ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી. ૧૨

પંચતાનિ મહાબાહો કારણાનિ નિબોધ મે ।

સાંખ્યે કૃતાંતે પ્રોક્તાનિ સિદ્ધયે સર્વકર્મણામ્ ॥૧૩॥

હે મહાબાહુ ! સર્વ કાર્યો સિદ્ધ કરવા માટે સાંખ્યશાસ્ત્રમાં જે પાંચ કારણે કહ્યાં છે તે મહારી પાસેથી સાંભળ. ૧૩

અભિધાનં તથા કર્તા કરણં ચ પૃથગ્વિધમ્ ।

વિવિધાશ્ચ પૃથક્કેષ્ટા દૈવં ચૈવાત્ર પંચમમ્ ॥ ૧૪ ॥

શરીર, કર્તા જીવ પૃથક પૃથક ઈન્દ્રિયો, તેની ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયાઓ અને પાંચમું તે તે દેહ શન્દ્રિય અને જીવને પ્રેરણા કરનારા દેવો. ૧૪

શરાંરવાણ્ નોભિર્યત્કર્મ પ્રારમ્ભતે નરઃ ।

ન્યાય્યં વા વિપરીતં વા પંચૈતે તસ્ય હેતવઃ ॥ ૧૫ ॥

શરીર, વાણી અને મનથી જે કાંઈ સાઈ અથવા ખરાબ કાર્ય માણસ કરેછે તેનાં આ પાંચ કારણ છે. ૧૫

તત્રૈવં સતિ કર્તારમાત્માનં કેવલં તુ યઃ ।

પશ્યત્યકૃતબુદ્ધિત્વાન્ન સ પશ્યતિ દુર્મતિઃ ॥ ૧૬ ॥

આમ હોવાથી મૂર્ખબુદ્ધિવાળો જે માણસ સંગ રહિત આત્માનેજ કર્તા દેખેછે તે મૂર્ખ માણસ દેખતો નથી. ૧૬

યસ્ય નાહંકૃતો ભાવો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે ।

હત્વાપિ સ ઇમાંલ્લોકાન્ન હંતિ ન નિબ્ધ્યતે ॥ ૧૭ ॥

જેને ‘હું કર્તા છું’ એવો વિચાર નથી અને જેની બુદ્ધિ લેપાયેલી નથી, તેવો મનુષ્ય જો આ લોકોને હણે તોપણ તે હણતો નથી કે બંધાતો નથી. ૧૭

જ્ઞાનં જ્ઞેયં પરિજ્ઞાતા ત્રિવિધા કર્મચોદના ।

કરણં કર્મ કર્તેતિ ત્રિવિધઃ કર્મસંગ્રહઃ ॥ ૧૮ ॥

૧—કર્મમાં દોષ નથી પણ ફલાશા કર્ત્રીવા મનઃસંયોગમાં દોષ છે આ વાતને જ રૂપાન્તર થી કહીને ફલાશાનો ત્યાગ કરવો આસિદ્ધાન્તને દઢ કરે છે.

કર્મ ચોદના, અને કર્મ સંગ્રહ આ શબ્દો ગીતાના પારિભાષિક શબ્દ છે. દરેક શાસ્ત્રમાં પોતપોતાના પરિભાષિક શબ્દો હોય છે. દરેક પ્રાણીને બે ભતના દેહ મળે છે, એક સૂક્ષ્મ અને બીજી રથુલ દેહ. રથુલ દેહ સૂક્ષ્મ દેહનો ઉપચય (વધારો) છે, માટે જ તેને દેહ કહે છે. સૂક્ષ્મ દેહમાં જ કર્મોના સંગ્રહ થાય છે. રથુલ દેહ તો મરણ પછી ભરમ થઈ જાય છે. પણ સૂક્ષ્મ દેહમાં સંગ્રહીત (એકઠા કરેલાં) કર્મો જીવને જન્માન્તરમાં ફલ ભોગવાવે છે. તે કર્મોને અન્તઃકરણમાં અથવા સૂક્ષ્મ દેહમાં એકત્રિત (એકઠા) કરનારા ત્રણ વસ્તુ આ છે, કરણ (ઈન્દ્રિયો) કર્મ (દરેક ભતની ચેષ્ટાઓ) અને કર્મ કરનાર ચેતન. આ ત્રણોમાં થી જો એકપણ ન હોય તો કર્મનો સંગ્રહ ન થાય માટે આ ત્રણે જન્માન્તરના ફલ ભોગ માટે કર્મોના સંગ્રહ કરનાર છે. અને તેથી જ આ ત્રણેને પ્રભુએ (કર્મસંગ્રહ) શબ્દ થી ઓળખાવ્યા છે. કર્મ કરવાની પહેલાં એક ભતની પ્રેરણા થાય છે. ધારો કે સોનાને સોનાની વીંટી ઘડવાની હોય તો તે પહેલા તેને સોનાનું, અને વીંટી કેવી રીતે થાય છે તેનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. તેમ વીંટીપણ જાણવા જોગ છે. તેમ જાણનાર પોતેપણ જોઈએ. બસ આ ત્રણનું નામ ગીતામાં કર્મ ચોદના કહ્યું છે. કર્મ ચોદના પહેલાં થાય છે, પછી તેના અનુસાર કર્મ સંગ્રહ થાય છે. કર્મચોદના થતી વખતે જ સંભાલવાનું છે. કર્મ ચોદના

જ્ઞાન, જાણવાનું વસ્તુ અને જાણનાર, આ ત્રણ કાર્યમાં પ્રેરનાર છે. ઈન્દ્રિય, કાર્ય અને કર્તા આ ત્રણ કર્મનો સંગ્રહ છે.

જ્ઞાનં કર્મ ચ કર્તા ચ ત્રિધૈવ ગુણભેદતઃ ।

પ્રોચ્યતે ગુણસંખ્યાને યથાવચ્છ્રણુ તાન્યપિ ॥૧૯॥

જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તાને ગુણના ભેદને લીધે સાંખ્યશાસ્ત્રમાં ત્રણ પ્રકારનાં કહ્યાં છે. તે પણ તું મહારી પાસેથી પરાપર સાંભળ. ૧૯

સર્વભૂતેષુ યેનૈકં ભાવમવ્યયમીક્ષતે ।

અવિભક્તં વિભક્તેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ સાત્ત્વિકમ્ ॥

મનુષ્ય જે જ્ઞાનવડે સર્વ પ્રાણીમાં એક અવિનાશીને જુએ છે, અને પૃથક પૃથક પ્રાણીમાં પૃથક પૃથક નહીં એવા એકને જુએ છે તે જ્ઞાન સાત્ત્વિક જાણવું. ૨૦

જેવા પ્રકારની થશે તેવા પ્રકાર નોજ કર્મ સંગ્રહ થશે. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર આ ચારને અંતઃકરણ કહે છે. તે અંતઃકરણ બધાનું ત્રણ પ્રકારનું હોય છે, સાત્ત્વિક, રાજસ, અને તામસ. કર્મ ચોદના, અંતઃકરણ અને જીવનું કાર્ય છે માટે તે પણ ત્રણ પ્રકારની થાય છે. અને તેના અનુસારે કર્મ સંગ્રહ પણ ત્રણ પ્રકાર નો થાય છે તે આગલના સ્લોકોમાં ૨૫૪ થશે.

પૃથક્ત્વેન તુ યજ્ઞાનં નાનાભાવાન્પૃથગ્વિધાન્ ।
વેત્તિ સર્વેષુ ભૂતેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥૨૧॥

વળી જે જ્ઞાનવડે તે સર્વ પ્રાણીને બુદ્ધા બુદ્ધા દેહમાં બુદ્ધા
બુદ્ધા રૂપે બુદ્ધે છે તે જ્ઞાન રાજસી બળ્યું. ૨૧

યત્તુ કૃત્સ્નવદેકસ્મિન્કાર્યે સક્તમહૈતુકમ્ ।
અતત્ત્વાર્થવદલ્પં ચ તત્તામસમુદાહતમ્ ॥ ૨૨ ॥

અને જે જ્ઞાનવડે દરેક પ્રાણી સંપૂર્ણ હોય તેમ અને કારણ
સિવાય, તત્ત્વ બળ્યા સિવાય, અને અલ્પ બુદ્ધિથી વળગી
રહે છે તે જ્ઞાન તામસી કહેવાય છે. ૨૨

નિયતં સંગરહિતમરાગદ્વેષતઃ કૃતમ્ ।
અફલપ્રેપ્સુના કર્મ યત્તત્સાત્ત્વિકમુચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

જે કર્મ શાસ્ત્ર પ્રમાણે છે, જે કળની ઇચ્છા વિના કરવામાં
આવ્યું છે, આસક્તિ વિનાનું છે, અને રાગદ્વેષથી રહિત છે તે
કર્મ સાત્ત્વિક કહેવાય છે. ૨૩

યતુ કામેપ્સુના કર્મ સાહંકારેણ વા પુનઃ ।
ક્રિયતે બહુલાયાસં તદ્રાજસમુદાહતમ્ ॥ ૨૪ ॥

પણ જે કર્મ અમુક ઇચ્છાથી કરવામાં આવ્યું હોય અથવા અહંકારથી કરવામાં આવ્યું હોય અથવા બહુ કષ્ટથી કરવામાં આવ્યું હોય તે કર્મ રાજસી કહેવાયછે. ૨૪

अनुबंधं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।

મોહાદારમ્બ્યતે કર્મ યત્તત્તામસમુચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

જે કર્મ પરિણામ વિચાર્યા વિના, નાશ અને હિંસા પીડા નો વિચાર કર્યા વિના ભ્રમથી પોતાના બળનો વિચાર કર્યા વિના આરંભાય છે તે કર્મ તામસી કહેવાયછે. ૨૫

मुक्तसंगोऽनहंवादी धृत्युत्साहसम-

न्वितः । सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः

कर्ता सात्विक उच्यते ॥ ૨૬ ॥

આસક્તિથી મુક્ત, અહંકાર વિનાનો, ધીરજ અને વિશ્વાસવાળો, અને કાર્ય સિદ્ધ થાય વા નિષ્ફળ થાય તોપણ જે વિકાર વિનાનો રહે તે કર્તા સાત્વિક કહેવાયછે. ૨૬

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।

હર્ષશોકાન્વિતઃ કર્તા રાજસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥૨૭॥

કામનાથી વ્યાકુળ ચિત્તવાળો, કર્મનાં ફળની ઇચ્છાવાળો લોભી, દુઃખ દેવાના સ્વભાવવાળો, અશુદ્ધ, હર્ષથી સુખ અને શોકથી દુઃખ માનનારો કર્તા રાજસી કહેવાયછે. ૨૭

અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ શઠો નૈષ્કૃતિકોઽલસઃ ।

વિષાદી દીર્ઘસૂત્રી ચ કર્તા તામસ ઉચ્યતે ॥૨૮॥

સમાન નહીં રહેનારો, વિવેક રહિત, હઠીલો, કપટી, દેષી, આળસુ, નાઉમેદ થનારો અને ઢીલ કરનારો, આવો કર્તા તામસી કહેવાયછે. ૨૮

બુદ્ધેર્ભેદં ધૃતેશ્ચૈવ ગુણતસ્ત્રિવિધં શૃણુ ।

પ્રોચ્યમાનમશેષણ પૃથક્ત્વેન ધનંજય ॥ ૨૯ ॥

બુદ્ધિ અને ધીરનાજ ભેદ, ગુણોને લીધે ત્રણ પ્રકારના છે તે પણ સંપૂર્ણ રીતે અને પૃથક પૃથક રીતે હે ધનંજય ! તું સાંભળ. ૨૯

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ કાર્યાકાર્યે ભયાભયે ।

બંધં મોક્ષં ચ યા વેત્તિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી

પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિને તેમજ કરવા યોગ્ય અને ન કરવા યોગ્ય કાર્યને, ભય અને અભયને, બંધ અને મોક્ષને જે બુદ્ધિ જાણેછે, તે બુદ્ધિ હે પાર્થ ! સાત્ત્વિક છે. ૩૦

યયા ધર્મમધર્મં ચ કાર્યં ચાકાર્યમેવ ચ ।

અયથાવત્પ્રજાનાતિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ રાજસી ૩૧

ધર્મને અને અધર્મને, તથા કાયને અને અકાયને જે બુદ્ધિ બરાબર રીતે જાણી શકતી નથી, તે હે પાર્થ ! રાજસી છે. ૩૨

અધર્મ ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમસા વૃતા ।

સર્વાર્થાન્વિપરીતાંશ્ચ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ તામસી ૩૨

તમોગુણને લઇને જે અધર્મને ધર્મ માને અને સર્વ વસ્તુઓને વિપરીત જુએ તે બુદ્ધિ હે પાર્થ ! તામસી છે. ૩૨

ધૃત્યા યયા ધારયતે મનઃપ્રાણેન્દ્રિયક્રિયાઃ । યો-
ગેનાવ્યભિચારિણ્યા ધૃતિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી ॥૩૩॥

મનુષ્ય જે અડગ ધીરજ વડે યોગથી મનને, પ્રાણને અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાને સંયમમાં રાખે તે ધીરજ હે પાર્થ ! સાત્ત્વિક છે. ૩૩

યયા તુ ધર્મકામાર્થાન્ધૃત્યા ધારયતેઽર્જુન ।

પ્રસંગેન ફલાકાંક્ષી ધૃતિઃ સા પાર્થ રાજસી ૩૪

પણુ હે અર્જુન ! ફળની આકાંક્ષાથી, ધર્મ, અર્થ અને કામને જે આસક્તિથી વળગી રહે છે તે ધીરજ હે પાર્થ ! રાજસી છે. ૩૪

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।

न विमुंचति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ३५

મૂર્ખાઈને લીધે નિદ્રા, ભય, શોક, ક્લેશ અને અહંકારને જે ધીરજ તજ દેતી નથી તે ધીરજ હે પાર્થ ! તામસી છે.

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखांतं च निगच्छति ३६

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसाદजम् ।

હે ભારતમાં વીર પુરૂષ ! સુખ પણ ત્રણ પ્રકારનું છે તે મહારી પાસેથી સાંભળ. જેના અભ્યાસથી મનુષ્યને આનંદ થાય છે અને જેથી દુઃખનો અંત આવે છે, તથા જે પ્રથમ વિષરૂપ છે પણ પરિણામે અમૃતરૂપ છે તે સુખ સાત્ત્વિક કહેવાય છે અને આત્માના સુખરૂપ જ્ઞાનથી તે ઉત્પન્ન થયેલું છે. ૩૬-૩૭

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ૩૮ ॥

જે સુખ ઇન્દ્રિયો અને તેઓના વિષયોના સંયોગથી પ્રથમ અમૃત જેવું છે પણ અંતમાં વિષરૂપ છે, તે સુખ રાજસી કહેવાય છે. ૩૮

યદગ્રે ચાનુબંધે ચ સુખં મોહનમાત્મનઃ ।

નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થં તત્તામસમુદાહૃતઃ ॥ ૩૯ ॥

જે સુખ પ્રથમ તેમજ અંતમાં મનને મોહ ઉપજાવનાર છે, અને જે નિદ્રા, આગસ અને પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થયેલું છે તે સુખ તામસી કહેવાય છે. ૩૯

ન તદસ્તિ પૃથિવ્યાં વા દિવિ દેવેષુ વા પુનઃ ।

સત્ત્વં પ્રકૃતિર્જૈર્મુક્તં યદેભિઃ સ્યાત્ત્રિભિર્ગુણૈઃ ૪૦

પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા આ ત્રણ ગુણોમાંથી પૃથ્વી અથવા દેવલોકના દેવોમાંની કોઈપણ વ્યક્તિ મુક્ત નથી. ૪૦

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં શૂદ્રાણાં ચ પરંતપ ।

કર્માણિ પ્રવિભક્તાનિ સ્વભાવપ્રભવૈર્ગુણૈઃ ॥ ૪૧ ॥

હું પરંતપ ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રનાં કર્મ તેઓના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણ પ્રમાણે બુદ્ધાં બુદ્ધાં છે. ૪૧

શ્મો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાંતિરાર્જવમેવ ચ ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ૪૨

શાંતિ, આત્મનિગ્રહ, શુદ્ધિ, ક્ષમા અને વળી સીધાપણું, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, વેદ કહે તે બધું ખરું છે એવી માન્યતા; એ બ્રાહ્મણોનાં કર્મ તેના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. ૪૨

શૌર્યં તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યં યુદ્ધે चाप्यपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ ૪૩ ॥

શૂરવીરપણું, ભપકો, ધીરજ, ચપળતા, યુદ્ધમાંથી પાછાં નાસી ન જવું, દાન, અને નિયમમાં રાખવાનો સ્વભાવ; આ ક્ષત્રિયનાં કર્મ તેના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. ૪૩

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ૪૪ ॥

ખેતી, ગાયની રક્ષા અને વેપાર; એ વૈશ્યનાં કર્મ તેના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. અને સેવા, એ શૂદ્રનું કામ તેના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. ૪૪

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विंदति तच्छृणु ॥ ૪૫ ॥

પોતપોતાનાં કર્મ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયેલો દરેક વર્ણુનો મનુષ્ય સિદ્ધિને પામે છે. પોતાનું કર્મ કરવાની પ્રવૃત્તિવાળો મનુષ્ય કેવી રીતે સિદ્ધિને પામે છે તે તું સાંભળ. ૪૫

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः ૪૬

જેમાંથી સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ છે અને જેવડે આ સર્વ વ્યાપી રહ્યું છે, તે (પરમાત્મા) ની પોતાના કર્મવડે પૂર્ણ કરીને માણસ સિદ્ધિને પામે છે. ૪૬

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।

સ્વભાવનિયતં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્બિષઃ ॥૪૭॥

પોતાનું કર્મ ગુણથી રહિત હોય તોપણ તે બીજાના સારી રીતે કરાયેલાં કર્મ કરતાં સારું છે. પોતાના સ્વભાવથી જે કર્મ કરવાનું હોય તે કર્મ કરવાથી પાપ લાગતું નથી. ૪૭

સહજં કર્મ કૌંતેય સદોષમપિ ન ત્યજેત્ ।

સર્વારંભા હિ દોષેણ ધૂમેનાગ્નિરિવાવૃતાઃ ॥ ૪૮ ॥

મનુષ્યે પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે આવેલું કર્મ હે કુંતીપુત્ર દોષવાળું હોય તોપણ તજવું જોઈએ નહીં. જેમ અગ્નિ ધૂમાડાથી વીંટાયેલો હોય છે તેમ સર્વ કાર્યો દોષથી વીંટાયેલાં છે. ૪૮

અસક્તબુદ્ધિઃ સર્વત્ર જિતાત્મા વિગતસ્પૃહઃ ।

નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિં પરમાં સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥૪૯॥

જેની બુદ્ધિ સર્વત્ર આસક્તિ વિનાની છે, જેણે મનને નિગ્રહ કર્યો છે અને જેની ઈચ્છાઓ નાશ પામી છે તે સં-

ન્યાસથી (સર્વ કર્મના ફળના ત્યાગથી) નિષ્કામરૂપી સિદ્ધિને પામેછે. ૪૯

સિદ્ધિં પ્રાપ્નો યથા બ્રહ્મ તથાપ્નોતિ નિબોધ મે ।

સમાસેનૈવ કૌતેય નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા ॥૫૦॥

હે કુંતીપુત્ર ! સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલો માણસ જ્ઞાનની ઉત્તમ દશા જે બ્રહ્મ છે તેને કેવી રીતે પામેછે તે તું મહારી પાસેથી ટુંકામાં સાંભળ. ૫૦

બુદ્ધ્યા વિશુદ્ધ્યા યુક્તો ધૃત્યાત્માનં નિયમ્ય ચ ।

શબ્દાદીન્વિષયાંસ્ત્યક્ત્વા રાગદ્વૈષૌ વ્યુદસ્ય ચ ॥

વિવિક્તસેવી લઘ્વાશી યતવાકાયમાનસઃ ।

ધ્યાનયોગપરો નિત્યં વૈરાગ્યં સમુપાશ્રિતઃ ॥૫૨॥

૧-૫૧-૫૨-અને ૫૩ આ ત્રણ શ્લોકોમાં પ્રભુએ મર્યાદા (વેદવિધિ પ્રાપ્ત) માર્ગના સાધન અને ફળનો નિષ્કર્ષ કર્યો છે. આ ત્રણે શ્લોકોમાં જ્ઞાનના નવ સાધન આવી ગયાં છે અને ‘ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પને ’ કહીને જ્ઞાનનું ફલ પણ કહી લીધું છે. બસ આ માર્ગમાં દુઃખનિવૃત્તિ અને અક્ષરરવરૂપાત્મક આનન્દનો પ્રાદુર્ભાવજ પરમ ફલ છે. તે અહીં ‘ શાન્ત ’ શબ્દ થી દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ અને ‘ બ્રહ્મભૂપાય ’ શબ્દ થી અક્ષરાનન્દનો આવિર્ભાવ કહેો છે. અને એજ ગુણનું નિરૂપણ છે.

અહંકારં બલં દર્પં કામં ક્રોધં પરિગ્રહમ્ ।

વિમુચ્ય નિર્મમઃ શાંતો બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥૫૩॥

શુદ્ધ થયેલી બુદ્ધિથી યુક્ત થઇને, ધીરજથી મનનો નિગ્રહ કરીને, શબ્દ વગેરે બીજા ઈન્દ્રિયના વિષયોને તજીને, રાગ અને દ્વેષને તજીને, એકાંતમાં રહીને, લઘુ આહાર કરીને, વાણી, કાયા અને મનને જીતીને, ધ્યાન અને યોગમાં નિત્ય પરાયણ રહીને, વૈરાગ્યનો આશ્રય કરીને, અહંકાર, અજ્ઞ, અભિમાન, ઇચ્છા, ક્રોધ અને લોભને તજી દઇને, મમત્વ વિનાનો અને શાંત એવો મનુષ્ય બ્રહ્મરૂપ થવાને યોગ્ય થાયછે. ૫૧-૫૩

બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ।

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મૈત્રિક્તિં લભતે પરામ્ ॥ ૫૪ ॥

૧—આ ઉકાણે થી લક્ષિતમાર્ગનું અન્તિમ અને ક્રમવાર નિરૂપણ આવે છે માટે અમારે તે વિષયમાં કઇક લખવું સમય પ્રાપ્ત છે. આ શ્લોકમાં લક્ષિતને વિશેષણ આપ્યું છે ‘પરાં’, તેથી માત્રુમ પડે છે કે ‘અપરાં પણ લક્ષિત હશે. જો કે લક્ષિત શબ્દમાં લજ ધાતુનો અર્થ પ્રકરણ ગત પ્રેમાનુકુલ કાયિક વ્યાપાર છે, અને પ્રત્યયનો અર્થ પ્રેમ છે, તો પણ વ્યાકરણના અનુસારે પ્રત્યયાર્થ પ્રેમનેજ પ્રધાન માનવું પડશે. માટે સર્વથી અધિક અને સુદૃઢ જે જ્ઞાનપૂર્વક રનેહ તેને ‘પરામક્તિ’ કહે છે. જ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. તત્ત્વજ્ઞાન, આત્મજ્ઞાન,

બ્રહ્મરૂપ થઈને, આત્માનાજ ધ્યાનમાં પ્રસન્ન રહીને, જે શોક અથવા ઇચ્છા કરતો નથી અને સર્વ પ્રાણીઓ વિષે સમાન દષ્ટિવાળો છે તે મહારી ઉત્તમ ભકિતને પ્રાપ્ત કરે છે ૫૪

અને પરબ્રહ્મજ્ઞાન. નારિતક જેવા લોકો પ્રપંચને અસત્ય માને છે અને (આત્માના પોતાના) શિવાય બીજા કોઈ પરબ્રહ્મને માનતા નથી માટે તેઓને ત્યાં ' તત્ત્વજ્ઞાન ' અને ' પરબ્રહ્મજ્ઞાન ' હોતા નથી કિન્તુ તે લોકો વારતવમાં ' આત્મજ્ઞાન ' નેજ પરમ ફલ માને છે. તત્ત્વ, આત્મા, અને બ્રહ્મનું, પૃથકપૃથક જ્ઞાન થઈને પછી આ ત્રણેની એકતાનું જ્ઞાન થવું તે શુદ્ધ વેદાંત જ્ઞાન કહેવાય છે. પરબ્રહ્મ જ્ઞાન (પ્રભુના આસ રૂપરૂપનું જ્ઞાન) પણ તે બે પ્રકારનું છે. એક પ્રભુમાહાત્મ્ય જ્ઞાન અને બીજું પ્રભુમાધુર્ય જ્ઞાન.

પ્રભુસામ્બન્ધિ પ્રેમ, તે પ્રભુનો ધર્મ છે. કારણકે ' આનંદં બ્રહ્મણો ' વિગેરે શ્રુતિઓમાં આનન્દને પ્રભુનો ધર્મ કહ્યો છે. અને ' વાક્યાન્વયાત્ ' વેદાન્તસૂત્રના ભાષ્યમાં આનન્દ બ્રહ્મનો ધર્મ છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. ત્યારે પ્રેમ પ્રભુનો ધર્મ છે ત્યારે તે પ્રેમ પ્રભુ આપે તોજ મલે એમ છે. માટેજ આ શ્લોકમાં પ્રાપ્નોતિ (પ્રાપ્ત કરે છે) આવો પ્રયોગ ન કરતાં પ્રભુના દાન કરવા થીજ મલી શકે છે એમ ' લલતે ' ' મલે છે ' ક્રિયાનો પ્રયોગ કર્યો છે.

આવું પ્રેમ ફલરૂપ છે. અને ફલમાત્ર પ્રભુ થીજ લલે છે આ વાત ' ફલમત ઉપપત્તે: ' (ફલ પ્રભુથીજ મલે છે) આ વેદાન્ત સૂત્રના ભાષ્યમાં સ્પષ્ટ છે. તેથી પ્રભુનો પ્રેમ (પરા ભકિત) પ્રભુજ આપી શકે છે, તે જીવના સાધનો થી મલી શકે તેમ નથી, પ્રભુની પરાભકિત, જેના ઉપર પ્રભુનો અનુગ્રહ હોય તેને જ મલે છે. અને અનુગ્રહ

પ્રભુનો ધર્મ છે, માટે પણ પ્રભુ આપે તોજ પરાલકિત મલી શકે છે. પરાલકિત જીવ કૃતિ સાધ્ય નથી.

શ્રવણાદિ નવધા લક્ષિત અપરા લક્ષિત કહેવાય છે. કારણકે તેમાં કાચિક વ્યાપારના ઊપર વધારે આધાર રહે છે. અને તે જીવની કૃતિ થી થઈ શકે છે. અને તેથી તેને અપરા કહે છે. નવધા લક્ષિતને લગવદ્ધર્મ પણ કહે છે. કારણકે તેમાં કવચિત્ વેદની વિધિનો સ્પર્શ છે. વેદમાં જે અવશ્ય કરવા કહ્યું હોય તે ધર્મ કહેવાય છે. શ્રવણ, સ્મરણ, વગેરેને વેદમાં જીવનાં કર્તવ્ય તરીકે કહ્યાં છે માટે તે ધર્મ છે. વેદમાં કહેલાં કર્મ યજ્ઞ, દાન, તપ, વિગેરે પણ જે પ્રભુના માટે અથવા તો પ્રભુને અર્પણ કરીને કરવામાં આવે તો તે પણ લગવદ્ધર્મ કહેવાય છે. કારણ કે ધર્મ-પણું તો તેઓમાં પ્રથમથી જ છે, અને પછી પ્રભુના માટે કરવામાં આવ્યાં તેથી લગવદ્ધર્મ થઈ ગયાં. વધારે તો શું પણ ‘કાર્યેન વાચા’ આ શ્રી ભાગવતના શ્લોકનું તાત્પર્ય નિરૂપણ કરતાં શ્રી પ્રભુચરણે આજ્ઞા કરી છે કે ‘જે લૌકિક કર્મોપણ પ્રભુને અર્પણ કરીને કરાય તો તે લગવદ્ધર્મ થઈ જાય છે. કોઈ લૌકિક કામના માટે વેદોક્ત કર્મ કરવામાં આવે તો તે કામ્ય કર્મ અને નકરો કર્મ માર્ગ કહેવાય છે. જે ક્ષલા-સકિત મુખીને કામના રહિત થઈને પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને વેદોક્ત કર્મ કરવામાં આવે તો તે નિષ્કામ કર્મ માર્ગ અથવા તો નિવૃત્ત માર્ગ કહેવાય છે. અને જે પ્રભુના માટે અથવા પ્રભુને અર્પણ કરીને વેદોક્ત યજ્ઞ, દાન, તપ, શ્રવણ, સ્મરણ, આદિ કર્મ કરવામાં આવે તો તે ભગવદ્ધર્મ કહેવાય છે. ‘બ્રહ્મણ્યાધાય કર્માણિ’ ‘યસ્કરોષિ’ મદર્થમપિ કર્માણિ’ વિગેરે શ્લોકોમાં પ્રભુએ પ્રભુના માટે અને પ્રભુને અર્પણ કરીને કર્મ કરવાનું કહ્યું છે માટે ગીતામાં લગવદ્ધર્મોનું પ્રધાન નિરૂપણ છે.

પ્રભુમાં પ્રેમ થવાની પહેલાં જો શ્રવણાદિ કરવામાં આવે છે તો તે વખતે તે પણ લગવદ્ધર્મ અથવા અપના લક્ષિત કહેવાય છે. પણ પ્રભુમાં પ્રેમ થયા બાદ પોતાના વ્યસન થી સહજ સ્વભાવથી કરવામાં આવે ત્યારે તેનો પરાલક્ષિતમાં જ અન્તર્ભાવ થાય છે. પરાલક્ષિત (પ્રભુરનેહ) પ્રભુનો અનુગ્રહ હોય તોજ મલે છે, આ વાત અમે પૂર્વમાં કહી આવ્યા છીએ. અહિંયા એટલો પ્રશ્ન થાય છે કે જો કેવલ અનુગ્રહ થીજ પરાલક્ષિત મલતી હોય તો પછી તેના માટે સાધન શું કરવા કરવાં. અને જો એમ હોય તો પછી અનુગ્રહ માગમાં સાધનો નો નાશજ ગણાય. અને પછી નવઘા લક્ષિત, કે તનુલા સેવા, અને કરવાની કંઈ જરૂર રહતી નથી. અને પછી તનુલા સેવાનું જે સાધન લાકત નામ છે તે ખોટું થઈ જાય છે. તેનું ઉત્તર એમ સમજવું કે જેવી રીતે વેદમાં કહ્યું છે કે 'બ્રાહ્મણોએ વિના પ્રયોજન પણ ષડંગ સહિત વેદ ભણવા જ જોઈએ અને જાણવા પણ જોઈએ' તેવી રીતેજ લગનમાર્ગમાં પણ પ્રભુ લક્ષતને લગવદ્ધર્મોનું આચરણ કરવુંજ જોઈએ ફલ થાય કે ન થાય પણ તેનું કર્તવ્ય તો એટલુંજ કે તે પ્રભુની લક્ષિત કરે. અને તેવાજ અધિકારિયો લગનમાર્ગ ના અધિકારી કહેવાય છે. જે લોકો ફલ મલે તો લક્ષિત કરિએ એમ ચાહે છે તે લગવનમાર્ગમાં આવવા લાયક જ નથી. તેવાઓની તો શાસ્ત્રમાં નિન્દા કરી છે. જેવીરીતે ઘટ અનાવતી વખતે ચાક ડોરડું, ઢણડ, લુંગડું વિગેરે સાધનો જોઈએ છીએ કારણકે તે ઘટના કારણ છે. ફલને ઉત્પન્ન કરે તે કારણ કહેવાય છે. ઘટ અનુષ્ઠાં તે ફલ છે. અને તે ચાક વિગેરે થી અને છે માટે તે તે ઘટનાં કારણ કહેવાય છે. એમ જતાં પણ જો કુંભાર હાથવતી ચાકને નહીં ફેરવે તો કામ નહિ ચાલે એ હાથવતી એષ્ટા કરવી તેને વ્યાપાર કહે છે. ઘટ અનવામાં વ્યાપારનો પણ ઉપયોગ થાય છે. તેમ જ લક્ષિત માર્ગમાં સમજવું. અનુગ્રહ કારણ છે

**મૃત્યુયા મામમિજાનાતિ યાનાન્યશ્વાસ્મિ તત્ત્વતઃ ।
તતો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશેતે તદનંતરમ્ ॥૫૫॥**

પ્રભુનું પ્રેમ (લક્ષિત) ફલ છે. અનુગ્રહ થીજ લક્ષિત મલે છે, છતાં પણ વ્યાપારની પેઠે લગવદ્ધર્મ તનુજ સેવા વિગેરેના ઉપયોગ છે જ. ફલ આપવું તે સ્વામીનો ધર્મ છે. સ્વામી પરમહયાતુ છે. જો તે સેવા કર્યાં શિરાગ કાઢીને પણ ફલ ન આપે તો પછી તેની હયાતુતાને શર- માવવું પડે, માટે હયાતુ પ્રભુ જો લક્ષિત કરે તોય અને નાહું કરે તો પણ જોના ઊપર કૃપા કરની હશે તેને લક્ષિતરૂપ ફલ આપશેજ, પણ તે જીવના સાધન બલ થી મત્તી નથી પણ પ્રભુના અનુગ્રહ થીજ મત્તી છે એમ જાણવું. લક્ષિત અથવા લગવદ્ધર્મ, સાધન કેમ કહેવાય છે એમ જો સન્દેહ હોય તો ત્યાં એમ સમજવું કે કેટલેક વખતે પ્રભુ સાધન કરાવીને અથવા સાધન કર્યા પછી લક્ષિત આપે છે માટે (તદનંતર ભાવિત્વેન) તદનંતર પ્રભુમાં પ્રેમ થવાથી તે સાધન કહેવાય છે. માટે ફલ તો પ્રભુના અનુગ્રહ થીજ મલે છે આ લગવન્મા-ર્ગનો સિદ્ધાન્ત છે. તેથી પ્રભુએ આજ્ઞા કરી છેકે અક્ષર બ્રહ્મરૂપને પ્રાપ્ત થયેલ આત્મા મહારી પ્રેમલક્ષણા લક્ષિતને મેલવે છે. અર્થાત્-હું આપુ છું અને તે ગ્રહણ કરે છે.

૧—પૂર્વ શ્લોકમાં જીવને સર્વ દુઃખ નિવૃત્તિ પૂર્વક અક્ષરાનન્દ પ્રાપ્તિ થવાથી તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે, અને તેથી અધિકારી હોવાથી તેને પ્રભુની લક્ષિત મલે છે, એમ કહી આવ્યા હવે આ શ્લોકમાં તેનું પ્રભુ (શ્રી-પુરુષોત્તમ) માં સાધુજન્ય થાય છે એમ બતાવે છે. ‘ નિષ્પ્રમ્યાહમિદં ’ વિગેરે શ્લોકો થી પ્રભુ પોતાના શ્રીમુખ થી સિદ્ધ કરી આવ્યાકે સાકાર

લક્ષિતવડે હું જેટલે અને જેવો છું તે યથાર્થ રીતે તે જો તે છે, અને યથાર્થ રીતે મ્હને જોઈને તે મ્હારામાં પ્રવેશ કરેછે. ૫૫

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्भ्य'पाश्रयः ।

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ૫૬ ॥

નિત્ય સર્વ કામ કરતો છતો, મ્હારે શરણે રહેતો, મ્હારી કૃપાથી તે હમેશના અવિનાશી પદને પામેછે. ૫૬

બ્રહ્મજ સર્વત્ર વ્યાપક છે, નિરાકાર નહિ. પોતે જેવા છે તેવાને તેવા સર્વના કારણ છે અને વ્યાપક છે એમ દરેક ઠંકાણે અહં શબ્દ અને માં શતદોના કહેવાનો મતલબ છે. તેથી અહિંયા પણ માં શબ્દ થી એમ કહેવાયનું તાત્પર્ય છે કે ‘ મ્હારો લક્ષ્ય તે મ્હારી લક્ષિત દ્વારા ‘ તત્ત્વતઃ ’ પ્રત્યક્ષ રીતે (અલૌકિક દૃષ્ટિથી) સાકાર વ્યાપક એવા મને ‘ અલિન્નાનાતિ ’ સર્વ ‘ ઠંકાણે જુએ છે. ’ મર્યાદા દ્વારા રવીકાર થવાથી કિંવા અનુગ્રહ દ્વારા રવીકાર થવાથી પ્રેમની પરાકાષ્ટામાં પ્રભુના સર્વત્ર દર્શન થાય છે. અને ત્યારે જ તેને ‘ સાયુજ્ય ’ પરબ્રહ્મમાં પ્રવેશ અથવા તેા સહયોગ (લીલા પ્રવેશ) ની પ્રાપ્તિ થાય છે તે અહીં ‘ વિશતે તદનન્તરમ્ ’ આ પદ થી સ્પષ્ટ નિરૂપણ કર્યું છે,

અલિજ્ઞાન (અલિન્નાનાતિ) પ્રત્યક્ષ અનુભવ પણ બે પ્રકારનો હોય છે. માનસિક અને બાહ્ય. આ શ્લોકમાં તે બન્ને જાતનો સંગૃહીત છે એમ જણાવું.

૧—અહીં થી કલિયુગના જીવોના આધિકારના અનુસારે પ્રભુ શરણ માર્ગનું નિરૂપણ કરે છે અન્ત સુધી.

ચેતસા સર્વકર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરઃ ।

બુદ્ધિયોગમુપાશ્રિત્ય મચ્ચિત્તઃ સતતં ભવ ॥ ૫૭ ॥

મનથી સર્વ કર્મ મહને અર્પણ કરીને, મહારે પરાયણ થઈને, અને બુદ્ધિયોગનો આશ્રય કરીને, નિત્ય મહાર્જન ચિંતન કર. ૫૭

મચ્ચિત્તઃ સર્વદુર્ગાણિ મત્પ્રસાદાત્તરિષ્યસિ ।

અથ ચેત્ત્વમહંકારાન્ન શ્રોણ્યસિ વિનંક્ષ્યસિ ॥ ૫૮ ॥

મહાર્જન ચિતન કરતાં મહારી કૃપાથી તું સર્વ મુશ્કેલીઓને તરી જઈશ, પણ જો અહંકારને લીધે તું મહાર્જ સાંભળીશ નહીં તો તહારો નાશ થશે. ૫૮

યદહંકારમાશ્રિત્ય ન યોત્સ્ય ઇતિ મન્યસે ।

મિથ્યૈષ વ્યવસાયસ્તે પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોક્ષ્યતિ ॥

અહંકારનો આશ્રય કરીને હું યુદ્ધ નહીં કરું એમ તું માનેછે; પણ તહારોએ નિશ્ચય મિથ્યાછે. તહારો સ્વભાવજ રહેને જરૂર પાડશે. ૫૯

સ્વભાવજેન કૌંતેય નિબદ્ધઃ સ્વેન કર્મણા ।

કર્તુ નેચ્છસિ યન્મોહાત્કરિષ્યસ્યવશોઽપિ તત્

હે કુંતીપુત્ર ! ત્હારા પોતાનાં સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થયેલા ત્હારા કર્મફળી અંધનથી, જે તું મોહને લીધે કરવા ઇચ્છતો નથી તે ત્હારે ખચિત કરવું પડશે. ૬૦

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

હે અર્જુન ! ઈશ્વર સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં છે; તેની માયાથી જાણે કુંભારના ચાકડા ઉપર ચડાવેલા હોય તેમ સર્વ પ્રાણીઓને તે ભ્રમણ કરાવેછે. ૬૧

**तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत । तत्प्रसा-
दात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ६२ ॥**

હે ભારત ! સર્વ પ્રકારે તું તેને શરણે જા તેની કૃપાથી તું ઉત્તમ શાંતિ અને અવિનાશી સ્થાન પ્રાપ્ત કરીશ. ૬૨

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्योद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

આ પ્રમાણે ગુહ્યથી પણ ગુહ્ય એવું જ્ઞાન મેં ત્હને કહ્યું; તેનું પૂર્ણ રીતે મનન કરીને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ તું કર. ૬૩

૧—અહિ સુધી ગુહ્ય (જ્ઞાનમાર્ગ) થી પણ ગુહ્ય ભક્તિમાર્ગનું નિરૂપણ કર્યું હવે આગલ ગુહ્યતમનું નિરૂપણ કરે છે.

સર્વગુહ્યતમં ભૂયઃ શ્રુણુ મે પરમં વચઃ ।

ઇષ્ટોઽસિ મે દૃઢમિતિ તતો વક્ષ્યામિ તે હિતમ્

સર્વથી વધારે છુપું એવું મહારું ઉત્તમ વચન તું ફરીથી સાંભળ. તું મહને પ્રિય છે અને દૃઢ મનવાળો છે, તેથી તારા હિતને માટે હું તહને કહીશ. ૬૪

મનમના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ।

મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોઽસિ મે ૬૫

સર્વધર્માન્યરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ

મહારામાં મનવાળો થા, મહારો ભક્ત થા, મહારું પૂજન કર, અને મહને નમસ્કાર કર, તેથી તું મહનેજ પામીશ. હું મહારા સત્યની પ્રતિજ્ઞા કરું છું. તું મહને પ્રિય છે. ૬૫

સર્વ સ્વધર્મેના પરિત્યાગ કરીને મહારે એકજાને શરણે આવ. શોક કર મા, હું તહને સર્વ પાપથી મુક્ત કરીશ. ૬૬

૧—લગવદ્ધર્મ હોય કે પછી સેવા હોય, પણ જો પોતાને સ્વતન્ત્ર કર્તા (અહંતા) માનીને અને લૌકિક ફલોમાં આસક્તિ રાખીને, વેદોક્ત કર્મો પણ અન્ય દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવા માટે છે એમ ભણીને, જો કરવામાં આવે તો તે લગવદ્ધર્મ અથવા તો તે સેવા પ્રભુની પ્રાપ્તિ કરાવી શકતી નથી, માટે પ્રભુ તે વાત છોડાવાના હેતુ થી મુખ્ય ભક્તિ

માર્ગનો ઉપદેશ કરે છે, અર્જુન ! ખીન્ન બધા લોકો અનેક કામનાઓમાં ક્રિંવા ફલોમાં મન રાખતા હોય પણ તું તો હારામાં મન રાખ, અર્થાત સર્વ કામનાઓની કામના, અને સર્વ ફલોનું ફલ, પ્રભુ છે એમ દૃઢ નિશ્ચય કર. અને ખીન્નાઓ મલેં પોત પોતાની કામનાઓને વશ થઈને અન્ય દેવતાઓનો આશ્રય લે પણ તું તો એક હારોજ લકડ થા. અર્થાત મ્હારી સેવા કર વેદોક્ત બધાં કર્મોને મ્હારામાટે અથવા મ્હને અર્પણ કરીનેજ કર. અથવા સર્વ યજ્ઞોનો લોકતા મ્હારો પ્રભુ છે એમ જાણીને યજ્ઞાદિ કર. હું સ્વતન્ત્ર હું આવી દુર્લાભનાને છોડીને હાને નમન કર, એટલે પ્રભુ હારા સ્વામી છે; હું તેમનો દાસ છું, આવી ભાવના થી સદા મ્હારામાં દૈન્ય રાખ. જે આ મુખ્ય લક્ષિત માર્ગનો આચરણ કરીશ તો તું મ્હારા સાયુજ્યને કીંવા હારા સહયોગને પામીશ.

હવે આ છેલ્લી વખતે પ્રભુ કલિયુગના જીવો ઉપર અનુગ્રહ કરીને અનુગ્રહ માર્ગનો મુખ્ય ઉપાય શરણ માર્ગનો ઉપદેશ કરે છે, ' સર્વ ધર્માન્ '

શ્રુતિ સ્મૃતિ પુરાણ વિગેરે શાસ્ત્રોમાં કહેલા અહિંસા, સત્ય, માતૃ-પિતૃસેવા ધર્મ, ગુરુસેવા ધર્મ, યજ્ઞયાગ ધર્મ, દાન ધર્મ, સંન્યાસ ધર્મ, જે મ્હારે શરણે જવામાં કે હારા રનેહમાં નડતા હોય તો તે બધાઓનો સારી પેઠે ત્યાગ કરીને તું એક હાને શરણે આવ. પતિવ્રતાનો ધર્મઝેડે સાસુ સસરા વિગેરે મ્હોટાઓની સેવા કરે, સોક (સવત)માં પણ પોતાની બેન જેવો બહાલ રાખે, ખીન્ન જે પોતાના ઘણીના માનીતા હોય તેનો પણ સત્કાર કરે, પણ જે તે બધા પોતાના ઘણીના પ્રેમમાં આડા આવતા હોય તો બધાનો ત્યાગ કરીને એક પતિનો દૃઢ આશ્રય કરે, તેમ જ લકડનો ધર્મ છે. એમ સંક્ષેપમાં સમજી લેવું. પ્રહ્લાદે પિતાનો,

બિલીવણે મ્હોટા લાઈનો, લરતે માનો, બલિરાભએ ગુફનો અને ફેટ-લાક ગોપીજનોએ તેવા પતિઓનો લગવત્તરેહમાં આડા આવતાં તરત પરિત્યાગ કર્યો છે, આ વાત ઇતિહાસ થી રપષ્ટ જણાય છે.

પ્રભુને શરણે જવું તો કંઈક ભેટ લઈને જવું, આ લકિતમાર્ગની મર્યાદા છે. પણ જીવની પાસે પોતાનું શું છે જે ભેટ કરી શકે, દેહેન્દ્રિયાદિ સમસ્તરૂપ પ્રપંચ પ્રભુનોજ છે અને પ્રભુજ છે. માટે પ્રપંચમાં આવીને જીવે પોતાના માનીને અનેક કર્મો કર્યા છે અને તે એની પાસે એની પોતાની જેવી મિલકત છે. તે અનેક લૌકિકા લૌકિક કર્મેની પ્રભુને ભેટ-અર્પણ (પરિત્યજ્ય) કરીને પ્રભુને શરણેજવું એમ પણ આ શ્લોકનું તાત્પર્ય જણાય છે. ' પરિત્યજ્ય ' અને સંન્યાસનો અર્થ સરખોજ છે. સંન્યાસનો અર્થ અર્પણ થાય છે આ વાત અમે પહેલા કહી આન્યા છીએ. તેમજ પરિત્યાગનો પણ અર્થ થાય છે. પરિ એટલે એકદમ અર્થાત કર્મો કરી પોતાની પાસે ન આવી શકે એવી રીતે જે તેઓનો ત્યાગ તે પરિત્યાગ કહેવાય. ફક્તની કામનાઓ માટે અથવા તે દેવતા પ્રીતિને માટે કર્મો કર્યા હોય તો તેનો એકદમ ત્યાગ થાય નહિ, કારણ કે કામના જીવને ફરીથી જન્મ આપે છે, અને દેવતાઓ પણ જો પ્રભુ થી જુદા માન્યા હોય તો અનિત્ય છે માટે બંને રીતીથી જીવની પાસે પાછા કર્મો આવી જાય છે પણ જો તે કર્મેની પ્રભુની પાસે ત્યાગ કર્યો (ભેટ કર્યો) હોય તો પછી તે પાછા આવતા નથી અને તેથી તેજ અસલ પરિત્યાગ કહી શકાય.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે કે ' સત્યં દિશત્યર્થિતમર્થિતો નૃણાં નૈવા-ર્થદો યત્પુનરર્થિતા યતઃ । સ્વયં વિષત્તે ભજતામાનેચ્છતામિચ્છાપિધાનં નિજપાદપણ્ણમ્ ॥ ' દેવતા ગણ, જ્યારે કોઈ તેનો લકત તેઓની પાસે કંઈ માંગે તો તે તેઓને આપે છે માટે તે દેવતાઓ દાતા છે આ વાત

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ६७

કદાપિ પણ તહારે, તપ ન કરનારને, ભક્ત ન હોય તેવાને, અવશ્ય ન કરે તેવાને અથવા જે મહારી નિન્દા કરે તેને આ કહેવું નહીં. ૬૭

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तैष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥૬૮॥

હીક છે, પણ ખરી રીતે જોતાં તો તે દાતા ન કહી શકાય કારણકે મહાનારનો ફરી થી જન્મ થાય અને ખીલ જન્મમાં પાછી કામનાઓ રહી આવે છે અને તેથી પાછો તે માગતોજ રહે છે, કિંતુ હે પ્રભો આપ તો આપના ભક્તોને, નહિં ચાહતાં પણ પોતાનું ચરણ કમલરૂપ મનોરથનું દાન એવું તો આપો છો કે જેથી તે ફરી માગવું ચાહતા જ નથી. એટલે પ્રભુનું ચરણ કમલરૂપ મોક્ષ મલી જવાથી જીવનું જન્મ થતું નથી અને ત્યારે જીવ કામનાઓ અને કર્મો થી છુટી જાય તેથી કર્મોના એવે ઠકાણે પરિ-સંમ્યક-ત્યાગ-ન્યાસ-કરવો કે ફરી થી પાછા તે આપણી પાસે નઆવે. અને તેજ પરિત્યાગ કહી શકાય. માટે ' સર્વ ધર્માન્ ' શ્લોકનો આ પણ અર્થ હીક છે કે સર્વ કર્મમાત્ર પ્રભુને અર્પણ કરીને પ્રભુને શરણે જવું. '

આ શ્લોક ઉપર ઘણા આચાર્ય શ્રી ઓએ અને પંડિતોએ ટીકા દિધાણે કર્યાં છે માટે વિશેષ જાણાસા હોય તો તે તે ગ્રન્થો જોવા.

આ પરમ શુદ્ધ મહારા ભક્તોમાં કહેશે તે મહારી ઉત્તમ ભક્તિ કરીને અચિત મહને પામશે. ૬૮

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि॥६९॥

તેના કરતાં મહારાં વધારે પ્રિય કાર્ય કરનારું મનુષ્યોમાં બીજું કોઈ નથી, અને પૃથ્વી ઉપર તેના કરતાં મહને કોઈ વધારે પ્રિય થશે નહીં. ૬૯

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥७०॥

આપણા આ પવિત્ર સંવાદનો જે અભ્યાસ કરશે તેણે ભક્તિની સમગ્ર વેદ્યતા મહારી પૂર્ણ કરી છે એવું મેં માનેલું છે. ૭૦

श्रद्धावाननमूयश्च शृणुयादपि यो नरः । सोऽपि

मुक्तः शुभाँल्लोकान् प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ७१

વળી શ્રદ્ધાવાન અને નિન્દા નહીં કરનારો એવો માણસ જે આ સાંભળશે, તો તે પણ પાપથી મુક્ત થઈને પુણ્યકર્મવાળાને મળતા તેજસ્વી લોકને પામશે. ૭૧

કચ્ચિદેતચ્છુતં પાર્થ ત્વયૈકાગ્રેણ ચેતસા ।

કશ્ચિદજ્ઞાનસંમોહઃ પ્રણષ્ટસ્તે ધનંજય ॥ ૭૨ ॥

હે પાર્થ ! આ તેં એકાગ્ર મનથી સાંભળ્યું ? હે ધનંજય
અજ્ઞાનથી થયેલો ત્હારો મોહ (ભુત) નાશ પામ્યો ? ૭૨

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન યોદ્યાઃ—

નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લબ્ધા ત્વત્પ્રસાદાન્મયાચ્યુત ।

સ્થિતોઽસ્મિ ગતસંદેહઃ કરિષ્યે વચનં તવ ॥ ૭૩ ॥

હે અર્જુન ! મ્હારો મોહ નાશ પામ્યો છે, તમારી કૃપાથી
મ્હને જ્ઞાન મળ્યું છે. હું દેહ છું. મ્હારો સંદેહ દૂર થયા છે
તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે હું વર્તીશ. ૭૩

સંજય ઉવાચ ॥ સંજય યોદ્યાઃ—

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश્રौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

વ વાસુદેવ અને મહાત્મા પાર્થનો આ અદ્ભુત અને શ્વાસો
ઉભાં કરે તેવો સંવાદ મેં આ પ્રમાણે સાંભળ્યો. ૭૪

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्ब्रह्ममहं परम् ।

योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ।

બ્યાસની કૃપાથી યોગના ઇશ્વર શ્રીકૃષ્ણે જે આ ગુહ્ય અને ઉત્તમ યોગ ઉપાય મહારી દષ્ટિ સમીપ કહ્યો તે મેં સાંભળ્યો. ૭૫

રાજન્સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય સંવાદમિમમદ્ભુતમ્ ।

કેશવાર્જુનયોઃ પુણ્યં હૃદ્યામિ ચ મુહુર્મુહુઃ ॥૭૬॥

હે રાજા ! આ અદ્ભુત અને પવિત્ર એવા કેશવ અને અર્જુનનાં સંવાદને યાદ કરી કરીને હું વારંવાર આનંદ પામું છું. ૭૬

તત્ત્વ સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય રૂપમત્યદ્ભુતં હરેઃ । વિસ્મયો

મે મહાન્ રાજન્ હૃદ્યામિ ચ પુનઃ પુનઃ ॥ ૭૭ ॥

હરિનું તે અતિ અદ્ભુત સ્વરૂપ યાદ કરી કરીને હે રાજા ! મ્હને ઘણો વિસ્મય થાય છે અને હું વારંવાર આનંદ પામું છું. ૭૭

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્યો ધનુર્ધરઃ ।

તત્ર શ્રીર્વિજયો ભૂતિર્ધૃવા નીતિર્મતિર્મમ ॥ ૭૮ ॥

યોગના ઇશ્વર શ્રીકૃષ્ણ જ્યાં છે, અને ધનુષ્ય ધરણ કરનારા અર્જુન જ્યાં છે, ત્યાં લક્ષ્મી, વિજય, સુખ અને રાજ્યનીતિ નિશ્ચયપૂર્વક છે; આ મ્હારો મત છે. ૭૮

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे संन्यासयोगोनामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

આવીરીતે શ્રીભગવાને કહેલા ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મવિદ્યાના કર્મયોગ
શાસ્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણાર્જુન સંવાદમાં લકિત સંન્યાસયોગ
નામનો અઠારમો અધ્યાય સપુર્ણ થયો છે.

સમાપ્ત ।

